

Polscy uchodźcy w Iranie w latach 1942–1945

W ŚWIEŹLE ARCHIWALIÓW
PAPIESKIEGO INSTYTUTU STUDIÓW KOŚCIELNYCH

Świadomość własnej przeszłości
pomaga nam włączyć się w długi szereg pokoleń,
by przekazać następnym wspólne dobro – Ojczyznę

Jan Paweł II, Poznań, 3 czerwca 1997 r.

LIDIA
POTYKANOWICZ-SUDA

Polscy uchodźcy w Iranie w latach 1942–1945

W ŚWIEŹLE ARCHIWALIÓW
PAPIESKIEGO INSTYTUTU STUDIÓW KOŚCIELNYCH

PAPIESKI INSTYTUT STUDIÓW KOŚCIELNYCH

RZYM 2022

Ambasador
Rzeczypospolitej Polskiej
w Islamskiej Republice Iranu

Maciej Fałkowski

Niniejsze opracowanie, oparte o zasoby archiwalne Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych, jest cennym uzupełnieniem źródłowej wiedzy o polskim uchodźctwie okresu II wojny światowej. Tegoroczna 80 rocznica przybycia Polaków do Iranu stwarza okazję do przybliżenia szerszemu odbiorcy tej niezwyklej historii. O ile w kraju jest ona dobrze znana o tyle w Iranie wiedza na ten temat ogranicza się jedynie do ogólnych danych i wybranych epizodów, związanych z głównymi miejscami pobytu Polaków, tj. Bandar Anzali, Teheranem i Isfahanem. W świadomości Irańczyków nieobecny jest natomiast kontekst tych wydarzeń. Nieznana jest geneza wywózek na Sybir czy okoliczność, w jakich generał Władysław Anders podejmował decyzję o wyprowadzeniu Polaków z ZSRS do Persji. Podobnie, nieznane są losy po opuszczeniu Iranu w 1943 i 44 roku. Tu warto kontynuować wysiłek edukacyjny i promocyjny, niezależnie od tego, że rozdział irański to fascynująca opowieść o harcie ducha i wyjątkowych zdolnościach samoorganizacji. To sprzężenie cech pozwoliło w skrajnie trudnych warunkach zaistnieć Rodakom w Iranie w pełni podmiotowo. Jak na warunki emigracyjno-wojenne dorobek jest imponujący. Zorganizowano sieć obozów i opiekę zdrowotną dla około 116 tysięcy Polaków. W samym Isfahanie funkcjonowało 21 placówek wychowawczo-edukacyjnych dla dzieci i młodzieży. W Teheranie i Isfahanie działało polskie harcerstwo. Wydawano stale 12 stałych publikacji, ogółem ukazało się ponad 300 polskich druków. Wydarzeniem było powołanie Towarzystwa Studiów Irańskich w oparciu o kadrę profesorską uniwersytetów lwowskiego i wileńskiego z profesorem Kościółkowskim na czele. Organizowano koncerty muzyki poważnej i publiczne odczyty. Warto wspomnieć o powstałych polskich restauracjach i kawiarniach pełniących rolę centrów polonijnych. Przede wszystkim jednak w 1943 roku Iran opuściła wyszkolona i częściowo wyposażona 80 tysięczna armia, która wkrótce wsparła działania Sprzymierzonych w Egipcie i Włoszech. Wysiłkowi temu towarzyszyły działania specjalnego delegata rządu RP na uchodźctwie, polskich służb dyplomatycznych i konsularnych oraz działających na miejscu instytucji kościoła katolickiego.

Nie sposób nie docenić korzyści, jakie płyną z inicjatywy wydawniczej Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych. Potrzebujemy nieustannej i wytrwałej edukacji w zakresie losów Polaków podczas II wojny światowej, wciąż tak słabo opisanych w historiografii światowej. Działanie to wpisuje się także w tegoroczną, rocznicową akcję Polskiej Ambasady w Teheranie promocji wiedzy o polskich uchodźcach i Armii Andersa, ich pobycie w Iranie, ale także wydarzeniach ten okres poprzedzających i następujących po nim. Publikacja kolejnych zdjęć i dokumentów daje pełniejszy wgląd w przebieg tych wydarzeń. Wymagało to kwerendy i zabiegów interpretacyjnych. Za to serdecznie dziękuję pracownikom Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych. Dodatkowo, osobne wyrazy wdzięczności kieruję wobec Księdza rektora Henryka Drożdźela. To dzięki jego determinacji ta publikacja ujrzała światło dzienne.

Maciej Fałkowski

Szanowni Państwo, niniejsza publikacja ukazuje się z okazji 80. rocznicy przybycia polskich uchodźców z Armią Andersa do Iranu.

Powstała ona głównie na podstawie materiałów archiwalnych przechowywanych w Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie, odnoszących się do pobytu Polaków w Iranie w latach 1942–1945, a zwłaszcza dokumentów Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie.

Omawiane w publikacji archiwalia zostały uporządkowane przez archiwistów z archiwów państwowych w ramach pomocy instytucjom polonijnym organizowanej przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych z wykorzystaniem funduszy pochodzących z programu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Z ich istnienia badacze niejednokrotnie nie zdawali sobie sprawy. Dlatego też do książki dołączono wizualną prezentację kilkudziesięciu dokumentów oraz aneks zawierający wykaz jednostek archiwalnych części naszych zbiorów dotyczących tego zagadnienia (zespół nr 4).

Przedstawione archiwalia, tak jak i artefakty archeologiczne, opowiadają o osobach, wydarzeniach i instytucjach oraz o ich wzajemnych powiązaniach, będących w tym przypadku częścią etosu Polaków w Iranie w czasie II wojny światowej. Są one wspomnieniem pierwszego po latach niewoli oddechu wolności; świadczą o nadziei, która niepokonana przez rozpacz tliła się przykryta cierpieniem i nagle rozbłysła; o niezwykłym pragnieniu powrotu do Polski, o podejmowanych wysiłkach budowania normalnego życia w niezwykłych okolicznościach oraz o radzeniu sobie z codziennymi potrzebami uchodźczego i obozowego życia w gościnnym, ale obcym kraju.

Nasza publikacja chce być jednocześnie hołdem dla uczestników tamtych wydarzeń; podziękowaniem za przykład niezłomnej wiary i wytrwałości; ukazaniem przedsiębiorczości i kreatywności Polaków przemocą zmuszonych do zmagania się ze skutkami wojny na jednym z etapów długiej drogi do Polski; przypomnieniem i zabezpieczeniem pamięci o osobach i ich czynach, które nie przestają być inspiracją do niepoddawania się i zaczynania wszystkiego od nowa.

Dziękuję pani dr Lidii Potykanowicz-Sudzie za wykonanie olbrzymiej pracy przygotowania tej publikacji do druku, a nade wszystko za omówienie prezentowanych materiałów z Archiwum Instytutu w kluczu społeczno-politycznych, kulturalnych, oświatowych i religijnych odniesień. Dzięki temu każdy czytelnik tej publikacji może poznać niezwykłości życia i działania Polaków sprzed 80 laty. Jesteśmy w jakiś sposób ich spadkobiercami i dłużnikami. Znając swoje słabości i wady, potrzebujemy Bożej pomocy i wspólnotowego działania tak jak oni, aby owocnie żyć i pracować dla Polski, która jest darem i zadaniem.

o. Henryk Drożdziel SJ
Rektor Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych

Wstęp

Wierzę, że wrócę, i tym tylko żyję,
Że mnie przyjaciół powitają dłonie,
Że duszę z brudów tułaczki obmyję,
Kiedy mnie pierwszy polski wiatr owionie.

Maria Niwińska – sybiraczka, *Wierzę, że wrócę...*

Zbrojna agresja Związku Sowieckiego na Polskę 17 września 1939 r. spowodowała, iż mieszkańcy okupowanych i anektowanych wówczas przez Sowietów wschodnich ziem Rzeczypospolitej Polskiej poddani zostali brutalnym represjom. Według polskich obliczeń już podczas kampanii wrześniowej liczba żołnierzy wziętych do niewoli sowieckiej, łącznie z internowanymi na Litwie, wynosiła około 250 tysięcy¹. Jednak najdotkliwszym sposobem ujarzmienia zajętych ziem przez sowieckiego okupanta był zatwierdzony w Moskwie na początku grudnia 1939 r. plan wielkich deportacji ludności. Trwające od lutego 1940 r. do czerwca 1941 r. brutalne wywózki ludności Kresów na Syberię, do Kazachstanu i na północne pustkowia europejskiej części stalinowskiego imperium stały się jednym z podstawowych instrumentów polityki okupacyjnej władz sowieckich. Ich celem była eksterminacja polskich elit politycznych, intelektualnych i gospodarczych, rozbicie społecznej struktury i jednocześnie dostarczenie ZSRR siły roboczej. W wyniku trzech głównych masowych wywozków trafiło tam około 281 tysięcy osób². Deportacje zapoczątkowały gehennę wielu tysięcy polskich obywateli, którzy znaleźli się na „niehumanitarnej ziemi”, a znacznej ich części nigdy nie udało się powrócić w ojczyste strony.

Obecnie jest wiele prac naukowych poświęconych deportacji ludności polskiej w głąb ZSRR³, których uzupełnieniem są publikacje wspomnieniowe⁴. Tymczasem także archiwalia wciąż odślanają przed badaczem kolejne oblicza cierpienia polskiego narodu pod sowiecką okupacją.

1 Cz. Bloch, *Losy Polaków poza granicami kraju w latach II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990, t. 35, nr 1–2, s. 86.
2 Cz. Brzoza, *Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918–1945)*, Kraków 2003, s. 297.
3 M.in. A. Applebaum, *Gulag*, Warszawa 2005; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2000; Czarna księga komunizmu: zbrodnie, terror, prześladowania, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999; B. Gronek, G. Jakubowski [red.], *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, Warszawa 2001; L. Taylor, *Polskie sieroty z Tengery: od Syberii przez Afrykę do Kanady 1941–1949*, Poznań 2010; J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003; P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa-Londyn 1994.
4 M.in. H. Ordonówna (Weronika Hort), *Tułacze dzieci*, Dziekanów Leśny 2005; *Kresowe dziewczęta deportowane na Sybir 1940–1941*, oprac. H. Dąbkowski, Warszawa 2000; W.B. Kociuba, *Pamiętnik z Syberii, Iranu i Libanu*, oprac. W. Kujawa, Warszawa 2020; *My deportowani. Wspomnienia Polaków z więzień, łagrów i zsyłek w ZSRR*, oprac. B. Klukowski, Warszawa 1989; A. Filipczak-Puchalska, *Moje tułacze wspomnienia. Syberia–Iran–Afryka 1941–1946*, Szczecin 2002; *Z Kresów Wschodnich RP na wygnanie: opowieści zesłańców 1940–1946*, oprac. H. Łappo, Londyn 1996.

W zasobie Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych (APISK) jest krótki, ale jakże bogaty w treść, list ogniomistrza podchorążego, Stefana Bakinowskiego⁵, pisany już po zaciągnięciu się przez niego do Armii Andersa, do stryja, prof. Stanisława Kościalkowskiego⁶:

Od 23.3. br. [1942] jestem w wojsku, gdzie znalazłem się po różnych tarapatach i dość długiej podróży po ZSRR. Plan mój ze stycznia 1940 r., jak można się domyśleć, nie udał się. Zamiast do Lwowa trafiłem do Wilejki⁷, gdzie przez 3 miesiące mieszkałem w małym folwarku razem z p[anem] St[anisławem] Cywińskim⁸. Co się z nim dzieje? Po 8 miesiącach obijania się po różnych Mołodecznach i Połockach⁹ przewieziono mnie przez Archangielsk i Morze Barentsa do m[iaasta] Narjan-Mar, skąd odbyłem ciężką podróż barką w górę Peczory. Wspaniałe zorze polarne i inne cuda natury nie potrafiły wyrównać mi skutków podróży, toteż po przybyciu do peczorskiego obozu pracy zostałem w podłym bardzo stanie skierowany do szpitala. Po częściowym wyzdrowieniu rażno wziąłem się do budowy słynnej Północnej Magistrali Kolejowej¹⁰. Od rozstania z tym pięknym światem, co było kalkulowane na listopad-październik 1941, wybawił mnie dekret o amnestii¹¹.

5 Stefan Bakinowski (1916–1983), polski prawnik, porucznik Polskich Sił Zbrojnych (PSZ). Aresztowany w styczniu 1940 r. i skazany na 3 lata łagru w obwodzie peczorskim. Zwolniony po pakcie Sikorski–Majski (zob. w dalszej części zasadniczego tekstu) przebył setki kilometrów, aby zaciągnąć się do Armii Andersa, z którą dotarł na Bliski Wschód. Następnie wraz z 2. Korpusem Polskim (2 KP) brał udział w kampanii włoskiej. S. Wójcikowa, *Nekrologia – zmarli w 1983 r.*, „Rocznik Warszawski” 1988, t. 20, s. 289; Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94>, Wyszukiwanie.html [dostęp: 9 I 2022 r.]; <https://kresy-siberia.org/sciana-holdu-2/entry/119146/?lang=pl&letter=B&pagenum=2> [dostęp: 9 I 2022 r.].

6 Stanisław Kościalkowski (1881–1960), polski historyk, badacz dziejów Litwy, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (USB). Aresztowany w czerwcu 1941 r. i deportowany do obozu na północy Uralu. W sierpniu 1942 r. wraz z Armią Andersa przedostał się do Iranu. Jesienią tegoż roku współzakładał Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie (TSIr) i został jego prezesem. Aktywnie pracował naukowo, wykładał, pisał, redagował „Studia Irańskie”. W marcu 1945 r. wyjechał do Bejrutu, gdzie objął funkcję dyrektora powołanego wówczas Instytutu Polskiego w Bejrucie oraz kierował działającym przy nim dwuletnim Studium Polonistycznym. Pod koniec czerwca 1950 r. wyjechał do Anglii. Więcej zob. *Stanisław Kościalkowski pamięci przywrócony*, red. M. Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016.; *Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924-1950. Inwentarz*, oprac. L. Potykanowicz-Suda, M. Szaleniec, Rzym 2015, dostępny w serwisie szukajwarchiwach.gov.pl oraz na stronie PISK: <http://pisk.jezuici.pl>.

7 Wilejka – przed wybuchem II wojny światowej miasto w województwie wileńskim, po 17 września 1939 r. pod sowiecką okupacją. W przedwojennym polskim więzieniu w Wilejce NKWD urządziło tzw. więzienie etapowe, z którego wywożono osadzonych do miejsc zsyłki w głąb ZSRR.

8 Prawdopodobnie mowa o Stanisławie Cywińskim (1887–1941), polskim historyku literatury, filozofie, docencie USB. Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94>, Wyszukiwanie.html [dostęp: 9 I 2022 r.].

9 Chodzi o Mołodeczno i Połock, miasta na Białorusi.

10 W 1930 r. nad rzeką Workutą odkryto bogate złoża węgla kamiennego, tzw. Zagłębie Peczorskie. W ciągu kolejnych lat powstał tam szereg obozów pracy niewolniczej więźniów, w tym Uchtyjsko-Peczorski Obóz Pracy Poprawczej – Uchtpeczłag wchodzący w skład sieci łagrów tzw. Gułagu „Głównoje Uprawlenije Łagieriej” – Główny Zarząd Obozów Pracy – podmiotu zarządzania obozami koncentracyjnymi (łagrami) w ZSRR. W połowie 1940 r. w związku z napływem osób aresztowanych na Kresach powstał samodzielny Obóz Północnopeczorski. Jego zadaniem była budowa odcinka trasy kolejowej Koźwa–Workuta (457 km). W grudniu 1941 r. więźniowie, pracując w niehumanitarnych warunkach, wycieńczeni chorobami, głodem i zimnem, ukończyli Peczerską Magistralę Kolejową łączącą Workutę z Leningradem. *Lista obozów Gułag* – https://pl.abcdef.wiki/wiki/List_of_Gulag_camps [dostęp: 10 I 2022 r.]; <https://gulag.online/places/pechora?locale=pl> [dostęp: 10 I 2021 r.]; <http://gulag.info.pl/historia-workuta/> [dostęp: 10 I 2021 r.]. Więcej zob. *Więźniowie Łagrów w rejonie Workuty*. Część 1, red. A. Knyt, Warszawa 1999; *Więźniowie Łagrów Workuty*. Część 2, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2001.

11 APISK, Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924–1950, zespół nr 7 [dalej: 7], sygn. 7/12, List Stefana Bakinowskiego do Stanisława Kościalkowskiego, 16 lipca 1942 r. Dekret o amnestii – zob. zasadniczy tekst poniżej.

Wkrótce po agresji III Rzeszy na ZSRR (22 VI 1941) dnia 30 lipca 1941 r. w Londynie doszło do podpisania układu politycznego między Polską (sygnatariusz: premier rządu RP na uchodźstwie, gen. Władysław Sikorski¹²) a ZSRR (sygnatariusz: ambasador ZSRR w Wielkiej Brytanii, Iwan Majski¹³) – układu Sikorski–Majski. W porozumieniu przewidywano przywrócenie stosunków dyplomatycznych między obu państwami, anulowanie wszelkich traktatów sowiecko-niemieckich dotyczących granic Polski z 1939 r. oraz utworzenie armii polskiej w Związku Radzieckim pod dowództwem polskim i udzielenie tzw. amnestii wobec obywateli polskich z Rzeczypospolitej: zesłanych, uwięzionych w więzieniach śledczych NKWD i deportowanych do obozów koncentracyjnych Gułagu¹⁴. Niebawem w związku ze zbliżaniem się wojsk niemieckich do stolicy ZSRR rząd oraz placówki dyplomatyczne ewakuowano do Kujbyszewa.

Tymczasem sprawujący wówczas funkcję ambasadora rządu RP na uchodźstwie w ZSRR, prof. Stanisław Kot¹⁵, rozpoczął rozbudowę sieci delegatur terenowych, aby dotrzeć z pomocą do jak największej liczby obywateli polskich objętych wspomnianą „amnestią” (obowiązującą od 12 sierpnia)¹⁶. Równocześnie umowa wojskowa z 14 sierpnia 1941 r. dała podstawę do rozpoczęcia formowania armii polskiej w ZSRR. Sikorski mianował gen. Władysława Andersa¹⁷,

12 Władysław Sikorski (1881–1943), polski wojskowy i polityk, generał broni WP, premier i minister spraw wojskowych II Rzeczypospolitej. Po wybuchu wojny 18 września 1939 r. przekroczył granicę polsko-rumuńską i udał się do Paryża. Tam objął dowództwo tworzonej wówczas we Francji armii polskiej. Pod koniec września prezydent RP, Władysław Raczkiewicz, mianował go prezesem Rady Ministrów i ministrem spraw wojskowych. Na początku listopada 1939 r. dekretem prezydenckim został powołany na Naczelnego Wodza i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych. Był odpowiedzialny za politykę rządu na uchodźstwie. 4 lipca 1943 r. zginął w katastrofie lotniczej na Gibraltarze. Więcej zob. K. Popiel, *Generał Sikorski w mojej pamięci*, Warszawa 1983; P. Żaroń, *Generał Władysław Sikorski. Żołnierz, mąż stanu, naczelny wódz 1939-1943*, Toruń 2002.

13 Iwan Majski, właściwe nazwisko Jan Lachowiecki (1884–1975), sowiecki dyplomata i historyk. W latach 1929–1932 był ambasadorem ZSRR w Finlandii, a następnie do 1943 r. w Wielkiej Brytanii. Później do roku 1946 pełnił funkcję zastępcy komisarza ludowego spraw zagranicznych ZSRR.

14 Więcej o układzie Sikorski–Majski zob. E. Duraczyński, *Układ Sikorski–Majski*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 1, s. 91–138; *Układ Sikorski–Majski. Wybór dokumentów*, red. E. Duraczyński, Warszawa 1990.

15 Stanisław Kot (1885–1975), polski historyk kultury i wychowania, profesor UJ, polityk. W grudniu 1939 r. wszedł w skład rządu Sikorskiego. W latach 1941–1942 był ambasadorem rządu RP na uchodźstwie w ZSRR. W lipcu 1942 r. objął stanowisko ministra stanu do spraw polskich na Wschodzie. Później był ministrem informacji i dokumentacji. W lipcu 1945 r. powrócił do Polski i z ramienia komunistycznego Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN) w latach 1945–1947 był ambasadorem w Rzymie. W 1947 r. pozostał na emigracji. Zmarł w Londynie. Więcej zob. T. Rytkowski, *Stanisław Kot 1885–1975: biografia polityczna*, Warszawa 2000; tenże, *Stanisław Kot 1885–1975. Między nauką a polityką*, Warszawa 2012.

16 Na temat działalności opiekuńczej polskich placówek w ZSRR w latach 1940–1943 zob. D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.

17 Władysław Anders (1892–1970), polski generał, polityk. W czasie kampanii wrześniowej 1939 r. dostał się do niewoli sowieckiej. Zwolniony z więzienia po podpisaniu układu Sikorski–Majski został dowódcą PSZ w ZSRR i awansował do stopnia generała dywizji. W 1942 r. przeprowadził ewakuację żołnierzy polskich i części cywilów z ZSRR na Bliski Wschód. We wrześniu 1942 r. został nominowany dowódcą Armii Polskiej na Wschodzie (APW). W lipcu 1943 r. powołał 2 KP, który pod jego dowództwem w 1944 r. uczestniczył w kampanii włoskiej, w tym w bitwie o Monte Cassino i bitwie o Ankonę. Po wojnie pozostał w Wielkiej Brytanii. We wrześniu 1946 r. prezydent RP, Władysław Raczkiewicz, mianował go Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych i Naczelnym Wodzem. Zaś w tym samym roku władze komunistyczne pozbawiły go obywatelstwa polskiego. Więcej zob. m.in. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939–1945*, Warszawa 2007; P. Kowalski, A. Ossowski, A. Sitarek, *Ocaleni z „niehumanitarnej ziemi”*, Łódź 2012; W. Markert: *Generał broni Władysław Anders 1892–1970*, Warszawa 2012; Z.S. Siemaszko, *Generał Anders w latach 1892–1942*, Londyn 2012; J. Smoliński, *Polskie władze państwowe i wojskowe na uchodźstwie*, Warszawa 1999; P. Żaroń, *Armia Andersa*, Toruń 1996.

więzionego od jesieni 1939 r. przez NKWD w Moskwie na Łubiance, na dowódcę PSZ w ZSRR. Tak marsz do Armii Andersa wspomina jeden z Polaków przybyłych do Semipałatyńska¹⁸:

Nie do wiary, że mały, skromny, na pozór nic nie znaczący prostokąt papieru naklejony na domku w Semipałatyńsku, w którym mieści się przedstawicielstwo Polskiego Konsulatu, wywołał w nas tyle wzruszeń, tyle radości, nawet i łez. Ujrzelśmy wreszcie napis polskiego urzędu [...].

PRZEDSTAWICIELSTWO POLSKIEGO KONSULATU

Werbunek ochotników do Armii Polskiej

[...] Z całego sowieckiego kraju dniem i nocą nieprzerwanie ciągną eszelony pełne zwolnionych z obozów i więzień Polaków, zdążających do centrów, gdzie znajdują się placówki Polskich Konsulatów. Dniem i nocą duszne dworce kolejowe, chybotliwe wagony i zawzione baraki pełne nędzy, głodu i częstokroć śmierci, rozbrzmiewają jedną, wielką i żarliwą modlitwą: „Ojczyznę wolną racz nam wrócić, Panie!...”¹⁹.

Po przybyciu do polskich placówek (ambasady lub jej delegatur) obywatele polscy otrzymywali paszporty, różnego rodzaju zaświadczenia, ubrania oraz pieniądze. Nieliczni wyruszali do okolicznych posiołków w poszukiwaniu swoich rodzin, pozostali do Buzułuku, Tatiszczewa, Tockoje – miejsc formowania armii. Wraz z ochotnikami do Armii Andersa przybywały także ich rodziny oraz inni cywile, w tym kobiety z dziećmi i młodzież²⁰.

Trudna sytuacja na froncie wschodnim w latach 1941–1942 oraz niechęć do Polaków spowodowały, iż władze Kremla ograniczyły przydział racji żywnościowych dla polskiej armii. Coraz poważniejsze stawały się więc problemy aprowizacyjne, gdyż żołnierze swoimi głodowymi porcjami dzielili się jeszcze z ludnością cywilną. W obozach wręcz panował głód. Wiele osób zmarło wtedy z wycieńczenia, zimna i chorób. Na początku 1942 r. cała armia została przebazowana do środkowoazjatyckich republik ZSRR. Szerzyła się tam wówczas epidemia tyfusu, która pochłonęła dalsze ofiary. Tymczasem władze sowieckie zażądały od Andersa skierowania na front nieprzygotowanych jeszcze do walki polskich oddziałów. Anders zdecydowanie odmówił, stwierdzając, że jego armia osiągnie gotowość bojową najwcześniej za sześć miesięcy. Nie zgodził się również na wysyłanie na front pojedynczych dywizji. W tej sytuacji najważniejszym zadaniem dla Andersa stało się ocalenie polskiej armii i ludności cywilnej poprzez jej ewakuację poza granice Związku Sowieckiego.

18 Semipałatyńsk – miasto w północno-wschodnim Kazachstanie.

19 *Po dwu latach... Wspomnienia z Kazachstanu*, „Orzeł Biały”, 11 I 1942 r., nr 2, s. 7.

20 Cz. Bloch, *Losy Polaków...*, s. 89, 99.

Sprawa wywozu Polaków była przedmiotem rozważań władz polskich jeszcze przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, głównie z myślą o możliwości kadrowego wzmocnienia PSZ na Zachodzie, pozbawionych po upadku Francji szerszej bazy rekrutacyjnej. Do tej koncepcji powrócono niebawem po podpisaniu układu Sikorski–Majski i już jesienią 1941 r. w wyniku trójstronnych polsko-brytyjsko-radzieckich porozumień podjęto decyzję o ewakuacji PSZ tworzących się w ZSRR na Bliski Wschód. Później rozpoczęły się trudne rozmowy polskiego rządu na uchodźstwie z władzami na Kremlu w sprawie skali ewakuacji, kierunku i warunków, na jakich się ona odbędzie²¹. Naczelnny wódz zdecydował zorganizować bazę ewakuacyjną w Teheranie, której zadaniem był wybór i opracowanie tras z ZSRR na Środkowy Wschód oraz utworzenie obozów przejściowych na terenie Iranu. Rozkaz dotyczący ewakuacji został podpisany przez Andersa 19 marca 1942 r.²²

Ostatecznie w 1942 r. miały miejsce dwie wielkie ewakuacje. Od 24 marca do 5 kwietnia 1942 r. ZSRR opuścili, udając się do Iranu, blisko 44 tysiące osób, w tym ponad 33 tysiące wojskowych. W czasie drugiej ewakuacji w sierpniu i we wrześniu Związek Sowiecki opuściło niemal 70 tysięcy osób, w tym około 25 tysięcy cywilów. Wśród ewakuowanych znalazło się także na skutek interwencji gen. Andersa około 4 tysięcy polskich Żydów²³. Znaczna część polskich wychodźców przybyła do Iranu od strony Morza Kaspijskiego przez port w Bandar Pahlawi (obecnie Anzali). Wśród nich była Helena Wołoch, która tak to wspomina:

Wyczerpani ciężką pracą, chorobami i głodem, prawie nierozpoznawalni jako ludzie, zesłaliśmy ze statków w porcie Pahlavi (Anzali). Tam razem ukłękliśmy rzędami na piasku plażowego wybrzeża by ucałować ziemię perską. Były nas tysiące, uszliśmy z Sybiru i byliśmy wolni. Doszliśmy do naszej upragnionej „Ziemi Obiecanej”²⁴.

Z sowieckiej niewoli udało się także wydostać profesorowi Stanisławowi Kościałkowskiemu. Dnia 15 sierpnia 1942 r. uzyskał on pozwolenie Biura Opieki nad Rodzinami Wojskowymi w Kitab na wyjazd do Iranu²⁵. Wkrótce szczęśliwie dotarł do Teheranu i stał się podporą polskiej inteligencji na wychodźstwie, a dla piszącej te słowa jednym z głównych bohaterów kolejnego rozdziału.

21 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach II wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź 2012, s. 60–69.

22 M. Szeląg, *Polonia w Iranie – skutek ewakuacji Armii Andersa z ZSRR*, s. 138 Szeląg-PIG.pdf (instytutandersa.org.pl) [dostęp: 1 II 2022 r.].

23 Szerzej zob. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 60–83; J. Wróbel, *Uchodźcy polscy...*, s. 12–47.

24 H. Wołoch, *Moje wspomnienia*, Iran, Exodus Polaków z Rosji w roku 1942 | ANTOLAK: KRESY (antolak-kresy.blogspot.com) [dostęp: 4 II 2022 r.].

25 APISK, sygn. 7/6.

1. Mapa Iranu w skali 1:5000000 – nadbitka ze „Studiów Irańskich” 1943, t. 1. APISK, sygn. 4/170.

BIURO OPIEKI
NAD RODZINAMI WOJSKOWYCH

Kitab dn. 15. VIII. 1942

Wyjazd do Iranu

Pan (i) Kościółkowski Stanisław

Legitymujący (a) się wodostawieniem № 65338 z dn. 20.7.1942

wpisany (a) jest do spisu wyjeżdżających pod L. p. _____

a jego (jej) rodzina pod L. p. _____

razem osób (podać słownie) jedną

B. Kościółkowski
podpis wystawiającego

2. Pozwolenie na wyjazd do Iranu dla Stanisława Kościółkowskiego wystawione przez Biuro Opieki nad Rodzinami Wojskowymi, Kitab, 15 sierpnia 1942 r. APISK, sygn. 7/6.

Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie

Armia Andersa po przybyciu do Iranu dość szybko została przerzucona do Iraku i Palestyny. Cywile zaś pozostali głównie w Iranie, który stał się dla nich przejściowym domem na parę kolejnych lat. Uchodźców rozlokowano w wielu różnych miejscach Iranu. Największym jednak ośrodkiem polskim był Teheran. Opiekunczą rolę nad ludnością cywilną piastowała Delegatura Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (MPiOŚ) utworzona 3 kwietnia 1942 r., na czele której stanął Wiktor Styburski, radca finansowy Poselstwa RP w Teheranie, oraz gen. Józef Zając, dowódca WP na Środkowym Wschodzie²⁶. Od marca 1943 r. delegaturą kierował Franciszek Haluch, wieloletni sekretarz Centralnego Związku Górników w Zagłębiu Boryslawskim²⁷. Sprawnie działało także Poselstwo RP w Teheranie, którym od lipca 1942 r. kierował dr Karol Bader²⁸.

Warunki stworzone przez polskie władze, przy przychylności Irańczyków, pozwoliły z czasem polskiej ludności na zakładanie polskich organizacji, stowarzyszeń społecznych, religijnych czy kulturalnych. Bezsprzecznie jednym z najważniejszych osiągnięć uchodźstwa w Iranie było zorganizowanie i prowadzenie różnorodnych form działalności edukacyjnej i naukowej. Zapoczątkowała je grupa polskich uczonych – głównie z USB – przebywających w obozach teherańskich, wśród których zrodziła się myśl powołania ośrodka naukowego dającego im chociażby namiastkę życia naukowego. Takim ośrodkiem stało się Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie²⁹.

Praca i osiągnięcia TSIr znane są z kilku źródeł. Jednym z nich jest własna działalność wydawnicza towarzystwa pod nazwą „Studia Irańskie”, które ukazywały się w Teheranie w latach 1943–1945. Ten trzytomowy periodyk zawiera zbiór artykułów i rozpraw odzwierciedlających aktywność polskich naukowców na uchodźstwie, a także m.in. sprawozdanie z działalności

towarzystwa od 20 listopada 1942 r. do 20 kwietnia 1944 r.³⁰ Ważny jest tekst Franciszka Machalskiego, iranisty, aktywnego członka TSIr., pt. *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*³¹.

Z obecnych opracowań – z perspektywy historyka – na uwagę zasługuje przede wszystkim szkic Jana Drausa *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w latach 1942–1945*³² oraz tegoż autora obszerna źródłowa publikacja pt. *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, w części poświęcona działalności TSIr³³, a także najnowsze badania podjęte przez Mirosława Supruniuka, zamieszczone w artykule pt. *Nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie w latach 1942–1949. Część I Persja*³⁴, który dodatkowo szczegółowo omawia literaturę przedmiotu, w tym znane wówczas źródła.

Wymienione publikacje nie uwzględniają jednak szeregu materiałów archiwalnych, gdyż nie były one jeszcze znane. Prawdopodobnie w latach 60. XX w. Papieski Instytut Studiów Kościelnych (PISK) pozyskał grupę akt nazwanych umownie „materiałami irańskimi”. Dopiero w 2014 r. na prośbę ówczesnego rektora, o. dr. Hieronima Fokcińskiego SJ, archiwistki: Mariola Szaleniec oraz autorka tej publikacji, które przez wiele lat (podczas miesięcznych lub dwumiesięcznych pobyków) – w ramach pomocy instytucjom polonijnym organizowanej przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych z wykorzystaniem funduszy pochodzących z programu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego – prowadziły prace porządkowo-inwentaryzacyjne w zasobie archiwalnym APISK, przystąpiły do rozpoznania wspomnianych materiałów³⁵. Wydzielono z nich wówczas kilka zespołów archiwalnych, które w kolejnym roku uporządkowano i udostępniono do badań naukowych.

30 Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od dnia 20 listopada 1942 r. do 20 kwietnia 1944 r., „Studia Irańskie” 1944, t. 2, s. 148.

31 „Życie Nauki” 1948, t. VII, nr 33–34, s. 257–262. Franciszek Machalski (1904–1979), polski orientalista, adiunkt na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (UJK), profesor UJ. W czerwcu 1941 r. został aresztowany przez NKWD i zesłany w głąb Rosji. Zwolniony po tzw. amnestii dołączył do Armii Andersa i dotarł do Iranu, gdzie uczył, wizytował polskie szkoły, brał udział w organizowaniu ZHP na Środkowym Wschodzie. Był aktywnym członkiem TSIr w Teheranie, a od kwietnia 1945 r. pełnił funkcję kierownika. Publikował na łamach czasopisma „Studia Irańskie” oraz w perskich pismach naukowych. W 1945 r. został członkiem prestiżowego Towarzystwa Iranoznawczego w Teheranie. A. Krasnowolska, *Machalski Franciszek (1904–1979)* [w:] Encyclopaedia Iranica www.iranicaonline.org/articles/machalski-franciszek [dostęp: 05 I 2022 r.]; A. Pisowicz, *Franciszek Machalski (1904–1979)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1973, nr 3, s. 335–337; F. Machalski, *Z ziemi perskiej do Polski. Wybór tekstów*, oprac. K. i K. Paraskiewicz, Kraków 2016.

32 „Roczniki Nauk Społecznych” 1986, t. XIII, z. 2, s. 59–72.

33 J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993, s. 254–266.

34 M.A. Supruniuk, *Nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie w latach 1942–1949. Część I. Persja*, „Opuscula Musealia” 2014, t. 22, s. 45–71. Kolejny artykuł tegoż autora pt. *Naukowa i polityczna działalność Stanisława Kościółkowskiego na Środkowym i Bliskim Wschodzie w latach 1942–1949* [w:] Stanisław Kościółkowski... s. 193–226, w zasadzie nie wnosi niczego nowego do omawianego zagadnienia.

35 Więcej na temat prac porządkowo-inwentaryzacyjnych prowadzonych przez ww. archiwistki zob. L. Potykanowicz-Suda, *Udział Archiwum Państwowego w Gdańsku w programie pomocy instytucjom polonijnym w latach 2004–2017 na przykładzie Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie* [w:] *Historia – Archiwa – Gdańsk*, t. I, red. L. Potykanowicz-Suda, A. Regliński, Gdańsk 2018, s. 134–146.

26 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 177–180.

27 Tamże, s. 187.

28 Karol Bader (1887–1957), polski prawnik, dyplomata. Od lipca 1942 r. do czerwca 1945 r. kierował poselstwem RP w Teheranie jako poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny RP w Iranie. W czerwcu 1945 r. opuścił Iran w atmosferze wyraźnej nieprzychylności ze strony władz irańskich, które niechętnie z nim współpracowały ze względu na jego żydowskie pochodzenie. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy...*, s. 144–146. Więcej zob. K. Wałaszczuk, *Poselstwo RP w Teheranie 1939–1945*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, nr 4, s. 111.

29 J. Pietrzak, *Przedstawiciele elit społecznych II RP wśród uchodźstwa wojennego w Iranie (1942–1945)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2021, t. 148, z. 2, s. 382, 385–386.

Jeden z nich zawierał akta interesującego nas tutaj TSIr w Teheranie.

Większość archiwaliów towarzystwa znajdowała się w formie tzw. rozsypu akt luźnych, na który składały się różnorodne materiały ulotne (blankiety, formularze, zaproszenia, ulotki), korespondencja, protokoły, pokwitowania, rachunki. Pewną całość stanowiły tzw. teki kpt. dr. Wacława Logi³⁶ (4 teczek). W trakcie prac porządkowo-inwentaryzacyjnych nie dokonano brakowania. W 2015 r. uporządkowane archiwalia udostępniono do badań naukowych jako zespół archiwalny nr 4 (w spisie zespołów APISK) – Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942–1945 [1946]³⁷. Liczy on 186 jednostek archiwalnych (j.a.), w tym 60 j.a. dokumentacji aktowej i 126 j.a. materiałów ulotnych, co stanowi 0,53 m.b. i obejmuje lata [1925] 1942–1945 [1946]. Występujące w zespole anteriora (1925) dotyczą zgromadzonych przez TSIr materiałów naukowych i tekstów, zaś posteriora (1946) informują m.in. o likwidacji towarzystwa.

Zachowane w zasobie APISK materiały archiwalne TSIr, uzupełniane sporadycznie przez dokumentację ze wspomnianej już spuścizny Stanisława Kościałkowskiego, w tym prasę³⁸, wyznaczają charakter niniejszej publikacji składającej się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej części czytelnik znajdzie zarówno informację o odnalezionych archiwaliach dotyczących bezpośrednio towarzystwa, jak i dowie się, jak w ich świetle wyglądała aktywność jego członków. W drugiej części – w oparciu głównie na różnorodnych materiałach ulotnych polskich lub Polski dotyczących, zebranych przez TSIr, będzie mógł zapoznać się z niektórymi działaniami innych instytucji, placówek, stowarzyszeń czy partii politycznych w Iranie w latach 1942–1945.

Jak już wspomniano, grupa naukowców polskich przebywających w teherańskich obozach zapoczątkowała na tym terenie powstanie instytucji naukowej pod nazwą Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie. Jej inicjatorem był prof. Wiktor Sukiennicki³⁹ z USB. Uzyskała ona także poparcie Poselstwa RP oraz Delegatury MPiOS w Teheranie⁴⁰. Z zachowanej w APISK dokumentacji organizacyjnej towarzystwa wynika, iż założono je 19 października 1942 r. na

36 Zob. przyp. 50.

37 Zob. inwentarz tego zespołu: *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942–1945 [1946]. Inwentarz*, oprac. L. Potykanowicz-Suda, M. Szaleniec, Rzym 2015. Jest on dostępny w serwisie: szukajwarchiwach.gov.pl oraz na stronie instytutu: <http://pisk.jezuici.pl>.

38 Zob. przyp. 11.

39 Wiktor Sukiennicki (1901–1983), polski prawnik, historyk, sowietolog, profesor USB. Aresztowany przez NKWD w czerwcu 1941 r. i wywieziony do łagru w rejonie Krasnojarska. Zwolniony po układzie Sikorski–Majski został pierwszym sekretarzem Ambasady RP w Kujbyszewie. We wrześniu 1942 r. przybył do Teheranu, gdzie pełnił funkcję pierwszego sekretarza Poselstwa RP w Iranie. Zainicjował powołanie TSIr i był pierwszym kierownikiem jego sekcji prawniczej. Od 1943 r. pracował w Ośrodku Studiów Ministerstwa Informacji i Dokumentacji RP na Bliskim Wschodzie, gdzie gromadzono dokumenty i świadectwa zbrodni popełnianych przez Rosjan po agresji na Polskę i w czasie okupacji naszych terenów w latach 1939–1941. Po wojnie pozostał na emigracji. Więcej zob.: M. Kornat, *Sukiennicki Wiktor (1901–1983)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [PSB], t. 45, Warszawa–Kraków 2008, s. 396–401; tenże, *Wiktor Sukiennicki (1901–1983) – prawnik, sowietolog, historyk*, „Zeszyty Historyczne” 2001, z. 137, s. 35–75; S. Swianiewicz, *Wspomnienie o Wiktorze Sukiennickim*, „Zeszyty Historyczne” 1983, z. 66, s. 48–69.

40 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 254.

spotkaniu przebywających w Teheranie naukowców polskich w składzie: prof. Czesław Czarnowski⁴¹, prof. Stanisław Kościałkowski⁴², prof. Wiktor Sukiennicki i prof. Stanisław Swianiewicz⁴³ z USB oraz prof. Zygmunt Klemensiewicz⁴⁴ z Politechniki Lwowskiej i doc. Stanisław Zaremba z UJ⁴⁵. Wówczas też powołano Radę Naukową TSIr, do której – poza uczestnikami zebrania, założycielami towarzystwa – postanowiono dokooptować jeszcze dziewięć osób⁴⁶.

Dnia 23 października 1942 r. odbyło się pierwsze zebranie rady naukowej. Uchwalono wówczas statut i powołano tymczasowy zarząd w składzie: Stanisław Kościałkowski, Wiktor Sukiennicki i Stanisław Zaremba. Miał się on zająć dalszymi sprawami organizacyjnymi, m.in. przedłożyć statut towarzystwa posłowi RP w Teheranie do akceptacji⁴⁷. Przewodniczącym rady i zarządu został Kościałkowski⁴⁸. Wraz z rozwojem TSIr, a później wskutek postępującej ciągle ewakuacji uchodźców polskich z Iranu, w tym członków zarządu⁴⁹, jak i poszczególnych sekcji, zmieniała się organizacja personalna i strukturalna towarzystwa. Najbardziej istotna z nich nastąpiła w 1944 r.

41 Czesław Czarnowski (1883–1983), polski lekarz otolaryngolog, profesor USB, żeglarz. Aresztowany przez NKWD na początku 1940 r. i wywieziony w głąb ZSRR. W 1942 r. wraz z Armią Andersa przybył do Iranu, który wkrótce opuścił w szeregach APW. S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej: zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001, s. 78; Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> [dostęp: 5 II 2022 r.].

42 Zob. przyp. 6.

43 Stanisław Swianiewicz (1899–1997), polski ekonomista, prawnik, sowietolog, profesor USB. Internowany w czasie kampanii wrześniowej, a następnie więziony przez NKWD. Był jedynym naocznym świadkiem zbrodni katyńskiej. Opuścił ZSRR w lipcu 1942 r. wraz z prof. Stanisławem Kotem i przybył do Teheranu. Na początku 1943 r. wyjechał do Jerozolimy, gdzie do 1944 r. kierował Biurem Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodu. Po wojnie pozostał na emigracji. M. Kornat, *Swianiewicz (Świaniewicz) Stanisław (1899–1997)* [w:] PSB, t. 46, Warszawa–Kraków 2009, s. 124–129. Więcej zob. *Stanisław Swianiewicz (1899–1997) ekonomista, sowietolog, historyk idei*, red. B. Gaziński, Olsztyn 2011.

44 Zygmunt Klemensiewicz (1886–1963), polski chemik i fizyk, profesor Politechniki Lwowskiej. Aresztowany przez NKWD w marcu 1940 r., więziony, a następnie skazany i wysłany do łagru w Kazachstanie. Wraz z Armią Andersa latem 1942 r. dotarł do Iranu. Tutaj był także kierownikiem tzw. czołówki fotograficznej w Wydziale Kulturalno-Oświatowym Delegatury MPiOS. Później wyjechał do Londynu. W roku 1956 wrócił do Polski. S. Brzozowski, J. Szpilecki, *Zygmunt Aleksander Klemensiewicz (1886–1963)* [w:] PSB, t. 12, Wrocław 1967, s. 598–600; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy...*, s. 191; Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> [dostęp: 5 II 2022 r.].

45 Stanisław Zaremba (1903–1990), polski matematyk, docent UJ, alpinista. W latach 1942–1946 był żołnierzem PSZ. Czasowo zwolniony ze służby wojskowej angażował się w działalność TSIr, gdzie pełnił też funkcję kierownika sekcji matematyczno-przyrodniczej. W.H. Paryski, Z. Radwańska-Paryska, *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Poronin 2004, s. 1391–1392.

46 APISK, Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, zespół nr 4 (dalej: 4), sygn. 4/3, Protokół zebrania przebywających w Teheranie profesorów i docentów polskich szkół akademickich, 19 października 1942 r., k. 1.

47 Tamże, Protokół zebrania Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 23 października 1942 r., k. 2.

48 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 255–256.

49 Już 14 grudnia 1942 r. w związku z wyjazdem prof. Sukiennickiego do zarządu dokooptowano dr. Zygmunta Krzysztoporskiego. APISK, sygn. 4/3, Protokół zebrania Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 14 grudnia 1942 r. k. 6. Zygmunt Krzysztoporski (1899–1994), w 1940 r. deportowany, a następnie zesłany do północnej części Związku Radzieckiego. Wraz z Armią Andersa przybył do Iranu. W Teheranie pełnił m.in. funkcję prezesa założonego w październiku 1942 r. Związku Obrony Kresów Zachodnich. Był pracownikiem państwowym, kierownikiem wydziału społecznego Delegatury MPiOS w Teheranie. Od 1 marca 1943 r. był delegatem Ministerstwa Skarbu. 31 grudnia 1943 r. został odwołany z funkcji i przeniesiony do Ministerstwa Odbudowy Administracji Publicznej w Londynie. Po wojnie został na emigracji. Był długoletnim powiernikiem Polskiego Funduszu Dobroczynności przy Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 289–290, 453; Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> [dostęp: 19 V 2022 r.]; Kartoteka Osobowa Emigracji Polskiej (umk.pl) [dostęp: 19 V 2022 r.].

Wówczas do zarządu dołączył m.in. kpt. dr Wacław Loga⁵⁰ oraz dr Franciszek Machalski⁵¹, który po wyjeździe Kościałkowskiego w marcu 1945 r. do Bejrutu przejął obowiązki kierownika TSIr. On też zamykał jego działalność w grudniu 1945 r.⁵² Przez cały czas kilkuletniej aktywności towarzystwo realizowało swoje cele statutowe, tj. „kultywowanie nauki polskiej oraz szerzenie wiedzy o Polsce wśród mieszkańców Iranu, wiedzy zaś o Iranie i krajach sąsiednich – wśród Polaków”⁵³.

Nadrzędnym więc zadaniem TSIr było prowadzenie badań naukowych. Rozpoczęły się one już jesienią 1942 r. Pracowano wówczas w pięciu sekcjach: historycznej (kierownik: prof. Kościałkowski), przyrodniczej – zwanej także sekcją przyrodniczo-geograficzno-etnologiczną⁵⁴ (kierownik: prof. Klemensiewicz), lekarskiej (kierownik: dr Eugeniusz Doliński), prawno-politycznej (kierownik: dr Wiktor Turek⁵⁵) i ekonomicznej (kierownik: Adam Telmany)⁵⁶. Później ze względu na wyjazdy naukowców zmieniały się częściowo nazwy sekcji wraz z ich kierownikami.

W literaturze przedmiotu brak jest wzmianki na temat sekcji przyrodniczo-geograficzno-etnologicznej, natomiast w zespole akt TSIr znajduje się protokół z pierwszego posiedzenia tej sekcji pod przewodnictwem prof. Klemensiewicza, które odbyło się w dniu 31 grudnia 1942 r. Przyjęto wówczas do realizacji dwa projekty. Jeden miał na celu zebranie różnych okazów przyrodniczych i geologicznych do badań i pracy dydaktycznej. Drugi zaś – fotografowanie obiektów przyrodniczych⁵⁷. Niestety, nie zachowało się wiele informacji odnośnie do realizacji tych projektów. Jedynie w sprawozdaniu z działalności TSIr za okres od 1 stycznia do 31 marca

50 Wacław Loga, kapitan WP, doktor geografii. W 1942 r. Loga (pseudonim „Sarna”) otrzymał – w ramach MSW – nominację na kierownika Akcji Kontynentalnej (wywiad polityczny) w Iranie. Pracował także w Wydziale Prasowym Poselstwa RP w Teheranie i angażował się w prace w ramach TSIr. W marcu 1944 r. wszedł w skład jego zarządu. W maju 1945 r. został powołany do dalszej służby wojskowej. APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za kwiecień, maj, czerwiec 1945 r., 1 lipca 1945, k. 37.; J. Draus, *Oświata i nauka...*, s. 256, 264–265; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy...*, s. 277.

51 Zob. przyp. 31.

52 APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 października do 31 grudnia 1945 r., Ahwaz, 15 stycznia 1946 r., k. 51.

53 Tamże, sygn. 4/1, Statut Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 25 października 1942 r., k. 2–3. Jak wcześniej wspomniano, statut został zatwierdzony przez Radę Naukową TSIr 23 października, a następnie miał być zaakceptowany przez posła RP w Teheranie (APISK, sygn. 4/3, k. 2). Wydaje się, iż podana na statucie data 25 października może wskazywać, iż jest to wersja statutu po jego zatwierdzeniu przez posła RP.

54 Pod taką nazwą występuje już na kolejnych stronach tegoż sprawozdania. Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do 31 grudnia 1942 r., k. 3.

55 Wiktor Turek (1910–1963), historyk, doktor praw, starszy asystent UJK i referendarz Prokuraturii Generalnej RP we Lwowie. W czasie wojny więziony w Związku Sowieckim. Wraz z Armią Andersa przedostał się do Iranu. Tam pełnił funkcję zastępcy kierownika Wydziału Kulturalno-Oświatowego MPiOŚ. Uczestniczył w pracach TSIr, a po wyjeździe prof. Sukiennickiego kierował sekcją prawno-polityczną towarzystwa. A. Brożek, *Turek Wiktor* [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 531–532.

56 APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do 31 grudnia 1942 r., k. 3.

57 Tamże, sygn. 4/14, Protokół z posiedzenia sekcji przyrodniczo-geograficzno-etnologicznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 31 grudnia 1942 r., k. 1.

1943 r. jest wzmianka, iż „Towarzystwo przystąpiło również do zbierania charakterystycznych skał i kamieni Iranu” oraz że zgromadzono już kilkadziesiąt okazów, do których dołączono odpowiednie objaśnienia i – jak dalej czytamy w sprawozdaniu: „Dalsze prace w tym kierunku są w toku”⁵⁸. W późniejszym czasie sekcja ta przekształciła się w sekcję matematyczno-przyrodniczą, a jej członkowie prowadzili specjalistyczne badania z matematyki teoretycznej⁵⁹. Pracami tymi kierował prof. Zaremba⁶⁰.

Stosunkowo mało znana jest też praca sekcji lekarskiej. W archiwaliach TSIr znajduje się kilka dokumentów, które nieco przybliżają działalność polskich naukowców w tej dziedzinie. W notatce z dnia 7 listopada 1942 r. jest informacja, iż towarzystwo zamierza powołać sekcję lekarską, której członkowie prowadziliby wykłady teoretyczne m.in. z zakresu ważniejszych chorób tropikalnych, w tym tych występujących w wojsku polskim i wśród polskiej ludności cywilnej. Poza pracą naukowo-badawczą planowano wygłaszanie pogadek na temat higieny i profilaktyki chorób tropikalnych⁶¹. Od 15 listopada organizacją sekcji zajął się dr Eugeniusz Doliński i on też objął funkcję jej kierownika⁶². W niedługim czasie zorganizował na terenie szpitala cywilnego w Teheranie, którego był także pracownikiem, zebranie organizacyjne, przedstawiając cele i zadania TSIr oraz samej sekcji. Zdołał wówczas pozyskać jako członków towarzystwa wszystkich polskich lekarzy cywilnych pracujących w szpitalu. Tam też odbywały się później odczyty naukowe, w których aktywnie uczestniczyli także jako goście polscy lekarze wojskowi oraz lekarze irańscy⁶³.

58 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 stycznia do 31 marca 1943 r., k. 17.

59 Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 kwietnia do 30 czerwca 1943 r., k. 24.

60 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 448.

61 APISK, sygn. 4/9, Notatka z 7 listopada 1942 r., s. 1.

62 J. Draus podaje, iż kierownikiem sekcji lekarskiej był dr Jan Rogowski. J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 255. Natomiast inaczej to wygląda w świetle źródeł archiwalnych. Dr Rogowski nie pełnił funkcji jej kierownika, gdyż był lekarzem wojskowym i nie mógł należeć do żadnych stowarzyszeń, nawet naukowych. Dzięki staraniom zarządu TSIr gen. Anders udzielił zezwolenia dla osób wojskowych jedynie na wygłaszanie odczytów i udział w pracach naukowych. Dr Rogowski uczestniczył w pracach sekcji lekarskiej – jak inni polscy lekarze wojskowi – ale w charakterze „gościa”. APISK, sygn., 4/3, Protokół zebrania Rady Naukowej, 14 grudnia 1942 r., k.6; tamże, sygn. 4/9, Członkowie sekcji lekarskiej, Teheran, 10 stycznia 1943 r., k. 5–6. Natomiast w ocalałych materiałach archiwalnych w TSIr dr E. Doliński występuje jako kierownik sekcji lekarskiej jeszcze w kwietniu 1943 r. Tamże, sygn. 4/3, Protokół zebrania Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 16 kwietnia 1943 r., k. 11. Zaś jako członek Rady Naukowej TSIr pojawia się w czerwcu 1943 r. Tamże, Protokół zebrania Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 8 czerwca 1943 r., k. 13. Później najprawdopodobniej wyjechał z Iranu. Możliwe, iż dr Rogowski został wówczas zwolniony z wojska i objął kierownictwo tej sekcji. Jednak nie znajduje to potwierdzenia w przejranych przez autorkę archiwaliach TSIr ani też w cytowanym przez Drausa źródle, tj. Sprawozdaniu z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich od 1 IV 1943 r. do 30 VI 1943 r., przechowywanym w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie w zespole akt MWRiO. Bowiem w zasobie APISK jest takie samo sprawozdanie podpisane przez prezesa TSIr, prof. Kościałkowskiego, i sekretarza naukowego towarzystwa, B. Minca – APISK, sygn. 4/53 k. 22–26. Nie zawiera ono żadnej informacji na temat osoby o nazwisku Rogowski. Natomiast w kwestii sekcji lekarskiej znajduje się tam jedynie informacja: „Na terenie polskiego szpitala cywilnego rozwijała w dalszym ciągu swą działalność sekcja lekarska towarzystwa. W zebraniach naukowych sekcji bierze udział 18 lekarzy polskich, 9 lekarzy irańskich i jako zaproszeni goście 11 polskich lekarzy wojskowych”. Tamże, k. 24.

63 Tamże, sygn. 4/9, Sprawozdanie z działalności sekcji Lekarskiej Polsko-Irańskiego Towarzystwa Naukowego w Teheranie za 1942 r., k. 8–9. Możliwe, iż mylnie podano tutaj nazwę Polsko-Irańskie Towarzystwo Naukowe. Bowiem na podstawie analizy późniejszych archiwaliów zarówno osoby występujące w ww. dokumencie, jak i zakres działalności, odpowiadają sekcji lekarskiej

W kolejnych miesiącach działalność sekcji koncentrowała się głównie na popularyzacji higieny i podstawowych wiadomości z zakresu medycyny⁶⁴. Jej efektem był wydany drukiem przez Delegaturę MPiOŚ w Teheranie w 1943 r. zbiór popularno-naukowych wykładów dr. Wiktora Huperta *O higienie w krajach tropikalnych*⁶⁵.

W zachowanych w APISK archiwaliach TSIR pozostał również ślad po działalności sekcji ekonomicznej. Informacje te znajdują się głównie w zbiorczych sprawozdaniach z działalności towarzystwa. Na ich podstawie można stwierdzić, iż sekcja zajmowała się aktualnymi problemami gospodarki irańskiej oraz polsko-irańskiej współpracy ekonomicznej. Członkowie opracowywali m.in. referaty dotyczące nafty irańskiej, współzależności gospodarki Iranu i wielkich mocarstw⁶⁶. Na przykład inż. Jakub Ettinger przygotował odczyt pt. *Handel polsko-irański*⁶⁷. Stypendystka TSIR, Jadwiga Traunfeller, opracowała zagadnienie zatytułowane *Bawełna w Iranie*⁶⁸. W ocalałym jedynym protokole zebrania sekcji z dnia 15 lutego 1943 r. czytamy, iż kierował nią dr Antoni Dudryk-Darlewski. Postulowano wówczas kontynuowanie opracowań dotyczących podstawowych wiadomości ekonomicznych o Iranie (geografii, handlu zagranicznym, przemyśle, finansach)⁶⁹.

Wielu polskich naukowców bardzo aktywnie pracowało w sekcji historycznej (zwanej później humanistyczną), kierowanej przez prezesa Kościałkowskiego i Machalskiego. W ramach jej działalności prowadzono prace badawcze z zakresu iranistyki. Natomiast na seminarium metodologiczno-bibliograficznym sekcji zajmowano się zbieraniem i opracowywaniem wszystkich druków polskich wydawanych w Iranie, a także poloników znajdujących się w wy-

TSIR. Tamże, Sprawozdanie z pracy sekcji lekarskiej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 lutego do 15 kwietnia 1943 r., k. 7–8; także, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do 31 grudnia 1942 r., k. 3–4. Za tym przypuszczeniem przemawia także fakt, iż w archiwaliach TSIR i w omówionej literaturze przedmiotu nie odnaleziono informacji o działalności takiej sekcji.

64 Tamże, sygn. 4/9, Sprawozdanie z pracy sekcji lekarskiej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 lutego do 15 kwietnia 1943 r., k. 9.

65 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 kwietnia do 30 czerwca 1943 r., k. 23. Ostatnie informacje odnalezione w APISK dotyczące działalności sekcji lekarskiej pochodzą z marca 1944 r. Wynika z nich, iż sekcja dalej działała na terenie szpitala cywilnego w Teheranie. Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 31.

66 Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 stycznia do 31 marca 1943 r., k. 17.

67 Tamże, sygn. 4/59, Zaświadczenie wydane przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie dla Jakuba Ettingera, potwierdzające jego działalność w sekcji ekonomicznej towarzystwa, 28 lipca 1943 r., k. 6.

68 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 kwietnia do 30 czerwca 1943 r., k. 24.

69 APISK, sygn. 4/8, Protokół zebrania sekcji ekonomicznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 15 lutego 1943 r., k. 1. Antoni Dudryk-Darlewski (1880–1958), absolwent geografii UJK. Pracował jako profesor gimnazjum i Wyższej Szkoły Handlu Zagranicznego we Lwowie – jednej z czterech polskich uczelni we Lwowie w dwudziestolecie międzywojennym. Był dyrektorem Zakładów Wydawniczych i Kartograficznych „Książnica-Atlas”. Po przybyciu do Teheranu włączył się w działalność naukową TSIR. Od kwietnia 1943 r. był członkiem Rady Naukowej TSIR. Po wojnie pozostał na emigracji. Zmarł w Australii. APISK, sygn. 4/19, Informacja o Antonim Dudryk-Darlewskim, prawdopodobnie początek 1943 r., k. 2; tamże, sygn. 4/3, Protokół zebrania Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 16 kwietnia 1943 r.; także, *Antoni Dudryk Darlewski (unknown–1958) – Find a Grave Memorial* [dostęp: 12 V 2022 r.].

dawnictwach perskich. Działalność sekcji jest szerzej znana z wcześniej omówionej literatury przedmiotu, a archiwalia, głównie informacje zawarte w sprawozdaniach zbiorczych TSIR, w zasadzie nie wnoszą niczego nowego⁷⁰. Jednak ciekawostką są ocalałe materiały ulotne – polonika zgromadzone przez członków seminarium metodologiczno-bibliograficznego ww. sekcji⁷¹. Zostaną one przybliżone czytelnikowi w dalszej części publikacji. Na uwagę zasługuje także pismo Kościałkowskiego do Zarządu Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem Oddział w Teheranie⁷², w którym dziękuje za ofiarną pracę kilku stypendystkom, współpracownikom sekcji historycznej. Wśród nich wymienia m.in. Marię Gerstman i jej szkic pt. *Stanowisko kobiety perskiej w ostatnim półwieczu*, Halinę Łukaszewicz-Ratomską i pracę nad redakcją gramatyki perskiej Aleksandra Chodźki oraz Melanię Gołaszewską za specjalistyczne studium nad bibliografią polsko-irańską z lat 1942–1944⁷³.

W listopadzie 1943 r. w ramach sekcji historycznej powstało Koło Miłośników Literatury Pięknej. Inicjatorem i przewodniczącym koła był Franciszek Machalski.

Na spotkaniach czytano własne utwory literackie, omawiano zagadnienia z zakresu krytyki literackiej oraz wygłaszano tłumaczenia utworów klasyków perskich⁷⁴. O jednym z ostatnich takich spotkań pisał Loga do Kościałkowskiego, który przebywał już w Bejrucie: „Odnośnie TSIR’u to, jak Pan Profesor się wkrótce dowie, ze sprawozdania Machalskiego, praca nadal idzie. Odbyło się parę odczytów: Machalskiego – wieczór literacki, na którym popisywali się m.in. Morełowski, pani Zawadzka, Romański i inni. Było przepełnienie. Najlepszy był Morełowski”⁷⁵.

Bardzo prężna była także sekcja prawnicza. Ma to swoje odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu. Działalność sekcji została opisana głównie na podstawie zbiorczych sprawozdań TSIR przesyłanych do Poselstwa RP w Teheranie oraz informacji zawartych w aktach Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) i ówczesnej prasie⁷⁶.

70 APISK, sygn. 4/53, Sprawozdania z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za lata 1942–1945.

71 Tamże, sygn. 4/61–186.

72 Stowarzyszenie początkowo działało jako Sekcja Kobiet z Wyższym Wykształceniem przy Kole Pań Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK). Później organizacja nawiązała kontakt ze Stowarzyszeniem Kobiet z Wyższym Wykształceniem w Londynie i jako jego oddział otrzymała fundusze na stypendia naukowe dla kobiet przyznawane w porozumieniu z TSIR. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 452.

73 APISK, sygn. 4/49, Pismo Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do Zarządu Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem Oddział w Teheranie informujące o pracach naukowych stypendystek we współpracy z towarzystwem, 18 listopada 1944 r., k. 1–2.

74 J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 259; M.A. Supruniuk, *Nauka polska* ..., s. 69.

75 APISK, sygn. 7/27, List Wacława Logi do prof. Stanisława Kościałkowskiego, Bagdad, 2 czerwca 1945 r. Chodzi o wieczór autorski, który odbył się 20 kwietnia 1945 r. w pomieszczeniach TSIR. W programie były utwory: pp. Jadwigi Małskiej (liryka), Ireny Zawadzkiej (proza poetycka, rymowana), Jana Morełowskiego (przekład ballady Schillera *Zurawie Ibika*), Andrzeja Romańskiego (nowela *Końcowa stacja*) i Franciszka Machalskiego (przekład *Zala i Rudabe* oraz liryka). W wieczorze uczestniczyło około 80 osób. M.A. Supruniuk, *Nauka polska* ..., s. 69.

76 Zob. m.in. J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 257–258; M.A. Supruniuk, *Nauka polska* ..., s. 58–60.

Tymczasem w zachowanych w APISK archiwaliach TSIr znajduje się m.in. ponad 50 protokołów posiedzeń sekcji, kilkanaście cząstkowych sprawozdań oraz korespondencja⁷⁷. Nawet pobieżne ich przejrzenie pozwala stwierdzić, iż mogą znacznie poszerzyć dotychczasową wiedzę na temat działalności pracowników naukowych tej sekcji. Wymaga to jednak szczegółowych badań wykraczających poza cel niniejszej publikacji. Natomiast sama sekcja prawnicza pod kierunkiem dr. Wiktora Turka, we współpracy ze Stowarzyszeniem Prawników Polskich⁷⁸, do 1944 r. opracowała szereg zagadnień z zakresu prawa irańskiego, np. dr Józef Brzeski (przed wojną pracownik UJK) przedstawił pracę pt. *Ochrona pracy kobiet i dzieci w Iranie*, a dr Adolf Tilles (przed wojną adwokat w Krakowie) pracę pt. *Irańskie prawo handlowe*. Jednocześnie sekcja zajmowała się sprawami prawa polskiego, m.in. dr Adolf Tilles opracował temat *Reforma polskiego prawa patentowego*, dr Józef Brzeski – *Polskie prawo budżetowe na emigracji*, dr Józef Auber (przed wojną sędzia Sądu Okręgowego w Krakowie) – *Ustawodawstwo polskie na emigracji*. Ta ostatnia praca została wydana w 1943 r. przez Delegaturę MPiOS w Teheranie⁷⁹. Również sekcja prawno-polityczna korzystała z pomocy stypendystek ze Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem. Przykładem tego jest praca Szczęśławy Deręgowskiej, która przetłumaczyła na język polski część prawa obligacyjnego w Iranie⁸⁰.

Poszczególne sekcje prezentowały swoje na badania na cotygodniowych zebraniach naukowych, które przeważnie odbywały się w czwartki, a od maja 1944 r. – w piątki. Same zaś wykłady zostały w większości spisane przez autorów i złożone w archiwum towarzystwa w formie rękopisów i maszynopisów⁸¹. W archiwaliach TSIr zachowały się zarówno komunikaty o poszczególnych wykładach⁸², jak również kilka tekstów i notatek naukowych dotyczących głównie Iranu i chorób tropikalnych⁸³. Godnym osobnej uwagi są tzw. teki kpt. dr. Wacława Logi. Zawierają one opracowane przez Logę materiały dotyczące plemion w Iranie, wydarzeń politycznych i społecznych w Iranie w latach 1942–1945, rodziny gen. Izydora Borowskiego⁸⁴

77 APISK, sygn. 4/11-13, tamże, sygn. 4/53.

78 Stowarzyszenie Prawników Polskich (występujące też jako Koło Prawników Polskich w Iranie) powstało w listopadzie 1942 r. Miało ono na celu m.in. reprezentowanie interesów prawników-uchodźców, pomoc materialną dla nich, organizowanie życia kulturalnego i towarzyskiego. Stowarzyszenie prowadziło kursy administracyjno-prawnicze, opracowywało prace naukowe oraz utrzymywało kontakty z prawnikami irańskimi. J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 229–230; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 451.

79 APISK, sygn. 4/12, Wykaz prac członków sekcji prawnej, b.d., k. 14–15; tamże, Pismo Wiktora Turka, przewodniczącego sekcji prawno-politycznej do Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 10 czerwca 1943 r., k. 19; tamże, Pismo Konsulatu Generalnego RP do Wiktora Turka przewodniczącego sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, Salisbury, 29 września 1944 r., k. 108; J. Draus *Oświata i nauka* ..., s. 257–258.

80 APISK, sygn. 4/12, Pismo sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do Związku (sic!) Kobiet z Wyższym Wykształceniem w Teheranie, 13 września 1943 r., k. 37. Podano tytuł adresata zgodnie z dokumentem, tj. „do Związku”. Powinno zaś być „do Stowarzyszenia”. Zob. m.in. przyp. 71, 72.

81 M.A Supruniuk, *Nauka polska na* ..., s. 59.

82 APISK, sygn. 4/16, Komunikaty o wykładach Towarzystwa Studiów Irańskich, 13 maja 1943 r.–12 maja 1944 r., k. 28-57.

83 Tamże, sygn. 4/17, Teksty wykładów i materiałów naukowych [1925] 1942–1945.

84 Izidor Borowski (1776–1838), uczestnik powstania kościuszkowskiego, oficer Legionów Polskich, generał i wezyr perski.

oraz zbiór jego odczytów wygłoszonych w TSIr, w tym o armii polskiej na obczyźnie i Azerbejdżanie⁸⁵.

Istotne znaczenie w działalności TSIr miała współpraca naukowa polsko-irańska. Jak wynika ze sprawozdania z działalności towarzystwa za okres od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., już w listopadzie 1942 r. z inicjatywy prof. Sukiennickiego doszło do spotkania towarzyskiego i „wymiany zdań” intelektualistów polskich i irańskich. Natomiast w styczniu 1943 r. Wydział Prawa Uniwersytetu Teherańskiego podejmował polskich naukowców, członków TSIr. Rozpoczęta w ten sposób współpraca polsko-irańska przekształciła się w regularną wymianę naukową⁸⁶. Informacje o niej znajdują się głównie w sprawozdaniach TSIr. Ponadto pojedyncze wzmianki są m.in. w protokołach zebrań Zarządu TSIr, korespondencji sekcji prawno-politycznej TSIr i w protokołach posiedzeń tejże sekcji⁸⁷.

Na przykład członkowie Rady Naukowej TSIr wzięli udział w dyskusji z prof. Saidem Nafisim na Wydziale Literatury Uniwersytetu Teherańskiego⁸⁸. Irańscy prawnicy uczestniczyli w posiedzeniach sekcji prawno-politycznej TSIr i wygłosili referaty, m.in. prof. Hossein Szahid Norraai *Idee narodowo-socjalistyczne w prawie międzynarodowym*⁸⁹, dr Reza Kawusi *O nauczaniu prawa w Iranie*⁹⁰ oraz prezes Sądu Apelacyjnego w Teheranie, dr Ahmed Humen, *Stanowisko prawa kobiet w prawie irańskim*⁹¹. Natomiast członkowie TSIr wygłosili szereg referatów w języku francuskim w Wyższej Szkole Normalnej (*École Normale Supérieure*) w Teheranie i na Uniwersytecie Teherańskim. Należy tu wymienić wykład prof. Stanisława Kościalkowskiego *L'Iran et la Pologne à travers les siècles (Iran i Polska na przestrzeni dziejów)*, który odbył się w Wyższej Szkole Normalnej 14 kwietnia 1943 r. Kilka miesięcy później tekst wykładu ukazał się w formie broszury rozprowadzonej wśród wielu osobistości życia politycznego i naukowego Iranu.

Brał udział w walkach o wyzwolenie Ameryki Południowej spod władzy Hiszpanów. Do Persji przybył około 1821 r., gdzie szybko uzyskał nominację na emira, później na wezyra i dowódcę wojsk walczących przeciwko Afganom i emiratom arabskim. Poległ jako dowódca wojsk perskich. Pochowany w Isfahanie uznawany jest za bohatera narodowego Persji. P. Czyżewski, *Perski wezyr i adiutant Simona Bolívara – niezwykła historia Izzydora Borowskiego*, <https://historia.org.pl> [dostęp: 10 I 2022 r.]; Z. Judycki, *Mazowszanie w świecie, część III*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 23, s. 370–371.

85 APISK, sygn. 4/20, Materiały do zagadnień plemion w Iranie, 1942–1945; tamże, sygn. 4/21, Materiały do wydarzeń politycznych i społecznych w Iranie, 1944–1945; tamże, sygn. 4/22, Materiały dotyczące rodziny gen. Izzydora Borowskiego w Iranie, 1942–1945; tamże, sygn. 4/23, Teksty odczytów kpt. dr. Wacława Logi, 1942–1945.

86 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 30.

87 Tamże, Sprawozdania z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za lata 1942–1945; tamże sygn. 4/6, Protokoły zebrań Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za lata 1942–1945; tamże, sygn. 4/12, Korespondencja sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 1942–1944.

88 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 30.

89 Tamże, sygn. 4/12, Zaproszenie dla Władysława Jaszczółta na posiedzenie sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, Teheran, 29 października 1943 r., k. 39.

90 Tamże, Odpis informacji o działalności sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 13 maja 1943 r., k. 12.

91 Tamże, sygn. 4/11, Protokół posiedzenia sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 24 listopada 1943 r., k. 58.

Ponadto gazeta perska „Ettelast Iran” drukowała go w odcinkach⁹². Natomiast w archiwaliach TSİr zachowało się zaproszenie od towarzystwa na ten wykład⁹³. Na uczelniach teherańskich referaty wygłosili także doc. Stanisław Zaremba, dr Wacław Loga, dr Franciszek Machalski i inni⁹⁴.

Współpraca naukowa polsko-irańska uwidoczniła się także w prasie. W 1943 r. w naukowym perskim czasopiśmie prawniczym „Madżume Hoghugi” ukazały się artykuły w języku perskim naukowców polskich z sekcji prawno-politycznej TSİr: dr Wiktora Turka o nauczaniu prawa w Polsce oraz o kodyfikacji prawa w odrodzonej Polsce i dr. Józefa Aubera o ustroju sądów powszechnych w Polsce⁹⁵. W czasopiśmie „Mejhan Parestan” pisał Bronisław Minc na temat możliwości współpracy gospodarczej polsko-irańskiej. Zaś dr Franciszek Machalski zamieścił tam artykuł o Isfahanie⁹⁶. Zorganizowana przez TSİr 24 maja 1943 r. akademia z okazji 400. rocznicy śmierci Mikołaja Kopernika została odnotowana w „Journal de Teheran”, gazecie perskiej ukazującej się w języku francuskim, która zamieściła obszerny artykuł o Koperniku autorstwa doc. Zaremby⁹⁷. To tylko niektóre przykłady tej współpracy znajdujące się w archiwaliach TSİr. Ogółem do połowy 1945 r. członkowie towarzystwa zamieścili w gazetach i czasopismach irańskich kilkadziesiąt różnych artykułów. Wiele z nich było poświęconych sytuacji Polaków w okupowanym kraju i na emigracji⁹⁸.

W ocalałych sprawozdaniach z działalności TSİr znajdują się także informacje o innej formie współpracy polsko-irańskiej, tj. wycieczkach naukowo-krajoznawczych prowadzonych przez naukowców irańskich. Najważniejszą z nich była zorganizowana w październiku 1943 r. 13-dniowa ekspedycja po Iranie, w której oprócz członków towarzystwa wzięli udział nauczyciele szkół polskich w Teheranie i przedstawiciele Związku Polskich Artystów Plastyków⁹⁹. Wówczas też w czasie zwiedzania cmentarza chrześcijańskiego w isfahańskiej dzielnicy Dżulfa odkryto nieznaną dotychczas nagrobek Teodora Miranowicza, posła króla Jana III Sobieskiego do Persji, zmarłego tutaj w 1686 r.¹⁰⁰

92 S. Kościalkowski, *L'Iran et la Pologne à travers les siècles*, Teheran 1943; APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 30; M.A. Supruniuk, *Nauka polska ...*, s. 58–59.

93 Tamże, sygn. 4/16, Zaproszenie od Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie na wykład prof. Stanisława Kościalkowskiego *L'Iran et la Pologne à travers les siècles* w Wyższej Szkole Normalnej 14 kwietnia, Teheran, kwiecień 1943, k. 27.

94 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 30; J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 260.

95 APISK, sygn. 4/36, Pismo Zarządu Koła Prawników Polskich w Iranie do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z podziękowaniem za odbitki prac prawniczych zamieszczonych w czasopismach irańskich, Teheran, 21 grudnia 1943 r., k. 1; tamże, sygn. 4/12, Notatka dotycząca artykułów informacyjnych o Polsce, b.d., k. 111.

96 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 30.

97 Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 kwietnia 1943 r. do 30 czerwca 1943 r., k. 25.

98 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 261–262.

99 Związek Polskich Artystów Plastyków powstał w styczniu 1943 r. w Teheranie. Prezesem zarządu był prof. Roman Schneider, członek Rady Naukowej TSİr. Związek działał do grudnia 1944 r. J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 230.

100 APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 31.

Pokłosiem aktywności naukowo-badawczej członków towarzystwa były publikacje, z których część ukazała się na łamach wydawanych przez TSİr „Studiów Irańskich”, z równoległymi tytułami po francusku („Études Iranienes”) i persku¹⁰¹. Redaktorem wydawnictwa był Kościalkowski. Inauguracyjny tom, finansowany m.in. przez Fundusz Kultury Narodowej w Londynie¹⁰², ukazał się w maju 1943 r. i stał się pierwszą polską publikacją naukową, jaka pojawiła się w Iranie w czasie II wojny światowej. Zamieszczono w nim rozprawy: prof. Wiktora Sukienickiego *Iran w polityce światowej*, dr Antoniego Dudryka-Darlewskiego *Geografia Iranu* oraz Bronisława Minca *Stosunki gospodarcze dzisiejszego Iranu*. Godnym odnotowania jest dodatek do tego tomu w postaci aktualnej mapy Iranu z naniesionymi nazwami w transkrypcji polskiej i uwzględniającej ówczesną sieć komunikacyjną kraju. Autorami mapy byli członkowie TSİr: Antoni Dudryk-Darlewski i Wacław Loga¹⁰³. Tom ten jest dostępny w zasobie bibliotecznym PISK. Natomiast dodatkowo wydana mapa jako nadbitka ze „Studiów Irańskich” zachowała się w archiwaliach towarzystwa¹⁰⁴. Drugi tom ukazał się w 1944 r. i zawierał m.in. cztery wykłady o literaturze perskiej prof. Saida Nafisiego, w tłumaczeniu Adama Starzeńskiego, rozprawę prof. Stanisława Kościalkowskiego *Iranoznawstwo i iranologia* oraz przekłady z literatury perskiej dr. Franciszka Machalskiego¹⁰⁵. Tom trzeci opublikowano w 1945 r. i był w całości poświęcony kulturze i obyczajowości perskiej badanej przez członków TSİr w czasie trzech lat pobytu w Iranie. Zawierał ponadto zestawienie poloników bibliograficznych z terenu Iranu z lat 1942–1944, opracowane przez Melanię Gołaszewską i Stanisława Kościalkowskiego¹⁰⁶. Tom ten jest dostępny w zasobie bibliotecznym PISK. Natomiast w archiwaliach TSİr zachowała się liczna korespondencja dotycząca „Studiów Irańskich”. Są to przeważnie informacje o wysyłce lub podziękowania za otrzymane publikacje¹⁰⁷.

101 „Studia Irańskie” 1943–1945, t. 1–3; M. Dunajówna, *Polskie wydawnictwa w Iranie w okresie ostatniej wojny*, „Bibliotekarz” 1947, nr 9–10, s. 149.

102 Fundusz Kultury Narodowej (FKN) – polska instytucja o charakterze państwowej fundacji z siedzibą w Warszawie działała w II Rzeczypospolitej w latach 1928–1939. Po wybuchu II wojny światowej FKN rozpoczął działalność w październiku 1939 r. we Francji, a od 10 stycznia 1940 r. – przy rządzie RP na uchodźstwie. Więcej na ten temat zob. W. Chmielewski, *Działalność Funduszu Kultury Narodowej na Obczyźnie w latach 1939–1947*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 3–4, s. 24–43.

103 „Studia Irańskie” 1943, t. 1; APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 29; tamże, Komunikat z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 maja do 10 maja 1943 r., k. 20; M. Gołaszewska, S. Kościalkowski, *Polonica bibliograficzne irańskie z lat 1942–1943–1944*, „Studia Irańskie” 1945, t. 3, s. 231; J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 263.

104 APISK, sygn. 4/170, Mapa Iranu w skali 1:5000000 – nadbitka ze „Studiów Irańskich” 1943, t. 1.

105 „Studia Irańskie” 1944, t. 2; M.A. Supruniuk, *Nauka polska na ...*, s. 61.

106 „Studia Irańskie” 1945, t. 3; APISK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za kwiecień, maj i czerwiec 1945 r., 1 lipca 1945 r., k. 38; tamże, sygn. 4/24, Pismo Ekspozytury Delegatury MPiOS w Ahwazie do Franciszka Machalskiego sekretarza Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, Ahwaz 3 kwietnia 1945 r., k. 22; M.A. Supruniuk, *Nauka polska na ...*, s. 61.

107 APISK, sygn. 4/24, Materiały dotyczące wydawnictwa Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie „Studia Irańskie” [głównie korespondencja], 1943–1945; tamże, sygn. 4/37, Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Konsulatem Generalnym w Bombaju, Bejrucie, Jerozolimie i Tel Awiwie 1943–1945, k. 1–7; tamże sygn. 4/12, Pismo sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do zarządu towarzystwa z prośbą o przesłanie „Studiów Irańskich” do polskich towarzystw naukowych na emigracji, Teheran, 15 maja 1943 r., k. 11.

W 1944 r. TSİr wydał również książkę w języku perskim o Polsce pt. *Lahestan*¹⁰⁸. Zawierała ona wiadomości dotyczące m.in. geografii, historii, literatury i sztuki, stosunków gospodarczych, wysiłku zbrojnego Polaków w czasie wojny oraz liczne zdjęcia z Polski. Miała ona wspomóc działalność polskich instytucji oświatowych w Iranie, a także ułatwić Persom zrozumienie sytuacji społecznej i politycznej Polski. Popularyzacja publikacji odbywała się na spotkaniach organizowanych przez Persów lub TSİr w obecności władz polskich i perskich¹⁰⁹. W archiwaliach TSİr jest zaproszenie od ministra pełnomocnego RP w Teheranie, Karola Badera¹¹⁰, na promocję książki *Lahestan* dla dr. Franciszka Machalskiego, a także formularz takiego zaproszenia¹¹¹. Zaś w sprawozdaniu TSİr za kwiecień, maj, czerwiec 1945 r. czytamy na temat jej dystrybucji:

Lahestan – a) rozprowadzono po księgarniach w Teheranie i Isfahanie. Jak dotąd sprzedaż idzie nieźle, b) w czasie wycieczki do Persepolis zostawiono egzemplarze „Lahestanu” wybitniejszym osobistościom w Abadeh, Pasargadzie, Persepolisie i Szyrazie, c) rozesłano po Iranie do bibliotek publicznych względnie urzędów oświaty w Teheranie, Kumie, Isfahanie (Dżulfa), Szyrazie, Abadeh, Natanz, Keredzu, Kermanie, Jazdzie i Kaszanie. Dalsza wysyłka do innych ważniejszych miejscowości Iranu w toku¹¹².

Wydaje się, iż publikacja ta mogła w istotny sposób przyczynić się do pogłębienia współpracy polsko-irańskiej.

Równolegle do działalności naukowo-badawczej TSİr realizowało kolejny swój program statutowy, którym była popularyzacja wiedzy o Polsce wśród Irańczyków, zaś o Iranie i krajach sąsiednich – wśród Polaków.

W związku z tym już w listopadzie 1942 r. powołano przy TSİr Polsko-Irański Uniwersytet Ludowy (PIUL), w ramach którego polscy naukowcy mieli prowadzić kurs wiedzy o Iranie dla Polaków przebywających w Teheranie. W zespole archiwalnym TSİr zachował się program pracy PIUL na 1942 r. oraz podania o przyjęcie na kurs iranoznawczy¹¹³.

108 *Lahestan, Ettelaat-e-dar bare-je gozaszte wa hal-e Lahestan. Ba czand aks (Polska. Książka poświęcona przeszłości i teraźniejszości Polski)*, Teheran 1944. Transkrypcję tytułu autorka podaje zgodnie z zapisem w archiwaliach TSİr, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za kwiecień, maj i czerwiec 1945 r., 1 lipca 1945 r., k. 39. Taki też tytuł podaje M.A. Supruniuk, *Nauka Polska...*, s. 63. W starszych publikacjach transkrypcja ta brzmi „Lachestan” – J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 264; F. Machalski, *Działalność Towarzystwa...*, s. 259.

109 M.A. Supruniuk, *Nauka Polska ...*, s. 63.

110 Zob. przyp. 28.

111 APISK, sygn. 4/81, Zaproszenie od ministra pełnomocnego RP w Iranie [Karola Badera] dla dr. Machalskiego na promocję książki *Lahestan*, 18 lutego, b.r.; tamże, sygn. 4/82, Formularz zaproszenia od ministra pełnomocnego RP w Iranie [Karola Badera] na promocję książki *Lahestan*, 18 lutego, b.r.

112 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za kwiecień, maj, czerwiec 1945 r., 1 lipca 1945 r., k. 39.

113 Tamże, sygn. 4/15, Programy prac Polsko-Irańskiego Uniwersytetu Ludowego i podania o przyjęcie na kurs iranoznawczy, 1942 r.

Ponadto są nieodnotowane w literaturze przedmiotu dwa sprawozdania z początkowej działalności TSİr. W pierwszym z nich, datowanym na 31 grudnia 1942 r., wynika, iż od 20 listopada do końca grudnia 1942 r. odbyło się 17 wykładów iranoznawczych w PIUL, tj. dwa wykłady prof. Wiktora Sukiennickiego *Iran w polityce światowej* i jeden wykład *O ustroju konstytucyjnym Iranu*, cztery wykłady prof. Stanisława Kościałkowskiego *Historia starożytnego Iranu*, trzy wykłady Bronisława Minca *Zarys stosunków ekonomicznych współczesnego Iranu*, dwa wykłady Adama Telmany’ego *Współczesny ustrój rolny Iranu*, dwa wykłady dr. Antoniego Durdyka-Darlewskiego *Geografia Iranu*, jeden wykład pianistki Stefanii Jagodzińskiej-Niekrasz *O muzyce perskiej* oraz dwa wykłady w języku francuskim prof. Saida Nafisiego na temat literatury irańskiej. Frekwencja na tych wykładach wynosiła około 100 słuchaczy¹¹⁴.

Natomiast w drugim sprawozdaniu za okres od 1 stycznia do 31 marca 1943 r. odnotowano 34 wykłady wygłoszone m.in. przez: prof. Stanisława Kościałkowskiego *O iranologii i najwybitniejszych przedstawicielach tej wiedzy poza Iranem oraz Persja (Iran) i Polska w toku dziejowym*, Bronisława Minca z zakresu ekonomii współczesnego Iranu i *O irańskim prawie małżeńskim*, inż. Henryka Gobłota *O obyczajowości współczesnego Iranu*, dr. Wiktora Turka *O położeniu prawnym cudzoziemców w Iranie*, dr. Wiktora Huperta *O higienie w krajach tropikalnych*, prof. Saida Nafisiego z zakresu literatury irańskiej i o religii szyickiej (wykłady w języku francuskim). Wiele z wymienionych wykładów prelegenci powtórzyli – w popularnej formie – w trzech polskich obozach uchodźczych¹¹⁵. Łącznie do 20 marca 1944 r. odbyło się 85 wykładów iranoznawczych wygłoszonych przez 22 prelegentów, w tym przez kilku profesorów irańskich. Większość z nich została także opracowana przez autorów na piśmie, a niewielką ich część ogłoszono drukiem przez towarzystwo¹¹⁶. Obok badań i wykładów iranoznawczych towarzystwo od 25 lutego 1943 r. prowadziło także powszechne wykłady uniwersyteckie¹¹⁷.

W związku z coraz liczniejszymi wyjazdami naukowców z Iranu i decyzjami władz o likwidacji polskich obozów uchodźczych w Iranie oraz ewakuacji pozostałych Polaków do Libanu zmniejszała się także aktywność towarzystwa¹¹⁸. Kierujący nim od 10 kwietnia 1945 r. dr Franciszek Machalski wraz z małą grupą członków do końca starali się wypełniać działania statutowe¹¹⁹. Odnalezione w archiwaliach TSİr dwa dokumenty uzupełniają dotychczasową wiedzę na

114 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do 31 grudnia 1942 r., k. 1–2.

115 Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 stycznia do 31 marca 1943 r., k. 16.

116 Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 28–29.

117 Tamże, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 stycznia do 31 marca 1943 r., k. 19; tamże, sygn. 4/6, Protokół zebrania Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 15 lutego 1943 r. k. 12.

118 Na temat działalności polskich naukowców po wyjeździe do Libanu zob. m.in. L. Potykanowicz-Suda, *Polscy uchodźcy w Libanie w latach 1944–1949 w świetle archiwaliów Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych* [w:] *Z historii obecności Polaków w Libanie*, red. R. Danieluk, L. Potykanowicz-Suda, Rzym 2021, s. 25–99; S. Kościałkowski, *Studium Polonistyczne przy Instytucie Polskim w Bejrucie (1946–1948)*, „Nauka Polska na Obczyźnie”, Londyn 1955, z. 1, s. 70–74.

119 M.A. Supruniuk, *Oświata i nauka ...*, s. 68.

temat końcowej jego działalności. Pierwszym z nich jest protokół posiedzenia Rady Naukowej TSİr z 10 września 1945 r. Wynika z niego, iż w ciągu ostatnich miesięcy praca towarzystwa polegała na wysyłce i sprzedaży własnych wydawnictw, gromadzeniu poloników wydanych drukiem oraz wycinków z prasy perskiej dotyczących spraw polskich, uzupełnianiu archiwum fotograficznego i biblioteki¹²⁰.

Drugim dokumentem jest sprawozdanie z działalności TSİr od 1 października do 31 grudnia 1945 r., pisane przez Machalskiego już w trakcie podróży do Libanu. Czytamy w nim:

Na skutek konieczności przeniesienia się do baraków, znajdujących się daleko poza miastem i stanięcia wobec perspektywy zupełnej likwidacji uchodźstwa polskiego w Iranie Tow[arzystwo] Stud[iów] Irańskich znalazło się w warunkach uniemożliwiający normalny tok pracy. Praca na skutek tego ograniczyła się z konieczności do: 1) kompletowania materiału naukowego w postaci książek i periodyków oraz 2) likwidacji placówki¹²¹.

Ponadto w dalszym ciągu uzupełniano teki druków polskich – poloników w Persji oraz wycinków z prasy perskiej dotyczących Polski i Polaków, które były zamawiane w perskim urzędzie prasowym „Zarbakhsh”. Natomiast 13 listopada odbył się już ostatni odczyt w ramach wykładów popularno-naukowych towarzystwa pt. *Rozmowa ptaków. Mistyczny poemat Attara*.

Wygłosił go dr Franciszek Machalski w klubie „Polonia”¹²². Równocześnie sukcesywnie likwidowano majątek TSİr. I tak Bibliotece Narodowej w Teheranie przekazano 46 tomów arcydzieł literatury polskiej (kilka w języku angielskim). Dar ten był pomyślany jako widoczny ślad pobytu i korzystania ze zbiorów biblioteki przez polskich wygnańców w latach 1942–1945. Zaś Biblioteka Stowarzyszenia Polaków w Iranie „Polonia”¹²³ otrzymała dublety książek gromadzonych przez TSİr. Do Biblioteki Polskiej w Rapperswilu¹²⁴ wysłano

120 APISK, sygn. 4/3, Protokół z posiedzenia Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 10 września 1945 r., k. 18.

121 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 października do 31 grudnia 1945 r., Ahwaz, 15 stycznia 1946 r., k. 48.

122 Tamże, sygn. 4/83, Formularz zaproszenia na odczyt dr. Franciszka Machalskiego pt. „Rozmowa ptaków. Mistyczny poemat Attara” organizowany przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w klubie „Polonia” w Teheranie, 16 listopada 1945 r.; także sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 października do 31 grudnia 1945 r., Ahwaz, 15 stycznia 1946 r., k. 49.

123 Więcej na temat tego stowarzyszenia w dalszej części publikacji.

124 Biblioteka Polska powstała przy Muzeum Narodowym Polskim w Rapperswilu założonym przez hrabiego Władysława Broël-Platera w 1870 r. Gromadzono w niej m.in. druki, rękopisy, dyplomy, mapy i fotografie. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zbiory muzealne i biblioteczne zostały przewiezione do kraju w 1927 r. W czasie II wojny światowej 95% z nich spłonęło. Samo zaś muzeum podczas wojny przejęło kulturalną opiekę nad 13 tysiącami internowanych polskich żołnierzy przybyłych do Szwajcarii po walkach we Francji. Wielu z nich już tutaj pozostało, pracując jako naukowcy, inżynierowie i artyści. Więcej zob. Historia | Muzeum Polskie w Rapperswilu (polenmuseum.ch) [dostęp: 7 III 2022 r.]; Muzeum Polskie w Rapperswilu (mabpz.org) [dostęp: 7 III 2022 r.].

8 poloników teherańskich. Polskie Archiwum i Muzeum Polowe Nr 2¹²⁵ otrzymało skrzynię z modelami narzędzi perskich, 10 druków polskich w Persji, 100 starych monet perskich oraz kilka przedmiotów z zakresu etnografii perskiej. Pozostały majątek towarzystwa zapakowano i wysłano na adres prof. Kościalkowskiego w Bejrucie. Było to – jak pisał Machalski – 5 skrzyń z książkami i czasopismami TSİr, pakiet z polonikami za okres od 1 kwietnia do 1 października 1945 r. oraz szafa¹²⁶. Tym samym Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie przestało istnieć.

Omówiono tutaj tylko niektóre materiały archiwalne TSİr przechowywane w zasobie APISK dotyczące głównych wątków działania towarzystwa. Ze względu na specyfikę publikacji, uwzględniającej także prezentacje samych źródeł, istnienie innych archiwaliów jedynie zasygnalizowano.

Prezentowane poniżej wybrane dokumenty towarzystwa związane z jego działalnością nie urzekną odbiorcy kolorem, formą – pięknym wyglądem. W większości to maszynopisy, niekiedy ich kopie, często bez pieczętek, czasem jakiś rękopis na przypadkowej kartce czy drukowana ulotka. Jednak i ta surowa forma przekazu – poza treścią – w kontekście czasu i miejsca powstania ma swoją niezwykle wartość nie tylko historyczną, ale i emocjonalną.

125 Wraz ze sformowaniem PSZ w ZSRR rozkazem gen. Andersa z 17 grudnia 1941 r. powołano Samodzielny Referat Historyczny PSZ. Pierwszym zadaniem referatu było utworzenie Archiwum PSZ w ZSRR oraz m.in. zbieranie i porządkowanie dokumentów odnoszących się do ówczesnej sytuacji, zbieranie relacji, prowadzenie ewidencji żołnierzy zmarłych, a także kierowanie pracami archiwalno-kronikarskimi w dywizjach. Archiwum wspomnianego referatu stało się załącznikiem powołanego pod koniec 1942 r. Archiwum APW z działami: archiwalnym, bibliotecznym i muzealnym. Referat archiwalny obejmował trzy działy: akt i dokumentów, druków i plakatów oraz kartograficzny. Mimo wojny zdołano do pracy pozyskać wykwalifikowanych pracowników: archiwistów, historyków, muzealników. Archiwum kierował historyk i archiwista, kpt. dr Jan Adamus. W lutym 1943 r. archiwum podporządkowano kierownikowi Biura Historycznego (wcześniej Samodzielny Referat Historyczny PSZ w ZSRR), a jego status określano jako filię funkcjonującego w Szkocji Centralnego Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych. Po kolejnej reorganizacji w październiku 1944 r. Biuro Historyczne przeorganizowano w Archiwum i Muzeum Polowe Nr 1 z siedzibą w Cezarei. Miało ono za zadanie obsługę 2 KP. Jego kierownikiem został historyk, kpt. dr Walerian Charkiewicz. Z kolei Archiwum APW przekształcono w Archiwum i Muzeum Polowe Nr 2 z siedzibą w Tel Awiwie, a następnie w Kairze. Kierował nim historyk i archiwariusz, por. rezerwy, dr Leon Koczy. Więcej o tym zob. W.K. Roman, *Archiwa Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, „Archiwa-Kancelarie-Zbiory” 2016, nr 7 (9), s. 57–75.

126 APSK, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 1 października do 31 grudnia 1945 r., Ahwaz, 15 stycznia 1946 r., k. 48–51.

PROTOKUŁ ZEBRANIA

przebywających w Teheranie profesorów i docentów polskich szkół akademickich z dnia 19. października 1942 r.

Obecni:

- 1/ prof. USB w Wilnie CZARNOWSKI
- 2/ prof. Politechniki Lwowskiej KLEMENSIEWICZ
- 3/ prof. USB w Wilnie KOŚCIAŁKOWSKI Stanisław,
- 4/ docent i z-ca prof. USB w Wilnie SUKIENNICKI Wiktor,
- 5/ prof. USB w Wilnie ŚWIANIEWICZ Stanisław,
- 6/ docent Uniw. Jagiellońskiego ZAREMBA Stanisław Krystyn.

Docent Uniwersytetu Warszawskiego WĘGIERKO zakomunikował, iż przybyć na zebranie nie może z powodu choroby.

Zebranie jednogłośnie postanowiło powołać w Teheranie Towarzystwo Studiów Irańskich i po dłuższej dyskusji przyjęło preferowany przez prof. SUKIENNICZKIEGO projekt statutu Towarzystwa oraz projekt programu prac Towarzystwa na rok 1942.

Do przewidzianej w projekcie statutu Rady Naukowej Towarzystwa poza przebywającymi w Teheranie profesorami i docentami polskich szkół akademickich postanowiono dokooptować:

- pp. 1/ Horszowskiego, M.
2/ Dr. Malińska Julia,.
3/ Niekrasowa,
4/ Dr. Nowaka Józefa,
5/ Telmany'ego,
6/ Tyszkiewicza Michała,
7/ Weintrauba Wiktora,
8/ Zdzińskiego Romana,
9/ Świątkowskiego.

Zebranie Rady Naukowej TSIR zostało zwołane na dzień 23 października 1942 r. w celu zaaprobowania projektu statutu oraz programu prac Towarzystwa.

Zebraniu przewodniczył prof. USB St. Kościółkowski, protokołował W. Sukiennicki.

Towarzystwo Studiów Irańskich (TSIR)
w Teheranie

STATUT

d. dz. 47/48

TOWARZYSTWA STUDIÓW IRAŃSKICH W TEHERANIE.

I.

1. Celem kultywowania Nauki Polskiej oraz szerzenia wiedzy o Polsce wśród niemaskandów Iranu, wiedzy zaś o Iranie i krajach sąsiednich - wśród Polaków, tworzy się w Teheranie Towarzystwo Studiów Irańskich (TSIR).
2. TSIR jest stowarzyszeniem społecznym o charakterze naukowym i kulturalno - oświatowym, znajduje się pod opieką Konsulstwa R.P. w Teheranie i działa pod jego kontrolą. Stanowi on odrębną osobę prawną i może posiadać własny majątek, z którego odpowiada za swe zobowiązania.
3. Dla osiągnięcia zakładanych w par. 1 celów TSIR:
a) organizuje i prowadzi Polsko - Irański Uniwersytet Ludowy (PIUL) gdzie odbywają się cykle wykładów oraz poszczególne odczyty na tematy polonistyczne, iranoznawcze lub inne,
b) organizuje i prowadzi sekcje naukowe, seminaria i inne warsztaty pracy naukowej i kulturalno - oświatowej,
c) urządza wycieczki, obchody, koncerty, wieczory i inne imprezy o charakterze kulturalno - oświatowym,
d) przygotowuje i ogłasza publikacje naukowe i popularno - naukowe.

4. Siedziba TSIR i PIUL'u, działalność i w innych krajach Bliskiego Wschodu.

- 2 -

5. Organami TSIR są:
a) Walne Zgromadzenie członków,
b) Rada Naukowa TSIR, i Komisja Rewizyjna,
c) Zarząd TSIR,
d) Sekcje Naukowe TSIR,
e) Polsko - Irański Uniwersytet Ludowy.

6. Członkami TSIR są pracownicy zaproszeni przez Radę Naukową.

7. Walne Zgromadzenie członków Zarządu TSIR oraz Komisja Rewizyjna TSIR, oraz uchwała preliminarza budżetowego.

8. Organem kierowniczym prowadzącego przebiegający w Teheranie oraz przedstawić Rada Naukowa na

9. Rada Naukowa TSIR
a) przygotowuje programy pracy TSIR i nadzoruje ich wykonanie,
b) nadzoruje pracę PIUL'u,
c) wybiera Zarząd PIUL'u oraz wyznacza kierowników poszczególnych sekcji naukowych.

10. Posiedzenia Rady Naukowej TSIR odbywają się w miarę potrzeby, uchwały jej zapadają zwykłą większością głosów członków obecnych na posiedzeniu.

11. Organem wykonawczym TSIR reprezentującym go na zewnątrz jest Zarząd TSIR, składający się z 3 osób. Prezes Zarządu TSIR jest jednocześnie prezesem Rady Naukowej TSIR. Może on zlecić pełnienie swych obowiązków jednemu z pozostałych członków Zarządu TSIR.

12. Celem przeprowadzenia kontroli finansowo - gospodarczej walne zebranie członków TSIR wybiera Komisję Rewizyjną w składzie 3 osób. Komisja Rewizyjna sprawozdanie z odpowiednimi wnioskami na walnym zebraniu członków TSIR.

13. Organami pracy naukowej TSIR są sekcje:
a) historyczno - filologiczna,
b) przyrodniczo - geograficzna - etnograficzna,
c) społeczno - gospodarcza,
d) prawno - polityczna.

14. W miarę potrzeby, na podstawie uchwał Rady Naukowej TSIR mogą być tworzone dalsze sekcje naukowe TSIR.

15. Kierowników poszczególnych sekcji naukowych wyznacza i odwołuje Rada Naukowa TSIR.

16. Udział w pracach sekcji naukowych TSIR mogą brać członkowie TSIR oraz osoby zaproszone lub dopuszczone do prac przez kierowników sekcji.

17. Głównym organem pracy kulturalno - oświatowej TSIR jest Polsko - Irański Uniwersytet Ludowy.

18. Na czele PIUL'u stoi wyznaczony przez Radę Naukową TSIR Dyrektor PIUL'u, który reprezentuje PIUL na zewnątrz oraz załatwia wszystkie sprawy administracyjne - gospodarcze PIUL'u.

III. Środki finansowe.

19. Środki finansowe TSIR tworzą się z:
a) dochodów z imprez kulturalno - oświatowych,
b) zysków z wydawnictw,
c) subwencji i zapomóg zwrotnych i bezzwrotnych.

Teheran, dnia 25.X.1942 r.

Podpisy własnoręczne:

Stanisław Kościółkowski
W. Sukiennicki
S.K. Zaremba

Do
Zarządu
Towarzystwa Studiów Irańskich
w Teheranie

Donoszę uprzejmie, iż w ramach akcji zbliżenia polsko-
perskiego, prowadzonej przez Towarzystwo Studiów Irańskich, wygło-
siłem dnia 13 b.m. o godz. 11⁰⁰ na Uniwersytecie Teherańskim
odczyt w języku francuskim p.t. „Sur les intégrales premières
des équations différentielles”.

Dr. S. K. Zaremba
docent UJ.

sygn. 14/10 1942 r. 015. 9.

Teheran, dnia 14 grudnia 1942 r.

TSTr. - Sekcja przyrodniczo-geograficzno-etnologiczna.

I posied. Sekcji dnia 31. XII. 1942.

Posiedzenie otwarte o godz. 18.

Przewodniczący: Prof. Klemensiewicz

Obecni: Prof. Dudzicki - Darłowski, Doc. Zaremba, ^{prof. Bawolecki} Dr. Bawolecki

Porządek dzienny: 1. Odczyty i doniesienia Sekcji. Przew. prof. Klemensiewicz odczytał sprawozdanie z uchwali dydaktycznej Sekcji. Mianowicie Doc. Zaremba wygłosił odczyt i doniesienie z wykładu matematyki dla profesorów i studentów Uniwersytetu Teherańskiego, natomiast prof. Dudzicki - Darłowski wygłosił w ramach Kursu Iranomanawego dwa odczyty o geografii geologii, flory i fauny Iranu. Sprawozdanie Przewodniczącego przyjęto do wiadomości.

2. Sprawa ról w przyrodniczych. Dr. Bawolecki przedłożył projekt stworzenia przy pomocy amatorów ról w przyrodzie ról o charakterze dydaktycznym (nie ściśle naukowym) któreby obywateli gospodarki w Iranie (wielu, uprawy, ich struktury) i mianowicie dla Iranu i części flozystycznej (pustynia, step). Prof. Darłowski wraca uwagą na konieczność uwzględnienia tych ról w planach gospodarki oraz na możliwości wyzyskania ich jako pomocy szkolnej dla szkół polskich w Teheranie. Projekt przyjęto.

3. Sprawa fotografowania obiektów przyrodniczych. Prof. Klemensiewicz przedłożył projekt fotografowania obiektów przyrodniczych i zaliczenia ich do fotografii i do projektu projektu. Doc. Zaremba zgłosił uwagę na temat pracy fotograficznej i projektu projektu. Prof. Klemensiewicz Dudzicki - Darłowski proponuje wnioski do Poselstwa o przydzielenie Sekcji materiału fotograficznego. Projekt przyjęto.

4. Sprawa finansów Sekcji. Prof. Przewodniczący prof. Klemensiewicz omawiając w ramach swoich wykładów do Rady Naukowej TSTr. o przydzielenie Sekcji i dotacji finansowych na jej konto ^{dotacji} ~~fotografowania~~ oraz b) stworzenie specjalnej biblioteki do biblioteki TSTr. książek z dziedzin wiedzy objętych dydaktyką Sekcji. Projekt przyjęto.

Posiedzenie zamknięte o godz. 19.

Klemensiewicz

5. Pismo dr. Stanisława Zaremby, docenta UJ, do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie informujące o wygłoszeniu referatu na Uniwersytecie Teherańskim pt. „Sur les intégrales premières des équations différentielles”, 13 grudnia 1942 r., Teheran, 14 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/7, k. 2.

6. Protokół pierwszego posiedzenia sekcji przyrodniczo-geograficzno-etnologicznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 31 grudnia 1942 r. APISK sygn. 4/14, k. 1.

TOWARZYSTWO STUDIÓW IRAŃSKICH
w T e h e r a n i e .
Lds. 88/43

Do Starostwa O.U.P.II

w _ T e h e r a n i e .

Towarzystwo Studiów Irańskich uprzejmie prosi o udzielenie p. Irenie Zawadzkiej stałych przepustek celem umożliwienia Jej pracy nad pewnymi zagadnieniami naukowymi i kontynuowania już rozpoczętych prac.

Za Zarząd:

7. Kopia pisma Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do Starostwa Obozu Uchodźców Polskich nr 2 w Teheranie z prośbą o udzielenie Irenie Zawadzkiej stałych przepustek w celu prowadzenia dalszych prac naukowych, Teheran, 4 maja 1943 r. APISK, sygn. 4/59, k. 4.

TOWARZYSTWO STUDIÓW IRAŃSKICH
w Teheranie.
L.ds. 82/43

Do
Dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie
Gen.dyw.Władysława Andersa

Zarząd Towarzystwa Studiów Irańskich ma zaszczyt przesłać Panu Generalowi egzemplarz " Studiów Irańskich"- pierwszej książki wydanej przez TSIr.

P r e z e s :

SKy
/ prof.-dr. St. Kościółkowski/

8. Kopia pisma Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie, generała dywizji Władysława Andersa, informujące o przesłaniu egzemplarza „Studiów Irańskich” – pierwszej książki wydanej przez towarzystwo, Teheran, 18 maja 1943 r. APISK, sygn. 4/33, k. 6.

MINISTER
WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBL.

BUCKINGHAM PALACE MANSIONS,
BUCKINGHAM PALACE ROAD,
LONDON, S.W.1.
TELEPHONE: SLOANE 7566.
Dnia 10 listopada 1943 r.

Szanowny Panie Profesorze,

Serdecznie dziękuję za nadesłanie mi swej interesującej pracy, poświęconej stosunkom polsko - irańskim.

Jest rzeczą niezmiernie cenną, że polscy naukowcy, mimo bardzo nieraz trudnych warunków - i w czasie, kiedy nauka w Kraju jest tak barbarzyńsko niszczona, wydają swe prace, które w tych warunkach - poza swą wartością czysto naukową - nabierają charakteru demonstracji politycznej, ilustrującej nie-strudzony wysiłek myśli polskiej.

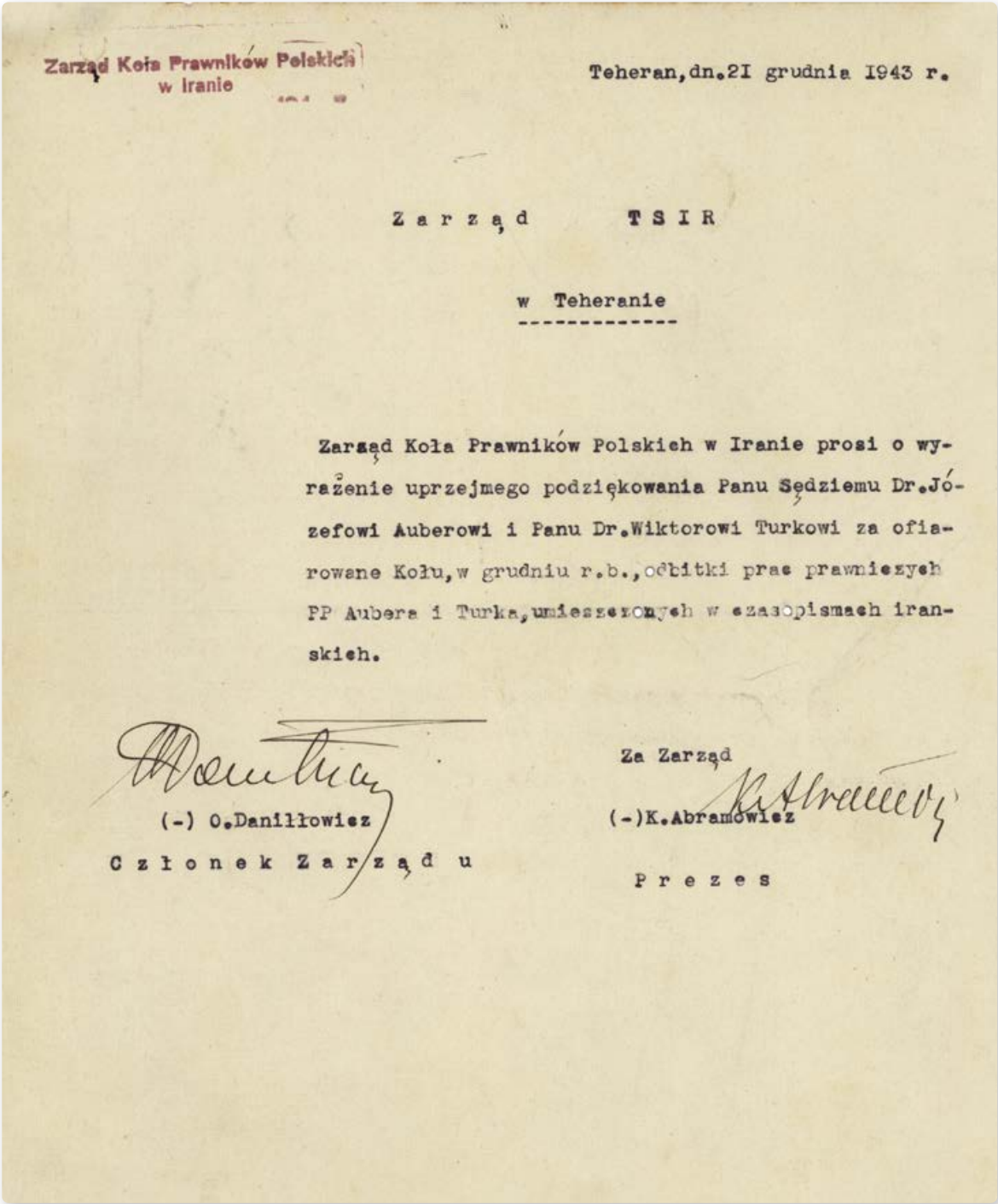
Łączę wyrazy prawdziwego poważania

Zygmunt Kaczyński

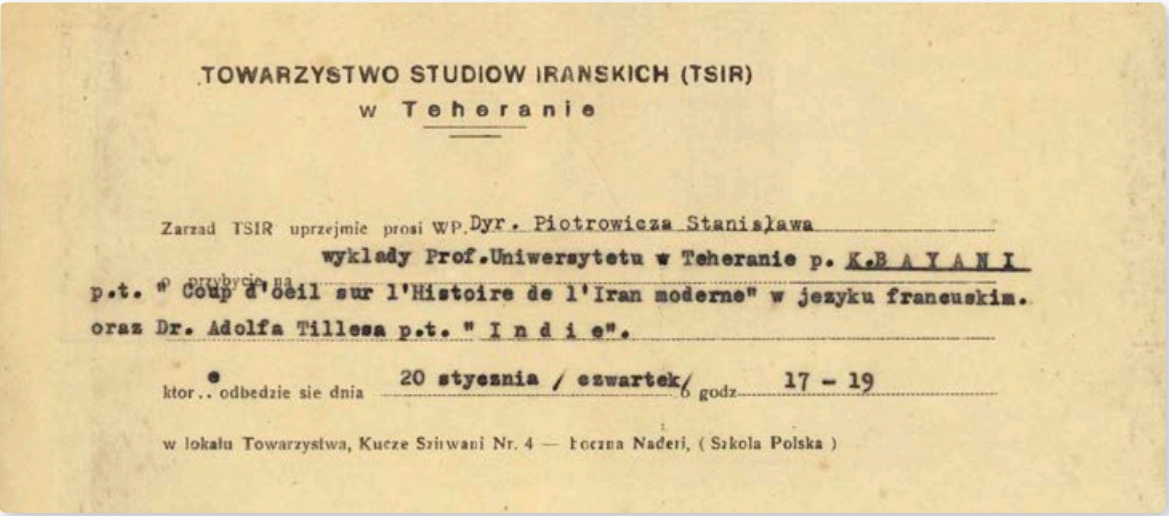
WPan
Prof. St. Kościółkowski,
Prezes Towarzystwa Studiów Irańskich
w T e h e r a n i e

mp. 1/1
43/43

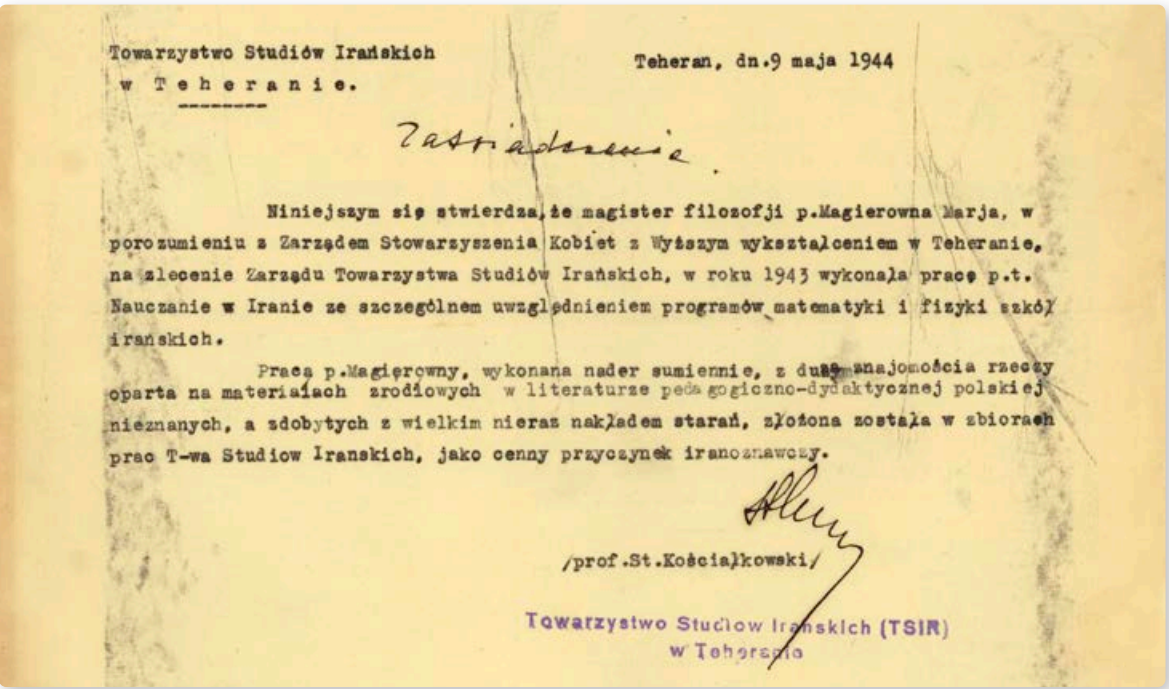
9. Pismo ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Zygmunta Kaczyńskiego, do prof. Stanisława Kościółkowskiego z podziękowaniem za otrzymaną pracę poświęconą stosunkom polsko-irańskim pt. „L'Iran et la Pologne à travers les siècles”, Londyn, 10 listopada 1943 r. APISK, sygn. 4/46, k. 14.

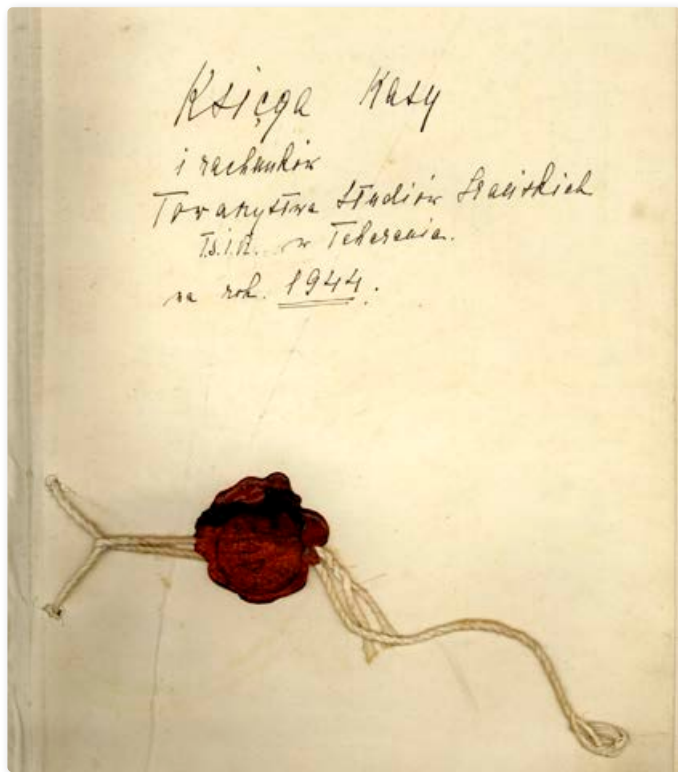
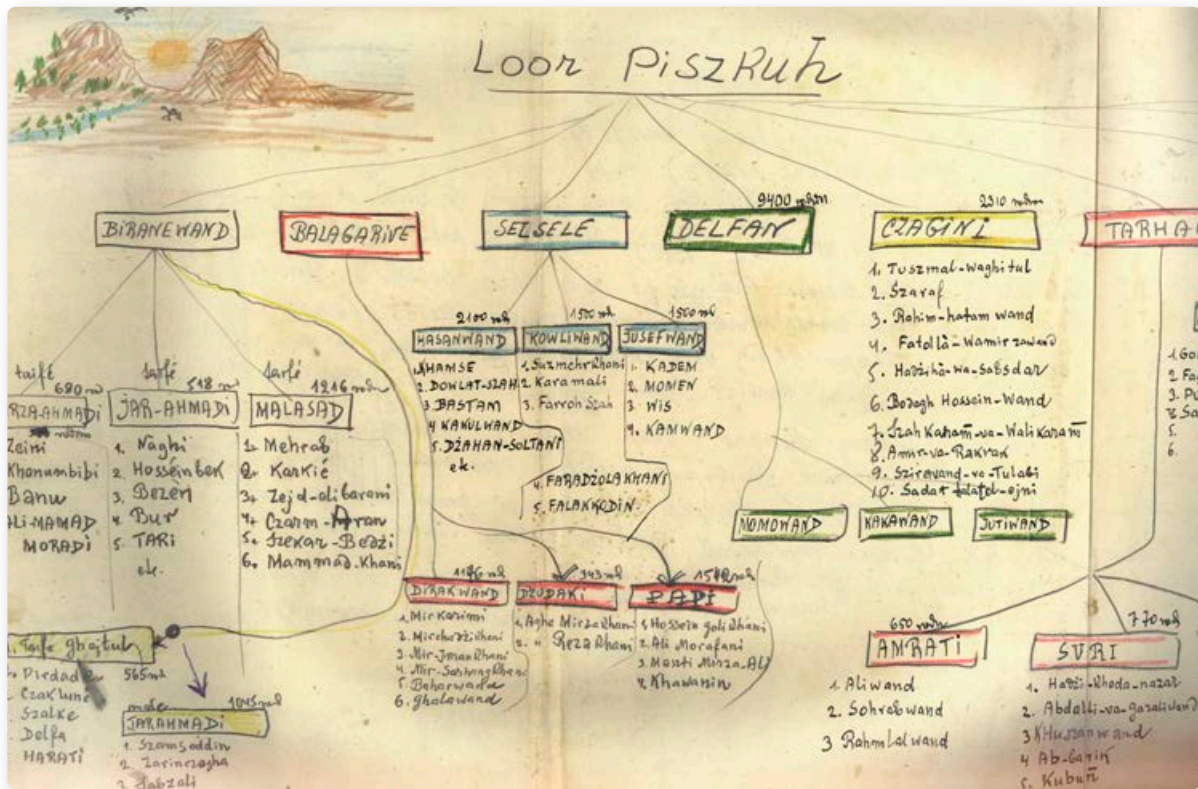
10. Pismo Zarządu Koła Prawników Polskich w Iranie do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z podziękowaniem dla dr. Józefa Aubera i dr. Wiktora Turka za ofiarowanie odbitek prac prawnych zamieszczonych w czasopiśmie irańskich, Teheran, 21 grudnia 1943 r. APISK, sygn. 4/36, k. 1.

11. Zaproszenie Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie dla dyrektora Stanisława Piotrowicza na wykład profesora Uniwersytetu Teherańskiego K. Bayani oraz dr. Adolfa Tillesa w siedzibie towarzystwa, 20 stycznia, b.r. APISK, sygn. 4/84.

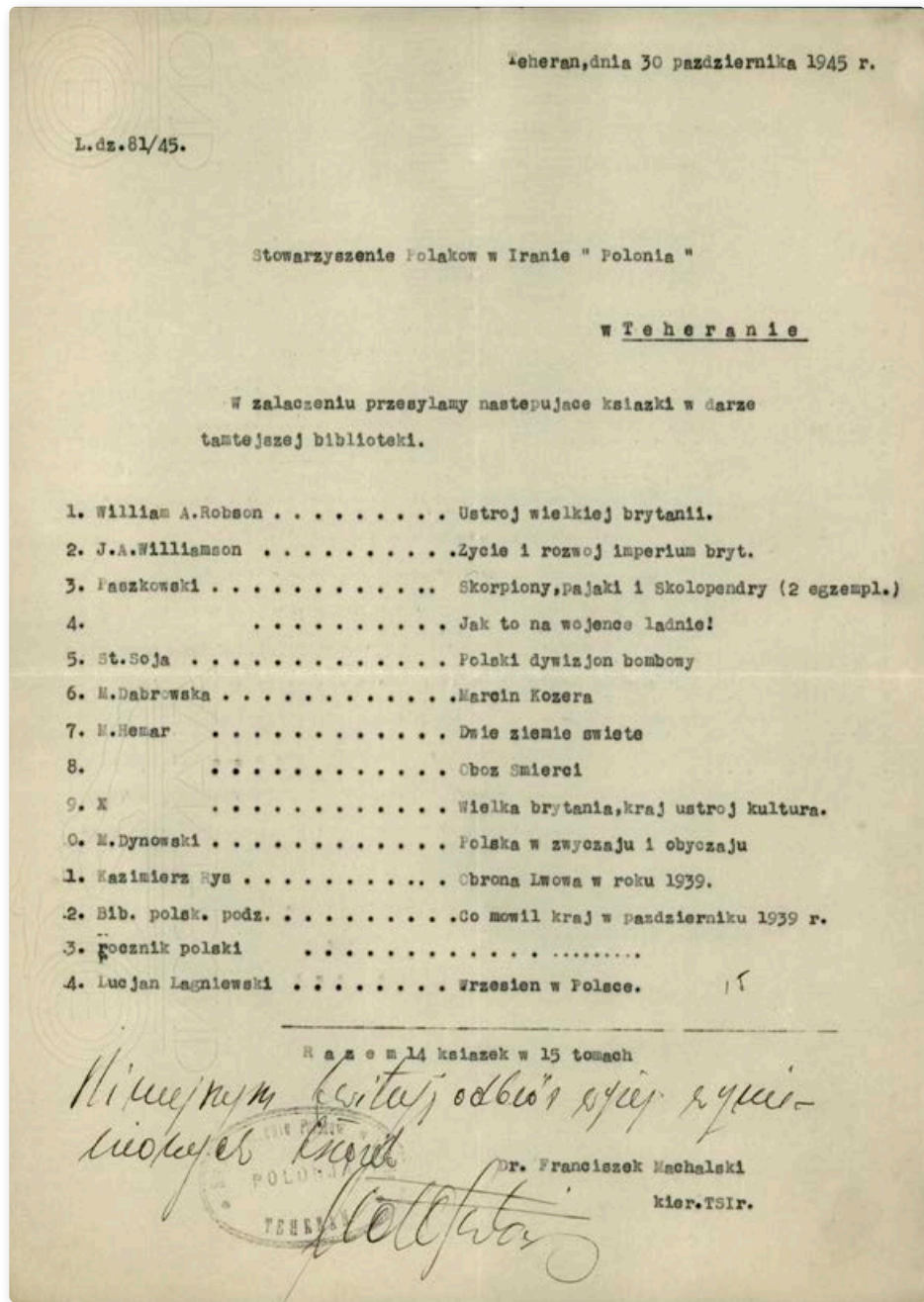

12. Zaświadczenie dla mgr Marii Magierówny wydane przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie – w porozumieniu z Zarządem Stowarzyszenia Kobiół z Wyższym Wykształceniem w Teheranie – potwierdzające, że na zlecenie zarządu towarzystwa napisała pracę pt. „Nauczanie w Iranie ze szczególnym uwzględnieniem programów matematyki i fizyki szkół średnich”, Teheran, 9 maja 1944 r. APISK, sygn. 4/59, k. 12.

13. Materiały do zagadnień dotyczących plemion w Iranie opracowywane przez kpt. dr. Wacława Logę, Teheran 1942–1945. APISK, sygn. 4/20, k. 212.

14. Księga kasy i rachunków Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie na rok 1944. APISK, sygn. 4/57, k. 1.

15. Pismo kierownika Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, dr. Franciszka Machalskiego, do Stowarzyszenia Polaków w Iranie „Polonia”, informujące o przesłaniu książek w darze dla biblioteki stowarzyszenia, Teheran, 30 października 1945 r. APISK, sygn. 4/47, k. 13.

16. Pismo przewodniczącego sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, dr. Adolfa Tillesa, do prof. Stanisława Kościalkowskiego, prezesa towarzystwa, informujące o rozwiązaniu sekcji, Teheran, 29 marca 1945 r. APISK, sygn. 4/12, k. 109. →

Teheran 2. 29. III, 1945

Wieluślan
Profesor Kosciałowski
Pieres Tow. Studjow Trausnich
Teheran

W związku z rozpoczęciem ewakuacji uchodźców
polskich z Iranu porożalam sobie drogę na ipe
Wieluślanu Profesora anta dotychczas Selscy
Prawno-Polit. Towar. Studjow Trausnich.

To ustąpienia i wyjeżdżenie p. D. J. Aubera
prerese naszą Selscy, stanowisko przewodniczącego
naszej Selscy winna być objęte redykcją trasy i
Selscy p. D. Larreu-Leucronski, jako najdawniej
miejm członka Selscy. P. D. Larreu-Leucronski
opowiada jednak, że z powodu innych rzeczy nie może
przyjść obowiązków przewodniczącego. Wskazatek
też na pośrednictwo w dniu 1 lipca 1944 na
przebieg członka Selscy p. Bohdana Kaweckiego
wybrało podjęcie, jako najdawniejszego z całej
członka Selscy — przewodniczącym Selscy. Ostatnie
posiedzenie odbyło się w d. 1 lipca 1944 r.

Z powodu letnich urlopów postanowiono
nie zwoływać posiedzenia przez okres letni.

Zmiana na miejsce mecen i pamiątki
pośrednictwa Selscy nie mogły się odbyć z powodu
braku uczestników. Już wtedy było przynajmniej
Selscy b. rzadka osobność i wspaniałość
członków Selscy, a wśród pozostałych w Tehe-
ranie członków Selscy panowało prze-
mienie ze w tych warunkach. Dalsze kroki
nawet posiedzenia nie ma celu. Obecnie prze-
bieg w Teheranie tylko 2 członkowie
Selscy: Bohdan Kaweckie i podjęcie.

W związku z tym, że nie ma już p. p. jawnego i
Składając niemożność to sformułowanie
w porozumieniu z p. Bohdanem Kaweckim
i umiarkowanie w obecnym stanie sprawy
dalszą. Wskazywano nam się Selscy w
brylowym celu — porożalam sobie i wspaniałość
Wieluślanu Pana Profesora i Pieres
Towarzystwa Studjow Trausnich. Gorące
podjęcie i w tym celu. Wskazywano
nam się Selscy w jej notowaniach
i pracach. Z wysokim pozdrowieniem

J. Sties
Przewodniczący Selscy Prawno-Polityczny
Tow. Studjow Trausnich

Życie społeczno-polityczne

Wspomniane w pierwszej części publikacji materiały ulotne polskie lub Polski dotyczące znajdujące się w zespole archiwalnym Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie wyznaczają tutaj kierunek analizy różnych aspektów życia uchodźstwa wojennego w Iranie¹²⁷.

Pierwszym przystankiem w wolnym świecie dla Polaków, którym udało się opuścić Związek Sowiecki, były dwa obozy na wybrzeżu w Pahlawi. Tutaj uchodźcy przechodzili dezynfekcję, golenie i odwszawianie. Dostawali nowe ubrania – namiastkę nowego życia. Tutaj też prowadzono pierwsze listy ewidencyjne przybyłych na ziemię irańską i stąd kierowano ich do dalszych obozów. Uchodźcy polscy znajdowali również schronienie w Ahwazie oraz Meszhedzie. Powstałe tam obozy pełniły jednak głównie rolę tranzytową i miały charakter przejściowy: w Meszhedzie – dla ewakuowanych z ZSRR drogą lądową oraz w Ahwazie – dla oczekujących na transporty poza granice Iranu. W Isfahanie zaś powstał unikalny ośrodek, którego celem było zapewnienie dzieciom opieki i edukacji.

Natomiast głównym punktem łączności oraz organizacji ewakuacji i największym ośrodkiem polskiego uchodźstwa wojennego w Iranie był Teheran. Powstały tam cztery Obozy Uchodźców Polskich (OUP)¹²⁸, zwane także Obozami Cywilnymi (OC). Miały one numery: 1, 2, 3 i 5. Natomiast jako OUP nr 4 oznaczono ośrodek dziecięcy w Isfahanie¹²⁹. Tak obóz nr 1 zapamiętał Andrzej Szujewski:

Do baraku prowadziły cztery wejścia, po dwa naprzeciw siebie, które dzieliły go na trzy części; zakwaterowano tam blisko 80 osób. Całe wnętrze zajmowały zbite z surowych desek, wspólne dla wszystkich, prycze. Między pryczami a ścianami znajdowało się bardzo wąskie przejście [...]. W odległości około stu metrów znajdowały się umywalnie i prysznice, w większości pod gołym niebem. Nieco dalej kuchnia polowa, z której trzy

127 Do najważniejszych opracowań całościowych oraz cząstkowych na ten temat należą m.in. cytowane już: J. Draus, *Oświata i nauka ...*; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy...*; J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ...*, s. 48–93, a także: A. Lelińska, *Uchodźcy polscy w Iranie w latach 1942–1945*, „Przegląd Polonijny” 1993, t. 19, z. 1, s. 69–92; *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. 1: *Antologia*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002; J. Pietrzak, *Przedstawiciele elit społecznych II RP wśród uchodźstwa wojennego w Iranie (1942–1945)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2021, t. 148, z. 2, s. 381–395; P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie w Iranie w latach 1942–1945*, „Dzieje Najnowsze” 2018, t. 50, nr 2, s. 49–69.

128 Nazwę Obóz Uchodźców Polskich (OUP) autorka podaje za: J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 84, także M. Ney-Krwawicz, „*Polak w Iranie*” o młodych i najmłodszych uchodźcach polskich z ZSRR w Iranie w latach 1942–1944, „Dzieje Najnowsze” 2014, nr 1. W archiwaliach TSIR (dokumentacja aktowa, materiały ulotne) powtarza się zapis „obóz uchodźców” lub „obóz cywilny” oraz jego numer, m.in. APISK, sygn. 4/15; 4/53 k. 31; 4/96; 4/128; 4/130. Natomiast W. Kujawa skrót OUP rozwija jako „Ośrodek Uchodźców Polskich”, W.B. Kociuba, *Pamiętnik z Syberii...*, s. 405.

129 J. Pietrzak, *Przedstawiciele elit...*, s. 382.; M. Szeląg, *Polonia w Iranie ...*, s. 139–142.

razy dziennie dyżurni przynosili posiłki. [...] Otoczony zasiekami z drutu kolczastego obóz był rozległy i przejście z jednego końca na drugi zajmowało ponad 10 minut. [...] Do obozu 1 oprócz baraków mogących pomieścić około siedmiu tysięcy osób należały też murowane, piętrowe baraki, otoczone murem, położone między osiedlem barakowym a szosą prowadzącą ze wschodu do śródmieścia Teheranu. Poprzednio mieściły się tu obiekty wojskowe armii perskiej¹³⁰.

Obozy polskie w Iranie zorganizowano na wzór wojskowy. Kierowali nimi komendanci, którym podlegał rozbudowany aparat administracyjny. Funkcjonowały działy gospodarcze i magazynów. Za służbę zdrowia odpowiadali naczelnicy lekarze. W poszczególnych komendach istniały referaty zajmujące się oświatą oraz referaty ds. zatrudnienia i ewidencji. Ponadto każdy obóz posiadał kapelana, pełniącego także funkcję szkolnego prefekta. Możliwość opuszczania obozów i udawania się do miasta była jednak poważnie ograniczona i dozwolona tylko na podstawie przepustek wydawanych przez administrację obozu.

Opiekę nad ludnością cywilną w obozach sprawowała wspomniana już Delegatura MPiOS w Teheranie, a także Poselstwo RP w Teheranie. Od początku ewakuacji z ZSRR ważnym i żmudnym zadaniem delegatury, we współpracy z OUP, było prowadzenie rejestracji i ewidencji uchodźców, umożliwiające wydanie im dowodów osobistych¹³¹.

W zachowanych archiwaliach TSIR jest kilka druków ulotnych dotyczących kwestii organizacyjnych po przybyciu uchodźców do Iranu, m.in.: blankiet i zaświadczenie legitymacyjne potwierdzające przybycie do Iranu, ulotka informująca, jak zachować się po przybyciu na ziemię irańską¹³². Ponadto znajduje się kilka archiwaliów związanych z funkcjonowaniem obozów, tj. m.in.: blankiety przepustek okresowych wystawionych przez Komendę OC w Teheranie i Delegaturę MPiOS pozwalające na zamieszkanie poza obozem, zaświadczenie o rejestracji, ulotka informacyjna o konieczności przestrzegania zasad higieny na terenie obozu i poza nim, blankiety obozowych kart ewidencyjnych¹³³. Natomiast w spuściźnie prof. Stanisława Kościałkowskiego zachowało się pozwolenie władz irańskich na jego pobyt w Iranie¹³⁴.

Jednak do najtrudniejszych zadań delegatury było zorganizowanie sprawnie działającej służby zdrowia. Zarówno władze brytyjskie wspomagające ewakuację, jak i władze polskie zostały zaskoczone skalą ewakuacji ludności cywilnej i początkowo nie były w stanie zorganizować właściwego przyjęcia i zakwaterowania ludności.

130 Cyt. za: M. Szeląg, *Polonia w Iranie ...*, s. 141.

131 Tamże, s. 142; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 179–180.

132 APISK, sygn. 4/157–158.

133 Tamże, sygn. 4/128–133.

134 Tamże, sygn. 7/6.

Tutaj zaś trudne warunki atmosferyczne, niewystarczające zaplecze higieniczno-sanitarne, stłoczenie uchodźców oraz ich wycieńczenie po pobycie w ZSRR sprzyjały rozwojowi chorób, a zwłaszcza tyfusu plamistego i malarii. Zorganizowany w Teheranie po pierwszej ewakuacji prowizoryczny szpital w budynku obozowym nie spełniał podstawowych warunków sanitarnych. Z czasem sytuacja uległa poprawie. W maju 1942 r. powstała w Teheranie Delegatura PCK na Iran. W czasie drugiej ewakuacji w sierpniu 1942 r. działała już jej tymczasowa placówka w Pahlavi, a personel zajmował się głównie dożywianiem dzieci oraz osób chorych i wycieńczonych. Otwarto także szpital PCK w Teheranie finansowany przez delegaturę. Kilka miesięcy później został on przejęty przez wojsko.

Natomiast uchodźcy od tej pory korzystali wyłącznie z Głównego Szpitala Cywilnego. W lutym 1943 r. PCK utworzył przychodnię lekarską, w której tylko do końca 1943 r. przyjęto prawie 12 tysięcy osób. Działało laboratorium malaryczne obsługujące polski szpital oraz służby sanitarne w obozach uchodźczych. Kondycja zdrowotna polskich uchodźców stopniowo ulegała poprawie. Udało się też opanować choroby zakaźne i zatrzymano ich dalsze rozprzestrzenianie się w mieście¹³⁵. Po tej ofiarnej pracy lekarzy, pielęgniarek, sanitariuszy, higienistek i wolontariuszy pozostał ślad w archiwaliach przechowywanych w zasobie APISK. Należą do nich różne blankiety, w tym m.in. przychodni lekarskiej i laboratorium malarycznego PCK, laboratorium analityczno-bakteriologicznego i paszport malaryczny Głównego Szpitala Cywilnego w Teheranie oraz skierowanie do szpitala¹³⁶.

Ważnym zadaniem dla polskich władz chcących uniknąć demoralizowania uchodźców ich bezczynnością, a także dać im pewne poczucie wartości, było zorganizowanie im warunków do podjęcia pracy. Dla kobiet, które w większości nie miały kwalifikacji zawodowych, starano się zorganizować miejsca pracy na terenie obozów. Tak powstała szwalnia, dzięki której delegatura mogła także we własnym zakresie dostarczyć odzież uchodźcom.

Zorganizowano warsztaty trykotarskie produkujące swetry, pulowery czy rękawiczki. Pewna grupa uchodźców, głównie kobiet, znalazła zatrudnienie poza obozami m.in. w lokalach gastronomicznych lub jako opiekunki do dzieci w zamożnych rodzinach irańskich.

Znaczna część zaś pracowała w administracji obozów i w różnych placówkach delegatury. Najważniejszym miejscem zatrudnienia uchodźców poza stałym miejscem zamieszkania, tj. obozami, stały się amerykańskie i brytyjskie instytucje wojskowe. Jednak liczba zatrudnionych tam Polaków nigdy nie przekroczyła dwóch tysięcy¹³⁷.

Natomiast w zespole archiwalnym TSİr jest ciekawy dokument – sprawozdanie prywatnego przedsiębiorstwa polskiego pod nazwą Polska Wytwórnia Artystyczna w Teheranie dającego zatrudnienie uchodźcom. W związku z tym, iż jej działalność okazała się interesującym przedsięwzięciem, a ocalały dokument nie stanowi wizualnie atrakcyjnego materiału do prezentacji w publikacji, dlatego też celowe wydaje się jego szersze omówienie.

Początki wytwórni sięgają kwietnia 1942 r. Wówczas do Teheranu przyjechał pierwszy transport ewakuacyjny wojskowy z Rosji oraz pracownicy Referatu Rodzin Wojskowych ze Sztabu Armii Andersa. W gronie wojskowych i ochotniczek było kilku artystów plastyków, w tym prof. Roman Schneider z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (ASP) oraz jego żona Mery Litauer-Schneider, malarka i pracownica referatu wojskowego¹³⁸. Wśród nich zrodziła się myśl powołania – ze skromnych środków referatu rodzin wojskowych – ośrodka pracy dla Polaków. Tak powstała Polska Wytwórnia Artystyczna w Teheranie, która po roku działalności zatrudniała 65 osób na stałe, a okresowo do ponad 100 osób. Wytwórnia działała w ramach kilku pracowni:

1. pracownia malarska (12 malarzy) wykonała m.in. szereg portretów dla członków placówek dyplomatycznych oraz rządowych i towarzyskich sfer irańskich, projekty wnętrz sali teatralnej klubu angielskiego i wielu lokali w Teheranie, obrazy świętych dla polskich ołtarzy polowych;
2. pracownia krawiecka uszyła około 500 sukien damskich dla pań z poselstw zagranicznych, dworu irańskiego;
3. pracownia haftów artystycznych wykonała m.in. sztandary pułkowe, odznaki dywizji, ornaty dla duszpasterstwa wojskowego i wiele innych dzieł artystycznych;
4. pracownia lalek wykonała i sprzedała około 1000 lalek w polskich strojach ludowych, kupowanych głównie przez żołnierzy amerykańskich i angielskich. Wiele lalek wykonano jako prezenty od polskiego wojska i Poselstwa RP;
5. pracownia stolarska zrobiła około 200 łóżek polowych dla wojska, rzeźbione ramy do obrazów m.in. dla Poselstwa RP w Teheranie i biskupa Józefa Gawliny¹³⁹ jako dar dla Nuncjusza Apostolskiego w Teheranie;

138 Roman Schneider (1894–1969), polski architekt, artysta plastyk, ceramik, rzeźbiarz i wykładowca na ASP w Warszawie. Po wybuchu II wojny światowej aresztowany wraz z żoną Mery Litauer-Schneider, więziony, a później wywieziony do łagru nad Morzem Białym. W wyniku tzw. amnestii wraz z Armią Andersa małżonkowie w kwietniu 1942 r. dotarli do Teheranu. Zaraz zaangażowali się w organizację życia artystycznego i pomoc dla uchodźców, powołując przedsiębiorstwo pod nazwą Polska Wytwórnia Artystyczna w Teheranie. W latach 1943–1945 Schneider pełnił także funkcję prezesa Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków w Iranie i był członkiem Rady Naukowej TSİr. W 1945 r. wraz z żoną wyjechał do Libanu, później wyemigrował do Kanady. APISK, sygn. 4/6, Protokół zebrania Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 12 kwietnia 1943 r., k. 22; M. Kitowska-Łysiak, *Roman Schneider – Życie i twórczość* | *Artysta* | *Culture.pl* [dostęp: 12 III 2022 r.].

139 Józef Gawlina (1892–1964), polski duchowny rzymskokatolicki, doktor nauk teologicznych, generał dywizji Wojska Polskiego, biskup polowy Wojsk Polskich w latach 1933–1947. Na mocy dekretu papieża Piusa XII z 3 października 1942 r. został mianowany biskupem ordynariuszem dla polskich uchodźców cywilnych na Wschodzie. Brał udział w kampanii włoskiej: w bitwie pod Monte Cassino, w bitwie o Ankonę i Loreto. W latach 1945–1964 był protektorem emigracji polskiej. W 1952 r. został wyniesiony do godności arcybiskupa *ad personam*. Więcej zob. m.in.: *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych* [w:] *Emigracyjna Rzeczpospolita 1939–1990*, t. 3, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002; *Józef Gawlina. In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939–1945*, wstęp i edycja J. Myszor, Katowice 2019.

135 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 180–181, 496–497; J. Wróbel, *Uchodźcy polscy* ..., s. 70–73.

136 APISK, sygn. 4/106–118.

137 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 182–183; tenże, *Przedstawiciele elit* ..., s. 382; APISK, sygn. 4/122, Blankiet zawiadomienia Referatu Pracy Delegatury MPİOS w Teheranie o wyrażeniu zgody na pracę, która wymaga zamieszkania w mieście, b.d.

6. pracownia galanterii skórzanej wykonała 11 tysięcy karnetów dla dzieci polskich i kilka tysięcy legitymacji dla związków i poselstw.

Jak wynika dalej z tego sprawozdania wytwórnia cieszyła się dużym uznaniem wśród coraz liczniej odwiedzających ją osób i znacznie przyczyniła się do propagowania poprzez rzemiosło polskiej kultury artystycznej nie tylko w dalekim Iranie¹⁴⁰.

Z innych ocalałych archiwaliów TSIR ukazujących aktywność zawodową uchodźców można wymienić reklamy sklepów, cukierni i baru polskiego oraz innych firm, w których była polska obsługa¹⁴¹, a także ulotkę irańsko-polskiej mleczarni „IRANPOL”¹⁴².

Polacy, którym udało się szczęśliwie ewakuować ze Związku Sowieckiego, nie zapomnieli o wielu tysiącach rodaków pozostałych jeszcze na „niełudzkiej ziemi”¹⁴³. We współpracy z Delegaturą PCK w Teheranie działała firma przewozowa „Krakowia” (niekiedy jej nazwę zapisywano „Cracovie”), która prowadziła zbiórkę i wysyłkę paczek do Rosji¹⁴⁴. Jednak nie tylko tam szła pomoc.

W archiwaliach towarzystwa zachował się znaczek pocztowy na paczki dla jeńców polskich w obozach niemieckich. Nie jest on tylko świadectwem w wymiarze humanitarnym, ale i patriotycznym. Jego szata graficzna z godłem Polski i datą rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja nawiązuje bowiem do jednego z najważniejszych wydarzeń w dziejach Polski – uchwalenia najstarszej konstytucji w Europie¹⁴⁵.

Pamięć o tej rocznicy była bowiem szczególnie pielęgnowana przez polskich uchodźców, o czym świadczą również inne zachowane archiwalia. Jest wśród nich plakat autorstwa artysty malarza Stefana Felsztyńskiego z 1942 r. przypominający o kolejnej rocznicy konstytucji¹⁴⁶ czy też program uroczystości w dniu 3 maja 1943 r. w Teheranie rozpoczynający się nabożeństwem w OUP nr 1¹⁴⁷. Wspólne świętowanie rocznic o charakterze państwowym było niewątpliwie jednym z istotnych czynników integrujących polską społeczność uchodźczą.

140 APISK, sygn. 4/10, Sprawozdanie z działalności Polskiej Wytwórni Artystycznej w Teheranie, około połowy 1943 r., k. 2–4.

141 Tamże, sygn. 4/168, Kalendarz kieszonkowy na 1943 r., Teheran, k. 15–17; także, sygn. 4/126.

142 Tamże, sygn. 4/127.

143 Według bardzo prowizorycznych szacunków pod koniec 1942 r. pozostało jeszcze w Związku Sowieckim 625 tysięcy obywateli polskich. J. Wróbel, *Uchodźcy polscy* ..., s. 45.

144 APISK, sygn. 4/143–147.

145 Tamże, sygn. 4/142, Okolicznościowy znaczek pocztowy na paczki dla jeńców polskich w obozach niemieckich wydany z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, Teheran, 3 maja 1943 r.

146 Tamże, sygn. 4/152. Stefan Felsztyński (1888–1966), legionista, major kawalerii WP, artysta malarz, publicysta. Brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r. na wschodzie kraju, a po wkroczeniu Armii Czerwonej został wzięty do niewoli przez NKWD. Zwolniony na mocy tzw. amnestii dotarł do Armii Andersa i wraz z nią w 1942 r. przybył do Iranu, gdzie angażował się w życie kulturalne i artystyczne polskiej emigracji. Po wojnie pozostał na emigracji. W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa 2005, s. 276–278; J.W. Sienkiewicz, *Artyści Andersa*, Warszawa–Toruń 2016, s. 96–97.

147 APISK, sygn. 4/153.

Z czasem wychodźcy zaczęli sami się zrzeszać, powoływać organizacje społeczne o różnym charakterze (naukowym, zawodowym, politycznym, kulturalno-oświatowym czy religijnym) – łącznie udało im się zainicjować około 20 organizacji¹⁴⁸. Należało do nich wspomniane już, a mające swoje odzwierciedlenie w zasobie APISK, Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem czy Koło Prawników Polskich w Iranie. W archiwum instytutu zachowała się także m.in. wzmianka o Związku Kobiet Zawodowo Pracujących¹⁴⁹ czy Miejskim Komitecie Obywatelskim w Teheranie¹⁵⁰.

Ten ostatni powstał w kwietniu 1943 r. i działał około jednego roku. Był on jedyną wówczas organizacją w Iranie, będącą bezpośrednim przedstawicielstwem społeczności uchodźczej, która mieszkała i pracowała w Teheranie, poza obozami uchodźczymi. Natomiast w maju 1944 r. ukonstytuowała się Rada Obywatelska Uchodźstwa Polskiego w Iranie, mająca charakter ciała opiniotwórczego reprezentującego uchodźców wobec przedstawicielstw rządowych. W skład rady weszli pełnomocnicy głównych organizacji społecznych i partii politycznych z Iranu¹⁵¹. Wśród materiałów ulotnych TSIR są ślady jej działalności w postaci odezw do uchodźców¹⁵².

Należałoby tutaj też wspomnieć o nieodzownym elemencie życia społecznego, jakim była polityka. W Iranie powstały lokalne komórki partii działających wśród emigracji wojennej w Londynie. Nie odegrały one jednak istotniejszej roli wśród wychodźstwa, zwłaszcza że były silnie skłócone. Zaś spory nie dotyczyły różnic programowych czy ideologicznych, ale głównie wpływów i posad w urzędach polskich w Teheranie oraz wynikających na tym tle osobistych pretensji liderów¹⁵³. Kilka ocalałych archiwaliów w zasobie APISK (m.in. zaproszenie, odezwy, obwieszczenie) potwierdza istnienie życia politycznego, w którym pewną rolę odgrywało Stronnictwo Ludowe (SL) i Polska Partia Socjalistyczna (PPS)¹⁵⁴.

Natomiast godny odnotowania jest fakt, iż część polskich ugrupowań politycznych podjęła próbę wydawania własnych periodyków, o czym będzie mowa na kolejnych stronach książki.

148 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 447.

149 APISK, sygn. 4/120, Zaproszenie od Związku Kobiet Zawodowo Pracujących na zebranie informacyjno-organizacyjne w sali Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 12 listopada 1943 r.

150 Tamże, sygn. 4/38, Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Miejskim Komitetem Obywatelskim w Teheranie, 1943 r.

151 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 453–454.

152 APISK, sygn. 4/149–150,165.

153 J. Wróbel, *Uchodźcy polscy* ..., s. 82–85.

154 APISK, sygn. 4/48, 92, 161, 163. Stronnictwo Ludowe powołano 14 października 1942 r. w Teheranie. Prowadziło ono szeroką akcję odczytową, upowszechniało czytelnictwo, organizowało zespoły dyskusyjne i święta ludowe. Posiadało swoje koła w obozach cywilnych w Teheranie. Polska Partia Socjalistyczna ukonstytuowała się w październiku 1942 r. w Teheranie z inicjatywy m.in. Franciszka Halucha, późniejszego delegata MPiOS w Teheranie. Silne wpływy tego ugrupowania politycznego na Bliskim Wschodzie wynikały przede wszystkim z dominującej pozycji, jaką posiadało w aparacie opieki społecznej. Więcej zob. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 378–389.

Oboz Nr.nam. blok.

1. Nazwisko i imie

2. Nazwisko panienskie mezatki

3. Data urodzenia

4. Miejsce urodzenia

5. Imiona rodzicow

6. Nazwisko panienskie matki

7. Stan cywilny

8. Czy ma kogos wojsku

9. Czlonkowie rodziny

10. Narodowosc

11. Wyznanie

12. Wykształcenie

13. Zawod

14. Znajomosc jezykow obcych

15. Stosunek do sluzby wojskowej i kategorja

16. Specjalnosc wojskowa

17. Miejsce stalego zamieszkania w Polsce

18. Data areztowania

19. Miejsce areztowania

20. Gdzie przebywal [wiezienia, zeslanie, oboz]

21. Data zwolnienia

22. Data przyjazdu do Iranu

23. Miejsce zamieszkania w Iranie

24. Kiedy i dokad wyjechal

25. Adres rodziny w Polsce

paszport Nr.

id. Card. No.

Stowarzyszenie Studentow Iranskich (TSIR)

w Teheranie

Oboz Nr. 1nam. blok. 24324

Stwierdzam, ze p CZECHOWICZ MARIA

urodzony 1 (k) dn. 24/IV rok 1886... miejsce Kijowany woj. Kielec

jest zarejestrowany /a/ w Biurze Delegata Rządu Polskiego Opieki nad Ludnoscia Cywilna w Teheranie.

Teheranod 22 wrzesnia 1942 r.

KOMENDANT OBOZU CYWILNEGO No. 4/130

KAPITAN

18. Zaświadczenie dla Marii Czechowicz wydane przez komendanta Obozu Cywilnego nr 1 w Teheranie, potwierdzające, że jest zarejestrowana w Biurze Delegata Rządu Polskiego Opieki nad Ludnością Cywilną w Teheranie, 22 września 1942 r. APISK, sygn. 4/130.

U W A G A.

Warunki klimatyczne i geograficzne powodują tu konieczność najściślejszego przestrzegania zasad HIGIENY, by odwrócić poważne niebezpieczeństwo wybuchu epidemii.

Przestrzegając powyższych wskazówek dopomożesz nam uchronić CIEBIE i TWYCH TOWARZYSZÓW od CHOROBY I ŚMIERCI.

1) Nie wydaj się z Obozu, nie krec się po mieście i okolicy, unikaj kontaktu z miejscową ludnością.

2) Utrzymuj w czystości swoje ciało i odzież. Kąp się w morzu, często zmieniaj bieliznę i wierz ubranie.

3) Muchy są groźnymi roznosicielami zarazy. Przechowuj żywność i napoje starannie nakryte. Nie pozostawiaj nigdzie odpadków i resztek pokarmowych, które przyciągają roje much.

4) Zaspokajaj potrzeby naturalne tylko w ustępach. Gdy zauważysz, że ktoś zanieczyszcza teren - we własnym interesie nie pozwól mu na to, gdyż postępowanie jego zagraża TWOJEMU zdrowiu, a nawet życiu.

5) Po zapadnięciu zmroku ubieraj się tak, by uniemożliwić komarom dostęp do Twojej skóry. Części odkryte smaruj kremem przeciwkomarowym.

6) Nie kupuj artykułów żywnościowych niepewnego pochodzenia. Wystrzegaj się spożywania surowych jarzyn i owoców.

7) Pij wodę WYŁĄCZNIE ze specjalnie do tego celu przygotowanych zbiorników.

8) Strzeż się długiego przebywania na słońcu, zwłaszcza bez ubrania. NIGDY nie wychodź z odkrytą głową.

9) Przy pierwszych objawach zachorowania zgłaszaj się do lekarza Obozowego. Gdy zauważysz, że ktoś inny zapadł na zdrowiu - NIEZWŁOŻNIE spowoduj zbadanie go przez lekarza, by stwierdzić, czy nie jest on dotknięty chorobą zakaźną.

19. Ulotka informująca o konieczności przestrzegania zasad higieny na terenie obozu i poza nim, 1942 r., APISK, sygn. 4/131.

Komenda Teheran dn. 1942 r.
Obozu Cywilnego No. طهران
فرماندهی اردوگاه غیر نظامی

Przepustka Okresowa No.

پروانه عبور موقتی

P.

ma prawo przebywania poza obrebem obozu Przepustka
ważna

Komendant Obozu
فرمانده میدان

20. Blankiet przepustki okresowej wystawianej przez Komendę Obozu Cywilnego w Teheranie, 1942 r. APISK, sygn. 4/128.

1939
1942
RS.

Gizella Rogowska

Laska Opatrzności i staraniem
Rządu Rzeczypospolitej w latach
ciężkiej potrzeby, niewoli i wygna-
nia ocalony od zagłady.

Przygarniętą na gościnniej
ziemi dalekiego Iranu, w Wilie Bo-
żego Narodzenia, na pamiątkę tego
ocalenia, dokument niniejszy daje
świadectwo wielkiej, serdecznej
wspólnoty naszych uczuć i przypo-

mina dożywną powinność: Matce
swej, Ojczyźnie, dług życia spłacić
ofiarną i uczciwą pracą dla jej dobra
i wielkości, rodakom zawsze miłość
bratnią świadczyć, narodom z który-
mi los, wojna i wspólne niedole nas
złączyły, przyjaźni wiernie docho-
wać, Bogu nie sama modlitwa ale
cnota wdzięczność okazać.

W Teheranie, za prezydentury
Władysława Raczkiewicza i Rządu
Gen. Władysława Sikorskiego,
24 grudnia 1942.

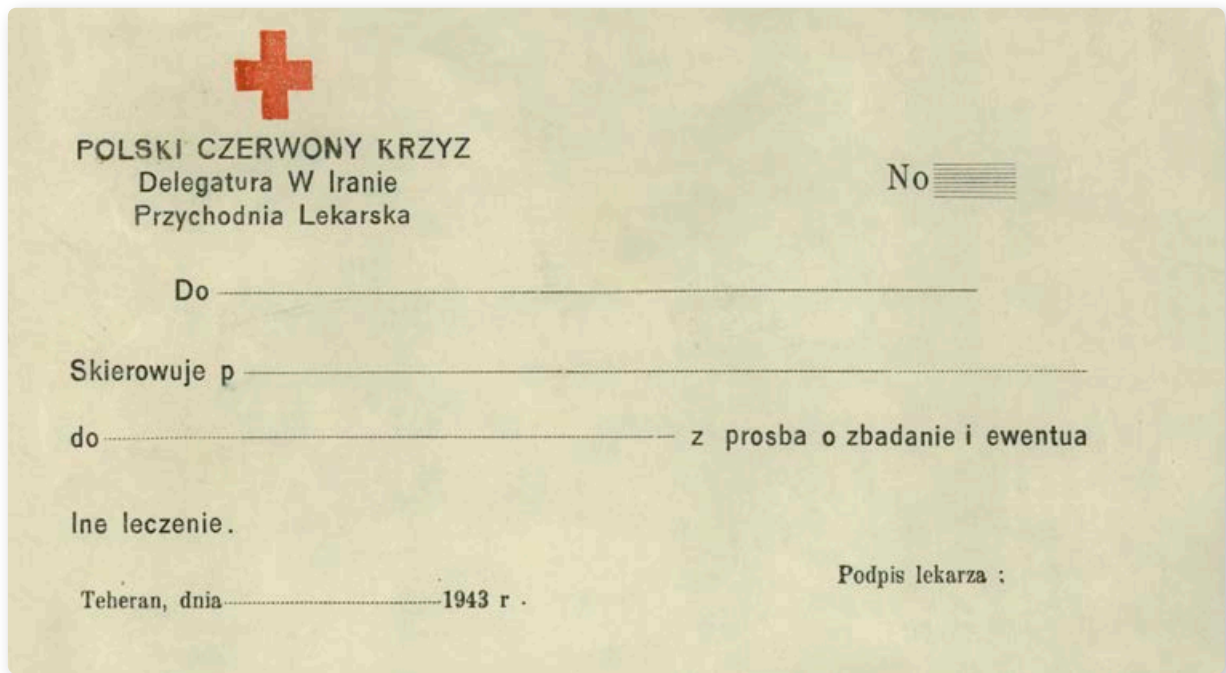
Delegat M. P. i O. S. Posel R. P.

Władysław Raczkiewicz
Towarzystwo Str. i O. S. (TSR)
w Teheranie

21. Zaświadczenie legitymacyjne Gizelli Rogowskiej wydane przez delegata Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz posła Rzeczypospolitej Polskiej potwierdzające przybycie do Iranu, Teheran, 24 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/157.

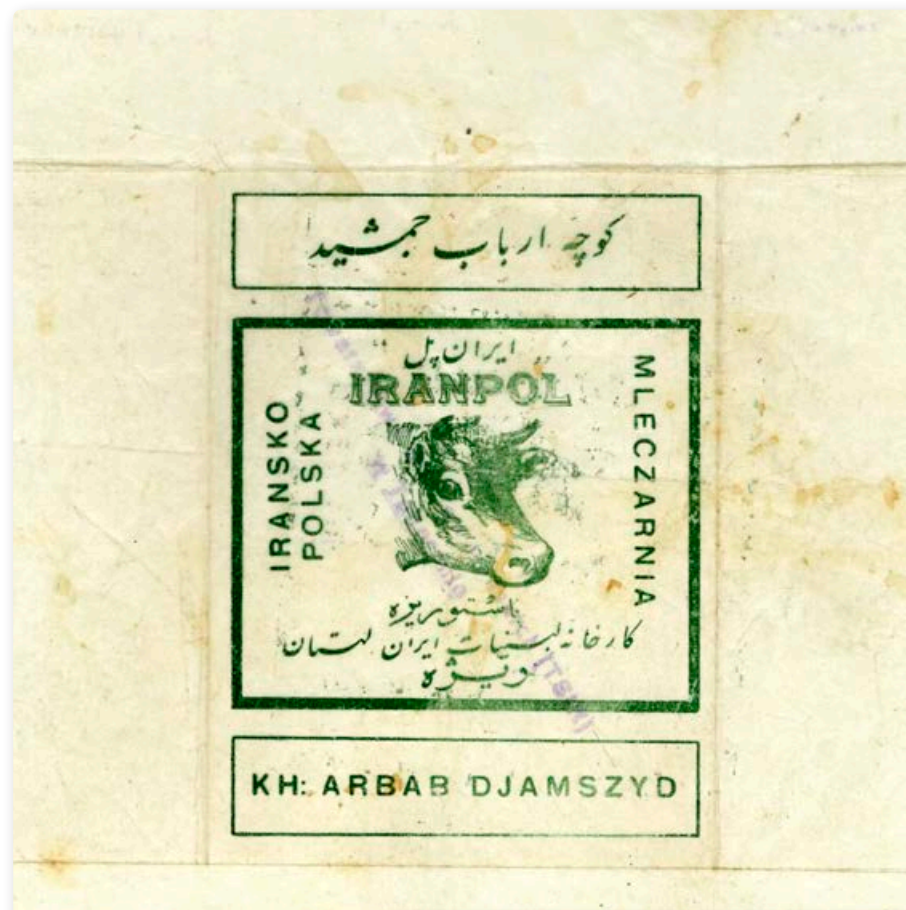
22. Zaświadczenie legitymacyjne Stanisława Kościalkowskiego wydane przez Prefekturę Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Iranu dotyczące pozwolenia na pobyt w Iranie do 15 czerwca 1943 r., Teheran, 19 stycznia 1943 r. APISK, sygn. 7/6.

23. Blankiet skierowania na badanie i ewentualne dalsze leczenie Przychodni Lekarskiej Polskiego Czerwonego Krzyża Delegatura w Iranie, 1943 r. APISK, sygn. 4/107.

24. Ulotka reklamowa polskiego sklepu ze sprzedażą, kupnem oraz naprawą zegarków i biżuterii – przedstawicielstwo Paul Buhré, b.d. APISK, sygn. 4/126.

25. Ulotka reklamowa irańsko-polskiej mleczarni „IRANPOL”, b.d. APISK, sygn. 4/127.

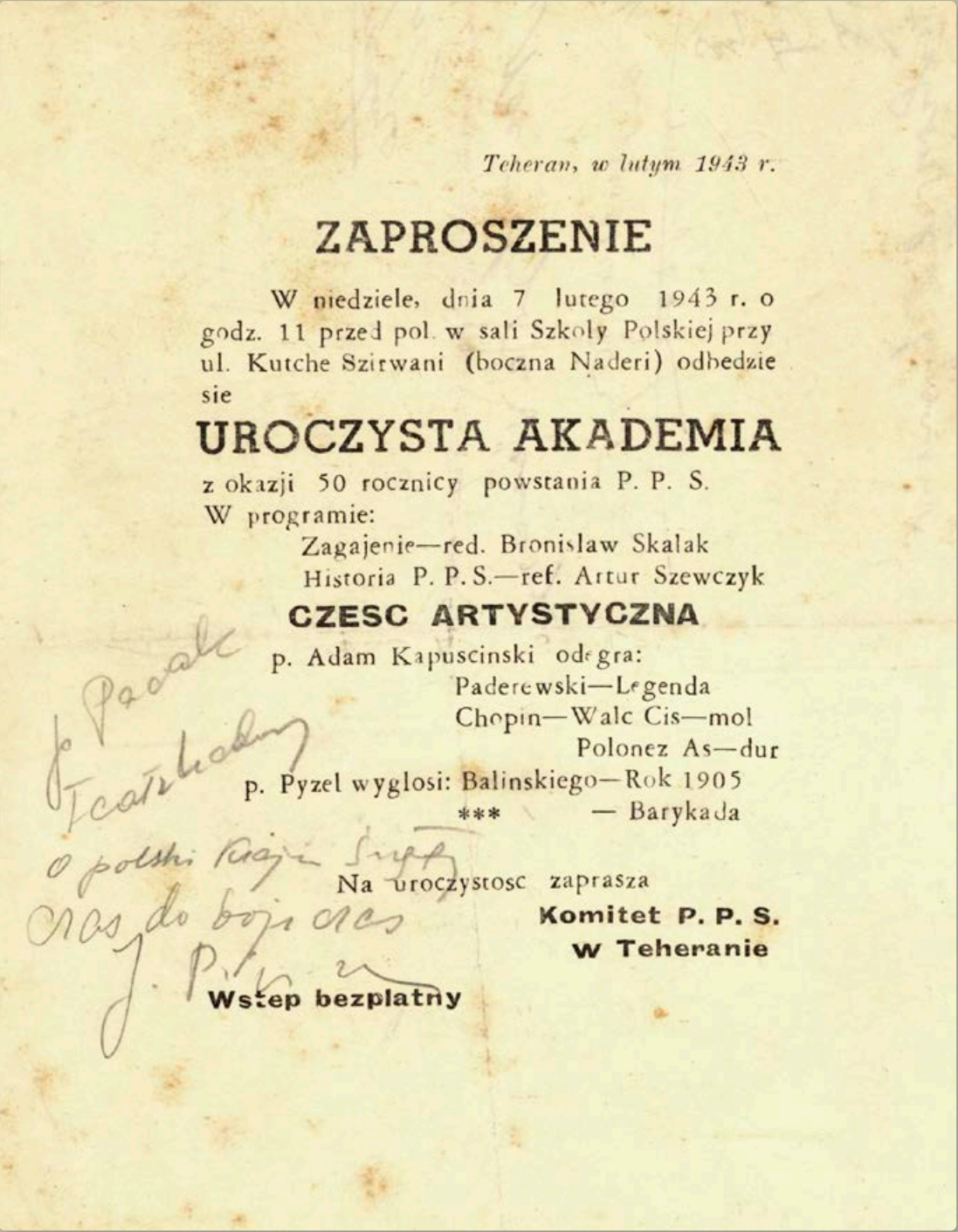
26. Ulotka reklamowa Biura Handlowego „Krakowia” w Teheranie w sprawie wysyłki paczek do Rosji, b.d. APISK, sygn. 4/143.

27. Plakat z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja autorstwa artysty malarza Stefana Felsztyńskiego, Teheran, 3 maja 1942 r. APISK, sygn. 4/152.

28. Okolicznościowy znaczek pocztowy na paczki dla jeńców polskich w obozach niemieckich wydany z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, Teheran, 3 maja 1943 r. APISK, sygn. 4/142.

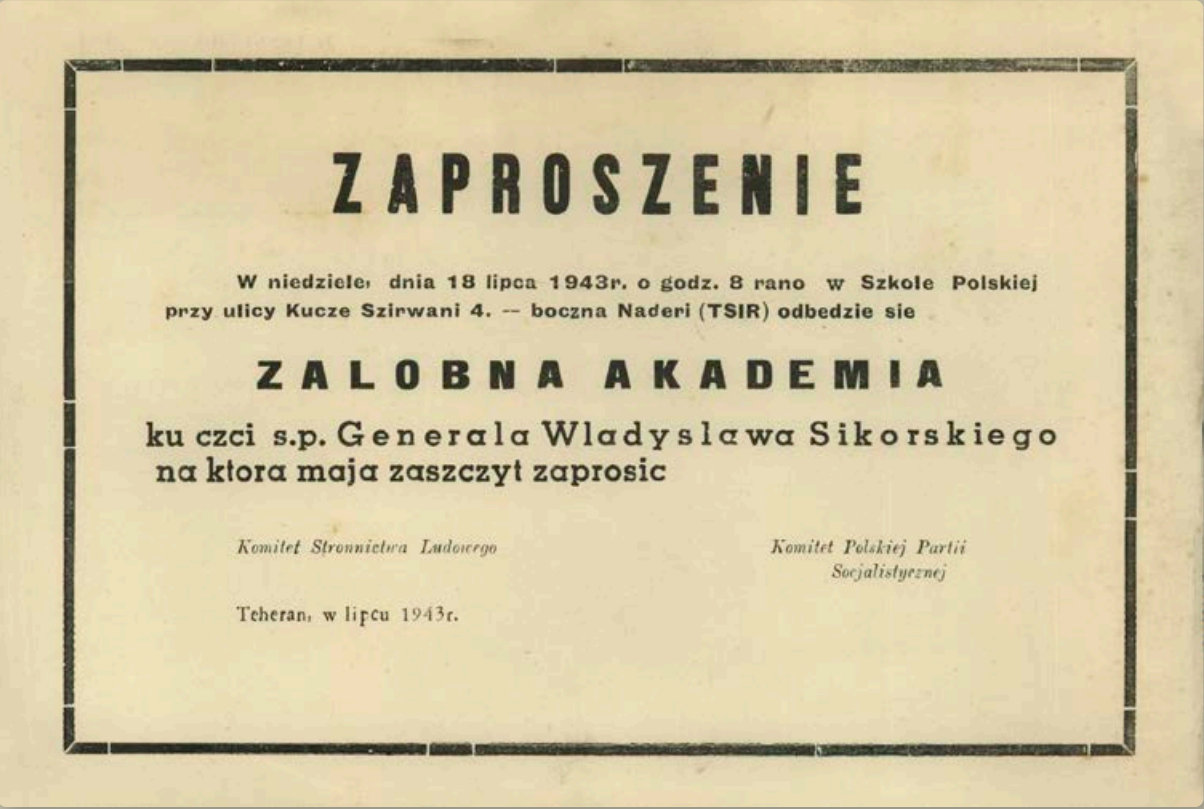

29. Zaproszenie na akademię z okazji 50. rocznicy powstania Polskiej Partii Socjalistycznej, organizowaną przez komitet tej partii w szkole polskiej w Teheranie, 7 lutego 1943 r. APISK, sygn. 4/92.

30. Reprodukacja fotografii generała Władysława Sikorskiego z własnoręcznym podpisem oraz naniesionym czarnym kirem, lipiec 1943 r. APISK, sygn. 4/164.

31. Zaproszenie Komitetów: Stronnictwa Ludowego i Polskiej Partii Socjalistycznej na żałobną akademię ku czci śp. generała Władysława Sikorskiego w szkole polskiej w Teheranie, 18 lipca 1943 r. APISK, sygn. 4/163.

OBYWATELE!

Minal już miesiąc, jak WARSZAWA po 63 dniach nierównej, krwawej, na życie i śmierć walki - padła. Wypędzeni z ruin Stolicy mieszkańcy jej znaleźli się w okropnej sytuacji. Na ich apel, na rozpaczliwe wołanie o ratunek, Międzynarodowy Czerwony Krzyż zwrócił się do całego świata cywilizowanego o udzielenie należytej pomocy bohaterom Warszawy.

Ludność polska w Iranie tłumnie wzięła udział w zbiorce, zainicjowanej przez tutajjszy Polski Czerwony Krzyż. Do dnia dzisiejszego zebrano i przekazano dla Warszawy.

207.178 rialsow.

Poszczególne ośrodki uchodźstwa polskiego w Iranie wzięły udział w zbiorce jak następuje:

TEHERAN - 116.700 rls, ISFAHAN - 78.085 rls, AHWAZ - 12.403 rls. Szczegółowe dane będą ogłoszone w Komunikacie Poselstwa.

Setki tysięcy naszych rodaków, pozbawionych domów, ubrań, żywności, jednocześnie prześladowanych przez Niemców, znajduje się w okropnej nędzy. Pozbawieni należytej opieki lekarskiej, nieszczęśliwi ci umierają tysiącami dziennie przy drogach, na polach... Pismo nie jest zdolne opisać ogromu tej nędzy i niedoli....

My, w Iranie mamy co jeść, mamy w co się ubrać, mamy opiekę naszego Rządu w Londynie, mamy nawet pieniądze na rozrywkę.

W obliczu tragedii naszego narodu w kraju niech nie kusza i nie nęca nas zabawa, wesołe rozrywki, a zaoszczędzony w ten sposób grosz niech otrze lży i zmniejszy niedolę tych najnieszczęśliwszych z naszych rodaków, co dla Wolności, dla Honoru i dla Ojczyzny wszystko postawili na kartę!

Obowiązkiem nas, sytych, ubranych jest od ust sobie odejmować, by nieść pomoc bohaterom Stolicy. Od nas zależy będzie uratowanie niejednego istnienia, od nas zależy również zmniejszenie nędzy i niedoli naszych bohaterskich współrodaków.

Składajcie ofiary na Warszawę!!!

Wpłaty przyjmuje Delegatura Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie.

Teheran, dnia 13 listopada 1944 roku

RADA OBYWATELSKA UCHODŹTWA POLSKIEGO
w Iranie.

32. Odezwa Rady Obywatelskiej Uchodźstwa Polskiego w Iranie w sprawie udzielenia dalszej pomocy mieszkańcom Warszawy i informacja o efektach dotychczasowej zbiórki, Teheran, 13 listopada 1944 r. APISK, sygn. 4/150.

33. Pamiątkowa karta uchodźcy z Iranu w latach 1942-1943, wykonana przez autora o inicjałach J.T. w Teheranie, 1943 r. APISK, sygn. 4/166.

34. Pamiątkowa kartka pocztowa z pobytu Polaków w Iranie w latach 1942-1945 wydana przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, 1945 r. APISK, sygn. 4/179.

Prasa

Kluczowym przejawem społeczno-kulturalnym aktywności wychodźstwa polskiego stała się działalność wydawnicza. Zarówno wśród żołnierzy, jak i cywilów, których los rzucił do odległych krajów, stęsknionych za rodziną i ojczyzną, często pozbawionych informacji o bieżącej sytuacji, psychicznie wyczerpanych tułaczym życiem, rodziło się pragnienie polskiego słowa. Dlatego też szybko pojawiły się inicjatywy powołania do życia różnego rodzaju źródeł informacji, płaszczyzny wymiany myśli i poglądów. Z czasem Teheran, poza Jerozolimą, stał się drugim na Bliskim Wschodzie ośrodkiem wydawniczym.

Wychodzące w latach 1942–1945 czasopisma można podzielić pod względem technicznym na: druki właściwe (typograficzne) i sporządzone na powielaczu lub maszynie do pisania. Ukazywały się one jako dzienniki, jednodniówki, tygodniki, inne periodyki. Zaś pod względem treści były to czasopisma wojskowe, literackie, naukowe oraz o mieszanej treści – głównie politycznej, a także religijne i dla dzieci¹⁵⁵.

Pierwszym regularnie ukazującym się periodykiem w Teheranie był tygodnik wojskowy „Zew”, wydawany przez Samodzielny Referat Kulturalno-Oświatowy Dowództwa Bazy Ewakuacyjnej w Teheranie. Wychodził on od 25 czerwca do 24 października 1942 r.¹⁵⁶ Łącznie ukazało się 18 numerów gazety. Większość materiałów publikowanych w tygodniku informowała o sytuacji na frontach czy w okupowanej Polsce, a także o życiu polskich żołnierzy na Bliskim Wschodzie. Szczególną cechą tego periodyku było zamieszczanie wielu reklam lub dodatków do danego numeru, gdyż był on także kolportowany wśród uchodźców¹⁵⁷. W zachowanych archiwaliach TSIR znajduje się właśnie taki bezpłatny dodatek do numeru trzeciego tygodnika „Zew” prawdopodobnie z lipca 1942 r. Jest to plan miasta Teheranu z zaznaczonymi obozami uchodźczymi nr 1, 2 i 4¹⁵⁸. Ocalały też dwa dodatki do numeru ósmego z sierpnia 1942 r. Jednym jest *Mały informator po Iranie* zawierający podstawowe dane dotyczące Iranu, Teheranu, także m.in. wykaz lokali publicznych dozwolonych dla żołnierzy w Teheranie, rozkład jazdy autobusów wojskowych, ceny artykułów spożywczych czy wskazówki higieniczne¹⁵⁹. Drugim zaś – jednobarwna mapa Bliskiego i Środkowego Wschodu¹⁶⁰.

155 J. Bielatowicz, *Czasopiśmiennictwo polskie na Śr. Wschodzie*, „Orzeł Biały”, 14 V 1944, nr 12, s. 7.

156 M. Dunajówna, *Polskie wydawnictwa ...*, s. 67.

157 P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 51.

158 APISK, sygn. 4/186.

159 Tamże, sygn. 4/155.

160 Tamże, sygn. 4/159.

Innym pismem wojskowym ukazującym się w Teheranie, a również kolportowanym wśród uchodźców, był „Orzeł Biały”. W podtytule widniał napis: „Polska walcząca na Wschodzie”. Wiąże się to z genezą pisma, które powstało w ZSRR w trakcie formowania Armii Andersa. Pierwszy jego numer, wydany przez Wojskowe Biuro Propagandy i Oświaty PSZ w ZSRR, ukazał się w Buzułuku 7 grudnia 1941 r. Później wychodził w Jangi-Jul w Kazachstanie, a następnie w Teheranie¹⁶¹. Tutaj wydrukowano tylko dwa numery pisma: 20 września 1942 r. (nr 28) oraz 4 października (nr 29). Od pierwszego numeru teherańskiego zmienił się wydawca periodyku. Zostało nim Wojskowe Biuro Propagandy i Oświaty Armii Polskiej na Wschodzie. Tym samym „Orzeł Biały” stał się organem APW. W zasobie APISK zachował się ten pierwszy, historyczny teherański numer czasopisma. W nim także znajduje się po raz pierwszy opublikowana informacja o połączeniu PSZ z ZSRR oraz Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie i powstaniu Armii Polskiej na Wschodzie pod dowództwem gen. dywizji Władysława Andersa. Tutaj też zamieszczono pierwszy rozkaz dowódcy APW do żołnierzy wydany w Teheranie 14 września 1942 r.¹⁶² Redaktorem tych dwóch numerów był Roman Hausner¹⁶³.

Wspomniane dwa polskie pisma wojskowe, „Zew” i „Orzeł Biały”, są przykładem pism „wędrownych”, przemieszczających się wraz z wojskiem na Zachód i zmieniających miejsca wydania. Polskie pisma cywilne ukazujące się na Wschodzie w literaturze przedmiotu bywają określane jako pisma „stacjonarne”. W latach 1940–1946 na terenie Iranu odnotowano 28 tytułów takich pism wydawanych m.in. przez organizacje zawodowe, jak i ugrupowania polityczne¹⁶⁴. W zasobie APISK znajdują się niektóre numery kilku periodyków. Wśród nich jest pismo młodzieży polskiej w Iranie pt. „Demawend”, wydawane w 1944 r. przez Zrzeszenie Nauczycieli Polaków (ZNP) w Iranie¹⁶⁵. W założeniu miało się ono ukazywać jako dwutygodnik, ostatecznie wydano tylko trzy numery. Wszystkie znajdują się w zasobie APISK¹⁶⁶. Pozostałe ocalałe pisma to periodyki polskich ugrupowań politycznych.

Zwolennicy obozu rządzącego w Polsce przed wybuchem II wojny światowej (sanacja), opozycjini wobec PPS i SL, zgrupowali się w powstałym jesienią 1942 r. Zespole Pracy nad

161 S.J. Pastuszka, *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, Kielce–Warszawa 2009, s. 174.

162 APISK, sygn. 7/3. Ze względu na zły stan fizyczny periodyk nie jest prezentowany w publikacji. Wszystkie numery „Orla Białego” są zdigitalizowane i można je przeglądać na stronie: www.pbc.uw.edu.pl/2853.

163 Roman Hausner (1883–1947), polski prawnik, wyższy urzędnik państwowy. Wraz z Armią Andersa ewakuował się do Iranu. Później w Londynie był współpracownikiem prezydenta Władysława Raczkiewicza. E. Muszalski, *Roman Hausner (1883-1947)* [w:] PSB, t. 9, Wrocław 1960–1961 s. 316–317.

164 O.S. Czarnik, *Wydawnictwa wychodźców polskich na Wschodzie w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Humanistyczny” 2009, nr 3, s. 70.

165 Zrzeszenie Nauczycieli Polaków w Iranie powstało 22 marca 1944 r. w wyniku połączenia działającego od 18 sierpnia 1943 r. Ogniska Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Teheranie z działającym od 28 listopada 1943 r. Zrzeszeniem Nauczycieli Polaków w Isfahanie. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 450.

166 APISK, sygn. 7/3.

Odbudową Polski¹⁶⁷. Ich oficjalnym organem prasowym był miesięcznik „Przegląd Polski”, redagowany w Teheranie przez Konstantego Rdułtowskiego¹⁶⁸. W podtytule zaznaczono, iż jest to „Czasopismo poświęcone zagadnieniom politycznym, społecznym, gospodarczym i literackim”. Ukazały się jedynie trzy numery tego pisma w okresie od stycznia do marca 1943 r. W marcowym numerze są m.in. artykuły naukowców z TSİr, profesorów: Stanisława Kościałkowskiego *Traktat Kaliski z 1343 r. a realizm polityczny* i Stanisława Swianiewicza, członka Zespołu Pracy nad Odbudową Polski, *Jeruzalem Litwy* (przedruk z wychodzącej w Jerozolimie „Gazety Polskiej”)¹⁶⁹. Po zawieszeniu miesięcznika od 1 sierpnia 1943 r. ukazywał się „Biuletyn Zespołu Pracy nad Odbudową Polski”, który miał w pewnym sensie zastąpić „Przegląd Polski”. Przeznaczony był on jednak wyłącznie dla członków ugrupowania oraz jego sympatyków i odbijany na prawach rękopisu. Wychodził do marca 1945 r. W APISK znajdują się cztery numery pisma¹⁷⁰.

Działające w Iranie od września 1942 r. Stronnictwo Narodowe (SN) podjęło także próbę wydania własnego organu prasowego¹⁷¹. Było nim „Słowo Polskie”, które w podtytule informowało, iż jest to: „Pismo poświęcone sprawom narodowym”. Pierwszy numer periodyku ukazał się 15 grudnia 1942 r., ostatni – w kwietniu 1943 r. Łącznie wydano 4 numery. Jego redaktorem był Stefan Broś, przedwojenny kierownik drukarni wydawnictw SN we Lwowie i wydawcy „Kuriera Lwowskiego”¹⁷². Pismo było zawsze starannie wydane dzięki m.in. pięknej winiecie zaprojektowanej przez Bolesława Baakego¹⁷³. Obok winiety zamieszczono słowa Romana Dmowskiego: „Polakiem jestem, nic, co polskie, nie jest mi obce”¹⁷⁴. Komplet wydanych numerów pisma znajduje się w zasobie APISK¹⁷⁵. Pewną ciekawostką jest to, że wspomniany numer pierwszy oraz trzeci z 1 lutego 1943 r. zostały skonfiskowane przez władze sowieckie¹⁷⁶. Ten ostatni został ponownie wydany z zaznaczeniem na stronie tytułowej: „Nakład po konfiskacie”. W środku zaś redakcja oznaczyła miejsca, z których „skonfiskowano” fragmenty tekstów lub całe teksty. Właśnie ten numer pisma wydany „po konfiskacie” znajduje się w zasobie archi-

167 Więcej na temat tego ugrupowania zob. J. Pietrzak, *Zespół Pracy nad Odbudową Polski (1942–1945). Z dziejów polskiego uchodźstwa wojennego w Iranie*, „Imponderabilia. Biuletyn Piśsudczykowski” 2011, nr 3, s. 132–142.

168 Konstanty Rdułtowski (1880–1953), polski ziemianin, działacz społeczny, polityk. Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> [dostęp: 9 II 2022 r.].

169 APISK, sygn. 7/3, „Przegląd Polski”, I–III 1943 r., nr 1–3.

170 Tamże, „Biuletyn Zespołu Pracy nad Odbudową Polski”, VIII 1943, nr 1; IX 1943 nr 2; XI 1944 nr 3; III 1945, nr 4(9).

171 P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 56.

172 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 371.

173 Bolesław Baake (1905–1963), polski malarz. We wrześniu 1939 r. aresztowany przez NKWD i zesłany na Syberię. Wraz z Armią Andersa przybył w 1942 r. do Iranu. *Nakład niewyczerpany: O Bolesławie Baake (nakladniewyczerpany.blogspot.com)* [dostęp: 10 II 2022 r.].

174 Roman Dmowski (1864–1939), polski polityk, współzałożyciel i ideolog polskiego ruchu narodowego, tj. Narodowej Demokracji (endecja). Zaliczany do najwybitniejszych polityków polskich pierwszej połowy XX w. Miał olbrzymie zasługi w odbudowaniu niepodległego Państwa Polskiego. Więcej zob. K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Wrocław 2002.

175 APISK, sygn. 7/3, „Słowo Polskie”, 15 XII 1942 – III–IV 1943, nr 1–4; tamże, sygn. 4/156, „Słowo Polskie”, 15 XII 1942 r., nr 1.

176 P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 56.

wum instytutu¹⁷⁷. Po wstrzymaniu dalszego wydawania „Słowa Polskiego” w maju 1943 r. SN opublikowało jeszcze jednodniówkę pt. „Salus Reipublicae Suprema Lex”, zredagowaną przez Ruch Młodych na Środkowym Wschodzie¹⁷⁸.

Najważniejszym tytułem, który ukazywał się w tym czasie w Iranie, był tygodnik o charakterze informacyjnym pt. „Polak w Iranie”. Wydawcą jego początkowo była Delegatura Rządu RP, następnie Delegatura Ministerstwa Opieki Społecznej, wreszcie Delegatura MPiOS, Mimo iż formalnie nie był pismem żadnej partii, to ze względu na dominację socjalistów w MPiOS był uważany za gazetę PPS. Ukazywał się od czerwca 1942 r. do maja 1944 r., kiedy to ewakuowano redakcję do Afryki¹⁷⁹. W zasobie APISK nie odnaleziono numerów tego tygodnika. Zachowała się jedynie korespondencja TSİr z redakcją pisma z lat 1943–1944. Dotyczy ona głównie informacji o artykułach członków towarzystwa wysłanych do redakcji „Polaka w Iranie”¹⁸⁰.

Ostatnim periodykiem o charakterze politycznym odnalezionym w zasobie APISK jest czwarty i prawdopodobnie ostatni numer „Głosu Uchodźcy Polskiego w Iranie”¹⁸¹, ukazującego się od września do listopada 1944 r. Jego wydawcą był związany z Delegaturą MPiOS Komitet Uchodźstwa Polskiego w Iranie¹⁸².

Wspomniane wyżej zawieszenie niektórych tytułów prasowych lub ich konfiskata wiązały się z niezwykłą poprawnością polityczną, z jaką musiały się liczyć poszczególne redakcje. Już od 1942 r. każdy materiał prasowy publikowany w polskich gazetach podlegał cenzurze. Troszczyli się o to zarówno Brytyjczycy, jak i władze polskie, zwłaszcza w kwestii wypowiedania się na temat Związku Sowieckiego – wcześniejszego okupanta, który w owym czasie był sojusznikiem w walce z Niemcami. Innym problemem, który oddziaływał na polski rynek prasowy w Iranie, były spory polityczne wśród polskiego wychodźstwa¹⁸³. Zachowane w zasobie APISK nieliczne, ale jakże cenne tytuły polskiej prasy w Iranie, pozwalają nam chociaż fragmentarycznie zobaczyć życie tysięcy naszych rodaków w dalekim i obcym kulturowo kraju. Zaś dla ówczesnych czytelników stanowiły istotne źródło informacji o sytuacji w okupowanej Polsce, działaniach wojennych na świecie i o samym Iranie, w którym przyszło im żyć.

177 APISK, sygn. 7/3, „Słowo Polskie”, Teheran, 1 II 1943, nr 3.

178 Tamże, „Salus Reipublicae Suprema Lex”, Bagdad, V 1943, nr 1. W literaturze przedmiotu podważa się miejsce wydania, tj. Bagdad. Na podstawie analizy czcionek drukarskich ustalono, że jednodniówkę wydrukowano w teherańskiej drukarni SN „Słowo Polskie”. Świadome wprowadzenie w błąd mogło być owocem wcześniejszych doświadczeń z cenzurą sowiecką w Teheranie. P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 57.

179 P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 52, 55. Na temat zawartości pisma w kwestii młodych i najmłodszych uchodźców polskich z ZSRR zob. M. Ney-Krwawicz, „Polak w Iranie” o młodych i najmłodszych uchodźcach polskich z ZSRR w Iranie w latach 1942–1944, „Dzieje Najnowsze” 2014, nr 1, s. 85–110.

180 APISK, sygn. 4/45, Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z redakcją pisma „Polak w Iranie”, 1943–1944, k. 4–16.

181 Tamże, sygn. 7/3, „Głos Uchodźcy Polskiego w Iranie”, 20 XI 1944, nr 4.

182 M. Dunajówna, *Polskie wydawnictwa ...*, s. 149.

183 P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 63–64.

Maly informator

Sierpień,— 1942

**Wydawca: Samodzielny referat
kulturalno-oswiatowy d-twa
bazy ewakuacyjnej**

I R A N

Persja, oficjalnie krolestwo Iranu, zajmuje wyzyne polozona miedzy morzem Kaspijskim, a zach. czescia Oceanu Indyjskiego i miedzy Turcja, Irakiem, a Afganistanem i Beludzystanem.

To polozenie Iranu, jako drogi do Indii i polaczenie z Rosja dostatecznie wyjasnia jego znaczenie polityczne. Poza tem, jako kraj sasiadujacy z Irakiem byla Persja narazona na agresje Niemiec.

Obszar Persji wynosi; 645 tysiecy km. kw.,
Ludnosc ponad 15 milionow.

Persowie (Iranczycy) stanowia przeszlo polowe ludnosci. Ponadto zamieszkują Iran: Kurdowie, Ormianie, Arabowie i Beludze, plemiona Afganskie i ludy mongolskie oraz

35. Broszura „Mały informator po Iranie” wydana przez Samodzielny Referat Kulturalno-Oświatowy Dowództwa Bazy Ewakuacyjnej, dodatek bezpłatny do numeru ósmego tygodnika „Zew”, Teheran, sierpień 1942 r. APISK, sygn. 4/155.

Przegląd Polski

Czasopismo poświęcone zagadnieniom politycznym, społecznym, gospodarczym i literackim. Wydawnictwo „ZESPOŁU PRACY NAD ODBUDOWĄ POLSKI”.

Nr. 1.

Teheran 1 stycznia 1943 r.

Rok I.

TRESC: Od Redakcji: „Przeglądu”; „Niebezpieczeństwo złudzeń”; w. S.: „O modnym przymiotniku „nowy” i nieco zapomnianym czasowniku „kontynuować”; „Cele wojny”; „Czego żąda Polska?”; S. K.: „Eliza Orzeszkowa na tle prądów umysłowych epoki”; St. Wyspiański: „Modlitwa wigilijna Konrada”; „Polska Gwiazdka w Iranie”; „Życie polityczne Kraju”; Z Polskiej prasy podziemnej; Wśród książek i czasopism; „Co się dzieje w Wielkiej—Brytanji?” „Polski numer rosyjskiego „Czasopisma Historycznego”; „Cele Wielkiej—Brytanji”; Aktualności: „Projekt Beveridge’a”—„Traktat handlowy St. Zjednoczonych z Kanadą”; Życie Polaków w Iranie; „O charakter naszych obozów”; „Inteligencja.”

Od Redakcji

Zachęci powodem „JEDNODNIOWKI” naszego „Zespołu” uznaliśmy za konieczne zorganizować ośrodek, któryby umożliwił stałą poważną wymianę myśli, przy równoczesnym zapoznaniu ogółu z tym wszystkim, co się dzieje na świecie. Doszlismy do przekonania, że tego rodzaju ośrodkiem może stać się czasopismo, poświęcone zagadnieniom politycznym, społecznym, gospodarczym i literackim.—pismo, które trzymając się ogólnych wytycznych „ZESPOŁU PRACY NAD ODBUDOWĄ POLSKI”, umożliwiłoby wszystkim myślącym poważnie Polakom, wypowiedzenie się na jego łamach i wydobycie w ten sposób na światło dzienne prądów i myśli nurtujących wśród naszej emigracji.

Oto geneza „Przeglądu Polskiego”!

Treść pierwszego numeru, który oddajemy do rąk czytelnika, formułuje wyraźnie charakter naszych zamierzeń i tendencji, które dalekie są od taniej demagogii, czy ciasnego doktrynerstwa.

Wydawcy zapraszają do współpracy przedstawicieli wszystkich kierunków politycznych i umysłowych sadząc, że tylko z ognia poważnej dyskusji wyłonić się może prawda przyszłej Polski.

W celu ściślejszego nawiązania kontaktu z opinią publiczną otwieramy „skrzynkę redakcyjną”, w której omawiać będziemy sprawy, poruszane przez naszych czytelników w korespondencji do Redakcji.

Redakcja „PRZEGŁADU POLSKIEGO.”

Smutna wigilia

w Berlinie

i w Rzymie

36. Pierwszy numer miesięcznika „Przegląd Polski” wydanego przez Zespół Pracy nad Odbudową Polski, Teheran, 1 stycznia 1943 r., nr 1. APISK, sygn. 7/3.

POLAKIEM JESTEM
I NIC CO POLSKIE
NIE JEST MI OBCEM
R. DMOWSKI

PISMO POSWIECONE SPRAWOM NARODOWYM

ROK II.

TEHERAN 1-GO LUTEGO 1943 R.

Nr 2 (3)

„WIELKIEJ POLSKI MOC TO MY“

Oni to duchem twarzą
i sercem jak kłos proszą
bagnetami się upomną
o prawo do wolności.

Eugeniusz Malaczewski.

W dniu 4 stycznia 1939 r. zamknął oczy na wieczny spoczynek Roman Dmowski, przywódca duchowy i kierownik faktyczny Obozu i Stronnictwa Narodowego, człowiek, którego wola nieugięta i duch płomienny rozniecił w sercach młodego pokolenia polskiego przeogromną miłość ojczyzny i ukochanie wszystkiego co polskie.

Szlachetna postać wzniosłego i gorącego patriotę, złączyła sobą wszystkie części Ruchu Narodowego.

Niemniejszym szacunkiem od członków i wyznawców programu Stronnictwa Narodowego, otaczali osobę Dmowskiego członkowie ONR, Falangi, czy grupy ABC.

Mozna rzec, że Roman Dmowski swoją niestrudzoną pracą wychowawczą wśród młodego pokolenia polskiego, stworzył specjalny system myślenia politycznego, ujęty doskonale w Jego „Myślach nowoczesnego Polaka”.

System ten sprawia, że narodowcy, którzy przeszli przez Jego szkołę gdziekolwiek by się znaleźli, jedna ożywni się myślą i jednem mają pragnieniem, a tymi są: wywalczenie Polski potężnej, z granicami posuniętymi o wiele dalej na zachód, aniżeli były one przed wojną. Polski w której jej naród miałby głos decydujący.

Dmowski jest symbolem szerokich warstw narodu walczącego o swe prawa do kierowania losami państwa.

Wyrosł On z najzdrowszej części społeczeństwa polskiego, tj. warstwy średniej, rzemieślniczej i mieszczańskiej. Ojciec Jego był brukarzem. Często opowiadał nam Dmowski o tym jak ojciec Jego pracując przy brukowaniu starych dróg i gościńców Wielkopolski znajdował pod powierzchnią tych dróg monety rzymskie, widomy znak tego, że Polska od niepamiętnych, starożytnych czasów była pod wpływem kultury i cywilizacji rzymskiej, że zarówno jak legiony rzymskie, tak i wozy kupców rzymskich szły i jechały traktami Polski, która odtąd na zawsze pozostanie w orbicie wpływu kultury rzymskiej, zachodnio-europejskiej.

Dmowski, który potrafił pragnienia i dążenia najszerzych warstw narodu skryształizować i ująć w karby, doprowadził do tego, że uczucia patriotyczne narodu wybuchnęły, wspaniałym płomieniem w czasie poprzedniej pozogi wojennej, a następnie w Polsce nie-

podległej stworzyły tak potężną falę wśród młodego pokolenia i najszerzych warstw, średnich, robotniczych i chłopskich, że pod naporem tej fali zaczęły trzeszczeć niedostępne [mury] oportunistów i zaślepienia tych, którzy wbrew woli narodu dzierżyli ster rządów naszego kraju.

Roman Dmowski był genialnym politykiem. On to na długie lata przed pierwszą wojną światową zrozumiał, że odwiecznym, najzacieklejszym wrogiem Polski są Niemcy, że w razie konfliktu międzynarodowego nasze miejsce jest w obozie przeciwniemieckim.

Całe szczęście, że umysły wiekszej części narodu

Wreczenie przez Romana Dmowskiego, Prezesa Polskiego Komitetu Narodowego we Francji, sztandaru 1-mu pułkowi strzelców Armii Błękitnej w 1918 r.

„Nie cud lecz żołnierz i lud“

ORGAN prasowy Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie „Polak w Iranie” w noworocznym numerze (25) zamieszcza pod powyższym tytułem artykuł omawiający wywody ministra Pracy i Opieki Społecznej Jana Stanczyka (PPS) ogłoszone w nr. 37 „Polski Walczącej” organie Wojska Polskiego w Anglii. Autor artykułu polemizuje z nazywaniem zwycięstwa nad Wisłą w roku 1920 cudem, co według jego zdania pomniejsza wkład naszego narodu.

O tym wystąpieniu ministra Jana Stanczyka, socjalisty, tak pisze „Myśl Polska” organ Stronnictwa Narodowego w Londynie:

DWA ŚWIATY.

Minister z ramienia PPS

SKONFISKOWANO

p. Jan Stanczyk, zaprotestował na łamach „Polski Walczącej”, przeciw określeniu w tymże piśmie w art. prof. Grabskiego, zwycięstwa w Bitwie Warszawskiej 15 sierpnia 1920 — Cudem nad Wisłą. Oto wywody Stanczyka:

„Czas skończyć z legendą o cudzie, przyniosła ona Polsce nieobliczalne szkody. Nazywanie zwycięstwa nad Wisłą — cudem pomniejsza wkład narodu do tego zdarzenia. Pomniejszenie tego wkładu miało skutki fatalne w kształtowaniu odpowiedzialności narodu za historię. Tragicznym przykładem są ostatnie lata przed wojną. Tragiczna zapłata za wiarę w cuda Rydza Smigłego obecne mecenstwo Polski.

Moznaby więc wysnuć z tych nieprawdopodobnych wywodów

Dowding, ówczesny dowódca jednostek myśliwskich Królewskich Sił Powietrznych, znany jako „człowiek, który wygrał Bitwę o Wielką Brytanię”. Oto co powiedział ten znakomity wojownik w zakończeniu swojego przemówienia:

„Wielka Brytania nie była za dumna, by zorganizować narodowe dni modlitwy i nie powinna być za dumna, by uznać wyniki tych modłów”.

„Mam to głębokie przekonanie osobiste o Boskiej interwencji w tej wojnie, która inaczej przegralibyśmy już dawno”.

Oto różnica między żołnierzem, a

SKONFISKOWANO

* * *

Z wielu nadesłanych nam pism, wyrażających oburzenie z powodu wyżej cytowanego artykułu umieszczonego w „Polaku w Iranie” ze względu na szczupłe ramy naszego wydawnictwa umieszczamy jedynie wyjątek z jednego listu naszego czytelnika, który tak pisze:

„Ażeby drugiego uczyc a jeszcze w większej mierze, aby kogos już pouczonego zmusić do przyjęcia swych własnych przekonań — trzeba dużo wiedzieć — więcej niż ten, kogo chce się uczyć. Chcąc rozprawić o cudach, należy znać apologetykę — czyli fundamentalną teologię. Cud jest to prawo interwencji

Stworcy w prawach natury. Trzy są punkty przez które musi przejść fakt, aby mógł być nazwany cudem: a) trzeba stwierdzić, że fakt „X” zaistniał, b) że Bóg zawiesił w tym wypadku naturalne prawo, c) że sprawa ta jest bardzo ważna czy to w życiu społeczeństwa, czy też jednostki.

J. Kossak

Fragment Cuda nad Wisłą 15 sierpnia 1920 r.

SALUS REIPUBLICAE SUPREMA LEX

DOBRO RZECZYPOSPOLITEJ NAJWYŻSZYM PRAWEM

PISMO RUCHU MŁODYCH NA ŚRODKOWYM WSCHODZIE

Rok I.

BAGDAD W MAJU 1943 ROKU

Nr. 1

Moskiewskim najemnikom w odpowiedzi

W ostatnich dniach na Śr. Wschodzie, a zwłaszcza w pobliżu polskich obozów, rozpoczęto intensywny kolportaż dwóch czasopism, drukowanych w języku polskim. Jedno czasopismo nosi nazwę „WOLNA POLSKA”, drugie „NOWE WIDNOKREGI”.

Co to są za pisma? Kto je wydaje? Gdzie się je drukuje i za czyje pieniądze? O co chodzi wydawcom tych czasopism i dlaczego właśnie teraz rozpoczęto ich kolportaż wśród polskiej emigracji?

Obydwa wspomniane pisma: zarówno „Wolna Polska” jak i „Nowe Widnokregi” są organami grupy komunistów, pochodzących z Polski, którzy obecnie mieszkają w Moskwie i tam drukują. Obydwa pisma do tej grupy komunistów należy Wanda Wasilewska, Henryk (Herszch) Mirski, jakiś pan Leskiewicz i tym podobne towarzystwo, które licząc na naiwność i krótką pamięć naszej przymusowej emigracji, podszywa się pod tytuł „Związku Patriotów Polskich”.

Są oni komunistami, stojącymi na zoldzie wielkorusyjskiej idei państwowej, która konsekwentnie od wieków realizuje program Moskwy, dążąc do ujarzmienia sobie wszystkich Słowian. Ponieważ w realizacji tej wielkorusyjskiej idei stało na przeszkodzie samodzielne i niezależne Państwo Polskie, przeto zniszczenie i pominięcie wszystkiego co polskie jest jednym z głównych punktów tego programu.

Wydawcy i autorzy artykułów „Wolnej Polski” mają na myśli nie Polskę wolną od wpływu ościennych mocarstw i ich agentów, Polskę, na czele której stoi rząd wybrany przez

ogół obywateli polskich, ale chcą oni Polski „wolnej od samodzielnego bytu”, której rząd będzie desygnowany i zatwierdzany w stolicy obcego państwa, chcą Polski, której ustroj społeczny zostanie narzucony przez grupę stojącą na usługach obcego imperializmu. Pamiętając „dobrowolny” plebiscyt na wschodnich ziemiach polskich, możemy być pewni, że „Związek Patriotów Polskich”, wydających w Moskwie „Wolną Polskę”, gdy tego od nich zazadają, beznamysłu podejmą się urzadzenia takiego samego „dobrowolnego plebiscytu”, któryby tym razem opowiedział się za przyłączeniem całej Polski do Rosji. W ten sposób rekami „rzekomych Polaków” zostałyby zrealizowane sny wielkich carów rosyjskich i wszystkich niewątpliwie wielkich patriotów rosyjskich.

Oto jest główny cel i sens roboty panów z „Wolnej Polski”: rozdzielenie społeczeństwa polskiego, by w momencie, gdy rozstrzygnąć się będzie losy przyszłego pokoju i granic Rzeczypospolitej, mogła Moskwa powiedzieć: rząd polski nie reprezentuje wszystkich Polaków, są „Polacy”, którzy wręcz zadają oderwania od Rzeczypospolitej Lwowa i Wilna, jest pani Wasilewska i jej klika, są gazетки przez nią redagowane.

Dla zrealizowania tego planu klika moskiewskiego „związku patriotów” posługuje się cynicznymi chwytami. „Wolna Polska” nawołuje do natychmiastowego zbrojnego powstania na ziemiach Polski, powołuje się na zniszczenie świętości narodu polskiego, na bohaterów Westerplatte, Warszawy, Kutna, Helu — usiłując rozpalić do białoskości uczucie zemsty, nie waha-

jąc się użyć do tego ostatecznego celu ryzykownego przypomnienia, sformułowanego w dramatycznie brzmiącym zdaniu: „I tylko smieć wroga da spokój tobie, wygnany z ojczystego gniazda, wędrowniku tysiąca drog, pielgrzymie ku Polsce, pielgrzymie, który nie niesiesz w dłoniach rozróżni, ale miecz”. Tak, te słowa zapamiętaj sobie polski pielgrzymie „wygnany z ojczystego gniazda”, zapamiętaj sobie dobrze, kto i w jakich okolicznościach popędził ciebie i dzieci twoje na wędrowkę „tysiąca drog”!

Walka w podziemiach Polski z okupantem niemieckim trwa nie od dziś, nie od momentu, gdy o niej zaczęła pisać i nawoływać do niej moskiewska „Wolna Polska”, ale trwa od 1 września 1939 roku. Sztandar walki o wolność Polski i świata nie przestawał powiewać na polskich barykadach nawet wtedy, gdy polskich żołnierzy, spieszących we Francję i Anglię, wylapywano masami w Karpatach i wysyłano do kryminalów i „łaprow” na dalekiej Polnoey. Gdzie była wtedy klika Wasilewskiej? Rozkoszowała się widokiem atlasów geograficznych, map, z których z niezwykłym pośpiechem skreślono wolną Polskę, wypisując na obszarze okupacji niemieckiej, usłusznie pod adresem Hitlera nazwę: obszar państwowych wpływów Niemiec! Tak przeciwko tym swinstwom Wasilewska nie protestowała, bo nie było rozkazu do takiego protestu, a za protest bez rozkazu mogłaby być się znaleźć w kryminalu, przepełnionym żołnierzami polskimi. Dzisiaj z cynizmem pani Wasilewska pisze: „pamiętaj, pamiętaj, krew bo-

Rok I

Tehran 1 Kwietnia 1944 r.

Nr. 1

CO WAM PRAGNIEMY POWIEDZIEĆ?

Drogie dzieci! Od dziś dnia zaczynamy wydawać dla Was pismo. Otrzymacie je będziecie dwa razy w miesiącu. Mamy nadzieję, że miło Wam będzie dowiedzieć się z niego wielu ciekawych i nowych dla Was rzeczy, a równocześnie zabawić się czytaniem wierszyków i bajek. W Polsce dzieci miały wiele książek, zabawek i rozrywkę. Z takim miłym czasem, że Wam nie możemy dać tego wszystkiego, a podczas i zapomocą i czni, gdy ni i radościach.

Jesteci możności Dzieci kochajcie się jeszcze nam doprow

Rok I

Teheran 1 maja 1944 r.

Nr. 3

STANISŁAW WASYLEWSKI

jeździł w rogatki.

Dworki podmiejskie wyszły naprzeciw nich z krzewów pachnącego bzu, który w tym roku rozwinął się bardzo wcześnie. To też jechali jakby jednym ogrodem.

Janek patrzył po wszystkim ciekawie. — To już ta Warszawa? — pytał niecierpliwie ojca.

— A cóżby? — odpowiedział Stogowski i nuż dawać nauki woźnicy, bo się zaczynało koło nich robić ciasno. Tam stał mosterdziej w rogatki czapce, ówdzie oczy przysłoniła ręką babina w wytartej jupee. Jakaś chuda bryczuszka wymięgła ich. I znowu rozkołysał się wspaniale pojazd pański z parą wypasionych koni.

— I waćpan się z domn ruszył? — rzucił ktoś zęń pytanie.

— Tego tu oto wiozę, żeby zobaczyć rocznicę — odrzucił pan Stogowski.

— Pewnie, pewnie, niech się młody buduje!

Janek był czerwony, jak burak. Wiedział, że o nim mowa. Co to za rocznica, tłumaczył mu ojciec w drodze. Tłumaczył, że akurat rok temu, w sam trzeci maja zaprzysięgł król Konstytucję i że dopiero dzięki temu może być w Polsce dobrze. Że nikt w niej nikogo nie ukrzywdzi i wszyscy sobie będą równi, a nad wszystkim będzie tylko Ojczyzna.

Z panem Stogowskim witali się coraz częściej znajomi, jeźdźni, piesi. Wszyscy ci panowie byli jak gdyby czymś bardzo

n 15 kwietnia 1944 r.

Nr. 2

Od Redakcji

Wiem życzymy Czytelnikom naszego pisma

W Święta Wielkanocne obchodzimy na obczyźnie, w której zostało wszystko to, co jest jednak ani na chwilę nie opuszcza nas głębi, kiedy te radosne święta obchodzić będziecie. Ta wiara i ta pewność, ożywiająca, choćby one biją, a więc tych, którzy jeszcze nie jęńców i na wygnaniu i tych rozprószonych lach świata i tych, którzy walczą o wolność i naszą wielką siłą.

Wesołego Alleluja!

Na prawach rękopisu

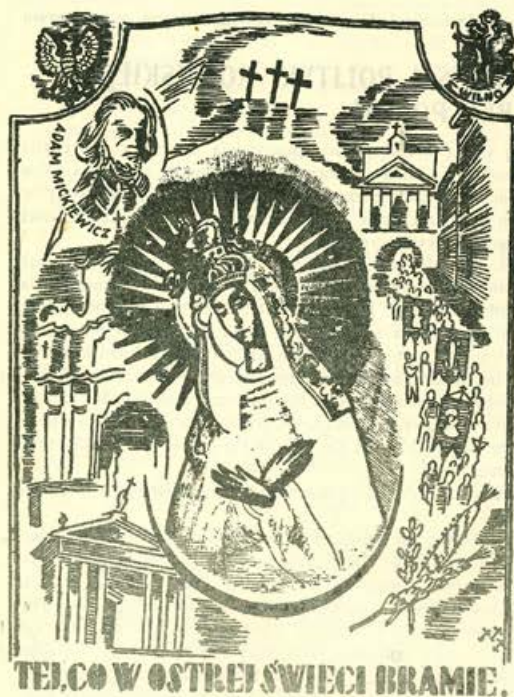
GŁOS

Uchodźcy Polskiego w Iranie

Nr. 4

TEHERAN, 20 LISTOPADA 1944

Rok 1.

Juz pareset lat mija
Odkad Świeta Maryja,
Co w Ostrej świeci Bramie
Na naszych Kresow strazy
Przeciw zaborcom wrazym
Polskie uzbraja ramie.

Przeciez to sie nie stanie
Aby nowi poganie
Wzieli Twój oltarz swiety,
Gdzie o kazdej godzinie
Polska modlitwa plynie
Od czasow niepamietnych.

Pochyl Twe swiete lica
W srebrnym sierpnie ksiiezycy.
W promienistej koronie
I uslysz głos Narodu,
Co Cie znowu od Wschodu
Postanawia dzis bronie.

A Ty dodaj nam sily
I ocal lud swój mily,
Co sie do stop Twych garnie.
Wesprzyj tak nasze dusze,
By meczenskie katusze
Znow nie poszly na marne.

Wez pod Twoja obrone
Serca nasze skrwawione,
Walce zwycieskiej sprzyjaj,
Uswiec dlonimi jasnymi
Ten szmat wilenskiej Ziemi
Ostrobramska Maryja.

NASZYM SOJUSZNIKOM

Z oswiadczenia Premiera W. Brytanii, Churchilla oraz z glosow prasy brytyjskiej i neutralnej wygladaloby, ze W. Brytania ubila układ z Rosja, zgadzajac sie na oddanie jej wschodnich ziem Rzeczypospolitej. Zgode swoja na aneksje ziem polskich W. Brytania roznie motywuje : raz koniecznoscia przesuniecie zachodnich granic Rosji ze wzgledow strategicznych, to znow, jako nagrode za wielkie ofiary, poniesione przez ludy sowieckie. Otoz, ani jeden, ani drugi motyw nie wytrzymuja najmniejszej krytyki. Jesli olbrzymiemu Związkowi Radzieckiemu ze wzgledow strategicznych potrzeba poprawic swoja granice kosztem panstw malych, to czy znacznie mniejszemu Panstwu Polskiemu granice strategiczne nie sa potrzebne na Wschodzie? - Oczywiście, dazenie nasze do utrzymania dobrych sasiedzkich stosunkow z Rosja sa szczere, ale czy jakikolwiek maz stanu moze zaryzykowac twierdzenie ze po tej wojnie w układzie stosunkow miedzynarodowych nie juz nigdy sie nie zmieni, ze konfiguracja dzisiejszych sojuszow ktoregokolwiek badz z mocarstw pozostanie wieczna? Zreszta, w dzisiejszym wieku techniki, zadne strategiczne granice nie zabezpieczaja przed agresja, jak nie zabezpieczyla Rosji przed nawala niemiecka w roku 1941-m linia Ribbentrop-Molotow.

Mowi sie rowniez o wielkich ofiarach, poniesionych przez ZSRR. - Prawda, ze Związek Radziecki poniosl w tej wojnie straszliwe ofiary, ale kazdy bezstronny obserwator przyzna nam racje, ze Polska zlozyla na rzecz zwyciestwa znacznie wieksze ofiary. Działania wojskowe zniszczily zaledwie

- 8 -

Romanowski Gutaw

II LISTOPAD

Jak dzisiaj to pamietam, w zwartym zbrojnym szyku
Dziala, sztokesy, czolgi i bron maszynowa.
Klusuje kawaleria, piechoty bez licu,
Eskadra samolotow do startu gotowa.

Ja stalam przed trybuna, gdzie sztandar powiewal.
Orzel skrzydla do lotu porywal w przestworza:
"Nie damy naszej ziemi, ani skrawka morza !",
Zapal piersi wypelnial, wiare w serca wlewial.

Widzialem swego ojca, co w starym zwyczaju
Wiodl szwadron ulanow - jak te maki polne.
To byly juz ostatnie, dobre czasy - wolne,
Jedenasty listopad w ukochanym Kraju.

Juz w nastepna rocznice zalaly nam ziemie :
Bomby, zelazo, ogien i poganske plemie
Prusakow- teutonow, krwiozercze Gestapo
Narod jeczy, umiera pod zaborcow lapa.

A dalej - jakze smutny dzien Niepodleglosci,
Jak czarny koszmar minal, jak sen makabryczny,
Tajga, stepy i szachta, posiolek fabryczny
Chlebne kartki, procenty, zaleglosci. . .

A nastepny listopad? Rodakow gromadka
Na barkach niosla trumne. Zima byla sroga.
Pogrzebano ja w sniegu. Moja biedna matka.
Porzucila to pieklo, odeszla do Boga.

Ja wiem, ze Go uprosi, On modlow wyslucha.
Niechze gniew swój odwoeci i poniecha kary,
By miast rozpacz w serca wtapila otucha,
Abysmy nic ze swojej nie stracili wiary.
A jakze Ty Warszawo swieczisz Listopada ?
Gdy pozary nie zgasly, gruz, zgliczszca tleja.
Gdy grad bomb dzis na ciebie z innej strony spada.
Ty opuszczona zyjesz w podziemiach-nadzieja.

WIADOMOSCI RÓŻNE

Odezwa Rządu R. P. skierowana do Polakow we Francji, Belgii i w Luksemburgu, aby ochotnicznie wstepowali w szeregi Wojska Polskiego, spotkala sie z entuzjastycznym przyjeciem. Naplyw ochotnikow jest ogromny. We Francji w Lille odbyl sie zjazd Centralnego Komitetu Walki o Niepodleglosc wychodzictwa polskiego we Francji. Zjazd uchwalil rezolucje, wyrazajaca pelna solidarnosc Polonii francuzkiej z Rzadem R. P. w Londynie.

Agencja TASS wymienia kwestie konstytucji z 1921 r. jako domniemana przyczynie przerwania rozmow w Moskwie. Caly spor konstytucyjny stanowi - cytujac slowa Premiera Mikolajczyka - "jedynie pretekst dla krajowej rady narodowej, ktora reprezentuje tylko mala czesc Narodu Polskiego. Jest to w istocie spor miedzy Polska a Rosja, a nie wewnetrzny spor miedzy dwoma grupami Polakow., .

Niemiecki koresondent E. S. Weiss donosi ze gen. Bor zostal ranny wskutek zawalenia sie kanalu podczas przenoszenia miejsca postoju dowodztwa ze Starego Miasta do P. K. O.

* Do Nowej Zelandii przybyly pierwsze transporty dzieci polskich z Iranu i ze Srodkowego Wschodu. Spoleczenstwo nowozelandzkie zgotowalo dzieciom serdeczne przyjecie oraz wzruszajaca goscinnosc i troske.

Minister Odbudowy Administracji Publicznej, Karol Popiel przedstawil projekt nowego prawa prasowego, ktore bedzie gwarantowac pelna wolnosc prasy. Uchylona bedzie ingerencja wladz administracyjnych, a o konfiskatach rozstrzygac beda tylko wladze sadowe. Przepisy projektu stanowic beda zapelne zdemokratyzowanie ustawodawstwa prasowego w Polsce.

* Minister Sprawiedliwosci, Prof. Dr. W. Komarnicki podal do wiadomosci o nowej reformie ustroju sadow powszechnych w Polsce. Przepisy zostaly zmienione na zasadach demokratycznych, co stanowi wazny krok naprzod w kierunku oparcia ustroju Rzeczypospolitej Polskiej na zasadach demokracji i prawa. Polska bedzie scisle przestrzegac niezaleznosci wymiaru sprawiedliwosci od jakichkolwiek wplywow administracji panstwowej. Przywroczone zostanie pelna niezawislosc sodziow, ich nieusuwalnosc. Przywrócone zostana sady przysieglych, przewidziana jest wybieralnosc sodziow pokoju.

* Na dzien 10 listopada b. r. przypadla 500-setna rocznica bitwy pod Warna, oraz 150 - ta rocznica zakonczenia rzezi Polakow na Pradze przez Suworowa.

* W dniu 10 b. m. w T. S. IR. Profesor Uniwersytetu S. B. w Wilnie, p. Stanislaw Koscialkowski wyglosil piekny odczyt pt. "500-set rocznica bitwy pod Warna."

* 11 listopada, w dzien Świeta Niepodleglosci odbylo sie uroczyste nabozenstwo w Kosciele francuzkim, oraz w O. U. P. nr. 3. Przed poludniem odbyla sie Akademia dla mlodziy szkolnej, celem uczczenia Świeta Niepodleglosci.

Wydawca i Redakcja: Komitet Uchodzictwa Polskiego w Iranie

Kultura i oświata

W życiu kulturalnym polskiego wychodźstwa wojskowego i cywilnego poczesne miejsce zajmował teatr żołnierski. Dla jego powstania zasadnicze znaczenie miała zarówno tęsknota za polskim słowem, za poezją, jak i potrzeba wyrażania w nim swojej narodowej więzi, wzajemnego dodania otuchy i umocnienia nadziei w zwycięstwo oraz zwykłe ludzkie pragnienie rozrywki¹⁸⁴. W armii polskiej w ZSRR potrzebę powstania teatru pogłębiały tragiczne doświadczenia żołnierzy w sowieckiej niewoli. Tak jego genezę określiła Maria Trojanowska¹⁸⁵, były więzień łagru:

Tragizm naszej ogólnej i indywidualnej sytuacji stworzył potrzebę szukania pewnej równowagi psychicznej w codziennych drobnych radościach, a zbiorowe życie obozowe stwarzało niemal na każdym kroku tego rodzaju okazje i sytuacje. Należało je tylko ubrać w odpowiednią formę, nadać jej treści nieco głębszego, wychowawczego sensu, nie pozabawiając jej właściwego humoru i dowcipu¹⁸⁶.

Przy formujących się dywizjach Armii Andersa powstawały więc spontanicznie lub z inicjatywy władz wojskowych żołnierskie zespoły teatralne. Tworzyli je byli jeńcy wojenni, łagiernicy, zesłańcy, więźniowie, wśród których znajdowali się zarówno zawodowi aktorzy, literaci, jak i amatorzy. Wraz z polskim wojskiem do Iranu przybyły więc także żołnierskie amatorskie trupy oraz dwie czołówki teatralne powołane przez Dowództwo PSZ w ZSRR. Jedną z nich była Czołówka Rewiowa, zwana także Teatrem Polowym, powołana w listopadzie 1941 r., którą prowadził sierż. Kazimierz Krukowski¹⁸⁷, aktor teatru białostockiego. Druga to Teatr Żołnierza Feliksa Konarskiego (Ref-Ren)¹⁸⁸, aktora teatru lwowskiego, utworzony 5 stycznia 1942 r.,

184 S.J. Pastuszka, *Życie kulturalne ...*, s. 319. Więcej na temat teatru żołnierskiego zob. S. Piekarski, *Mars i Melpomena. Polskie teatry żołnierskie na obczyźnie 1939–1948*, Warszawa 2000.

185 Maria Trojanowska (1905–1991), mjr Pomocniczej Służby Kobiet (PSK), komendantka Kursów Transportowych PSK w Gederze (Palestyna). W 1940 r. została aresztowana przez NKWD i zesłana do obozu w Komi. Po tzw. amnestii dotarła do Armii Andersa i wraz z nią ewakuowała się do Iranu. Później brała udział w kampanii włoskiej. Po zakończeniu wojny zamieszkała w USA. Więcej zob. T. Bojarska, *Maria Trojanowska* [w:] *Sylwetki kobiet-żołnierzy*, red. K. Kabzińska, Toruń 2003, s. 346–350; Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94>, Wyszukiwanie.html [dostęp: 4 IV 2022 r.].

186 Cyt. za S.J. Pastuszką, *Życie kulturalne ...*, s. 320.

187 Kazimierz Krukowski (1901–1984), polski aktor kabaretowy, rewiowy i filmowy żydowskiego pochodzenia, reżyser, autor tekstów. Po wybuchu wojny trafił do getta warszawskiego, z którego zbiegł i wyjechał do Białegostoku. Tam za zgodą i pod kontrolą Rosjan został kierownikiem artystycznym Teatru Miniatur, z którym podróżował po ZSRR. Po tzw. amnestii wstąpił do Armii Andersa, gdzie prowadził teatr wojskowy i współpracował z zespołami teatralnymi PSZ w Iraku, Palestynie, Egipcie i we Włoszech. Po wojnie pozostał na emigracji. Do kraju powrócił w 1956 r. M. Obarska, *Kazimierz Krukowski*, <https://culture.pl/pl/tworca/kazimierz-krkowski> [dostęp: 4 IV 2022 r.].

188 Feliks Konarski (1907–1991), polski poeta, pisarz, aktor, pieśniarz. W 1934 r. założył we Lwowie teatr rewiowy. Po zajęciu miasta przez Armię Czerwoną (22 IX 1939), mając do wyboru zsyłkę lub występy estradowe, zgodził się występować ze swoim teatrem

zwany także Czołówką Ref-Rena. Na początku kwietnia 1942 r. te dwa teatry rewiowe dotarły do Teheranu i włączyły się w nurt powstającego polskiego życia kulturalnego. Po kilku występach teatr Krukowskiego wyjechał do Palestyny. Na dłużej w stolicy Iranu pozostała Czołówka Ref-Rena i odniosła tutaj znaczne sukcesy. W okresie czteromiesięcznego pobytu teatr ten – jak pisał Roman Fajans na łamach „Polski Walczącej”, tygodnika emigracyjnego wydawanego przez Wydział Propagandy Ministerstwa Spraw Wojskowych w Londynie – „szturmem zdobył publiczność tutejszą i stał się w krótkim czasie najpopularniejszym teatrem, jaki kiedykolwiek gościła stolica Persji”¹⁸⁹. Dał on wówczas m.in. jedno przedstawienie w rezydencji szacha, 25 przedstawień dla wojska i ludności cywilnej w obozach i szpitalach, 22 publiczne przedstawienia w teherańskim teatrze, 12 koncertów dla wojska i ludności cywilnej. Ponadto wiele jego koncertów i recitali można było usłyszeć także w radiu. Nie wiadomo, kiedy dokładnie teatr Konarskiego opuścił Teheran. W listopadzie 1942 r. był już w Bagdadzie¹⁹⁰.

Wśród różnych ulotek i druków, znajdujących się w zespole archiwalnym TSIr, jest także program prawdopodobnie do jednego z pierwszych przedstawień Teatru Żołnierza w Teheranie, datowany na 2 maja 1942 r., pod nazwą *Polski wieczór artystyczny*. W programie były m.in. polskie pieśni i tańce. Zaś wśród wykonawców – znaczna grupa aktorów zawodowych ze Lwowa, w tym: Filip Ende, Feliks Konarski wraz żoną Niną Oleńską, Renata Bogdanowicz, Bronisława Pruszyńska i Stanisław Ruszała oraz duet taneczny Sława i Jerzy Ney. Spektaklowi towarzyszyła orkiestra rozrywkowa ze Lwowa prowadzona przez Henryka Warsa¹⁹¹.

W niecałe dwa miesiące od wyjścia polskich uchodźców z „niehumanitarnej ziemi” Związku Sowieckiego, 6 października 1942 r., w teherańskim klubie ormiańskim odbyło się oficjalne otwarcie wystawy fotograficznej pt. *Armia polska w ZSRR*, którego dokonał Antoni Szymański, dowódca Bazy Ewakuacyjnej w Iranie. Ekspozycja miała głównie na celu przypomnienie niektórych wydarzeń z życia armii polskiej oraz polskich cywilów w Rosji sowieckiej. Jej uzupełnieniem były m.in. fotografie przedstawiające organizację ewakuacji, przyjazd Armii Andersa do irańskiego portu Pahlawi oraz życie w obozach wojskowych i cywilnych w Teheranie.

w różnych miastach ZSRR. Po układzie Sikorski–Majski wstąpił do Armii Andersa, z którą w kwietniu 1942 r. wyruszył przez Iran, Irak, Palestynę i Egipt do Włoch, prowadząc teatr żołnierski. Był autorem słów do słynnej polskiej pieśni „Czerwone maki na Monte Cassino”. Po wojnie pozostał na emigracji w USA. <https://dlibra.kul.pl/publication/2131> [dostęp: 5 IV 2022 r.].

189 Cyt. za S. Piekarski, *Mars i Melpomena...*, s. 125.

190 S.J. Pastuszka, *Życie kulturalne ...*, s. 356, 365.

191 APISK, sygn. 4/88; S.J. Pastuszka, *Życie kulturalne ...*, s. 355. Henryk Wars, właściwie Henryk Warszawski (1902–1977), polski kompozytor muzyki rozrywkowej żydowskiego pochodzenia, aranżer, pionier jazzu w Polsce, pianista i dyrygent. Brał udział w kampanii wrześniowej 1939 r. i dostał się do niewoli niemieckiej, skąd uciekł, a w 1940 r. dotarł do Lwowa. Założył tam polski big-band oraz afiliowany przy Filharmonii Lwowskiej zespół „Tea-Jazz” złożony z polskich muzyków, z którymi koncertował w miastach rosyjskich. Po układzie Sikorski–Majski wstąpił wraz wieloma członkami zespołu do Armii Andersa, z którą przewędrował przez Iran, Bliski Wschód i Włochy. Po wojnie został na emigracji w USA. http://www.bibliotekapiosenki.pl/Wars_Henryk [dostęp: 5 IV 2022 r.].

W ramach wystawy odbywały się koncerty Teatru Żołnierza Polskiego oraz pokazy filmów polskich¹⁹². Informacja o tej ekspozycji i towarzyszących jej imprezach kulturalnych znajduje się na kilkujęzycznej, plastycznej ulotce w archiwaliach TSİr.¹⁹³

Wspomniane wydarzenie kulturalne w Teheranie odbywało się pod auspicjami dowództwa APW, które czyniło wiele starań, aby uratować i pielęgnować artystyczny rozwój wyprowadzonych z niewoli sowieckiej polskich artystów-żołnierzy. Mimo wojskowych rygorów mieli oni możliwość zarówno organizacji wystaw, jak i zakładania grup, stowarzyszeń, związków zawodowych oraz działania w ich ramach. Jednym z nich był wspomniany już Związek Zawodowy Polskich Artystów Plastyków¹⁹⁴, kierowany przez prof. Romana Schneidera¹⁹⁵. Celem organizacji było zrzeszenie uratowanych z Rosji sowieckiej polskich artystów, wzajemna pomoc, a w dalszej perspektywie prezentacja w środowisku irańskim prac malarskich i rysunkowych wyrażających szeroko rozumianą sztukę polską na obczyźnie¹⁹⁶.

Idea takiej wystawy wkrótce stała się rzeczywistością. Bowiem 13 listopada 1943 r., w gmachu Teatru Irańskiego w Teheranie, odbyła się prezentacja dorobku artystycznego polskich artystów-żołnierzy zorganizowana przez Związek Zawodowy Polskich Artystów Plastyków¹⁹⁷. Z ocalałego w archiwaliach TSİr katalogu wystawy wynika, iż zaprezentowano wówczas 320 prac autorstwa 26 malarzy. Ich tematyka nie nawiązywała tylko do scen z życia obozowego lub miejsc pobytu APW, lecz ukazywała także egzotyczny dla Polaków pejzaż i miejscową przyrodę. Ponadto pokazano dużo obrazów portretowych, w tym m.in. Mohammada Rezy Pahlawiego¹⁹⁸ autorstwa Bolesława Kersena¹⁹⁹. Samą zaś prezentację polskich artystów wsparło także TSİr, fundując nagrodę w wysokości 1000 riali za najlepszy obraz z motywami irańskimi²⁰⁰. Była to największa i najważniejsza wystawa plastyki polskiej powstałej w warunkach wojennych w Iranie. W późniejszym czasie pojawiły się prezentacje fotograficzne, wystawy wyrobów Polskiej Wytwórni Artystycznej czy pokazy polskich filmów dokumentalnych²⁰¹. Nie mają one jednak odzwierciedlenia w ocalałych źródłach TSİr.

192 J.W. Sienkiewicz, *Artyści Andersa ...*, s. 99–100.

193 APISK, sygn. 4/89.

194 Zob. przyp. 99.

195 Zob. przyp. 138.

196 APISK, sygn. 4/10, Sprawozdanie z działalności Polskiej Wytwórni Artystycznej w Teheranie, około połowy 1943 r., k. 4.; J.W. Sienkiewicz, *Artyści Andersa ...*, s. 46–47.

197 *Wystawa Polska w Teheranie*, „Dziennik Polski” 1943, nr 1047, s. 2; J.W. Sienkiewicz, *Artyści Andersa ...*, s. 96; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 452.

198 Mohammad Reza Pahlawi (1919–1980), ostatni szachinszach Iranu, z dynastii Pahlawich, inicjator reform gospodarczych i społecznych w Iranie. Objął tron we wrześniu 1941 r. po wymuszonej przez mocarstwa zachodnie abdykacji ojca, Rezy Szaha Pahlawiego, podejrzewanego o sprzyjanie Rzeszy Niemieckiej.

199 APISK, sygn. 4/91.

200 Tamże, sygn. 4/6, Protokół zebrania Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 19 listopada 1943 r., k. 38.

201 J.W. Sienkiewicz, *Artyści Andersa ...*, s. 98–99.

Natomiast zachowały się archiwalne ślady polskiej kultury muzycznej w Teheranie w postaci programu koncertów pianistycznych muzyki Fryderyka Chopina w Konserwatorium Muzycznym w Teheranie 17 i 21 grudnia 1942 r. W pierwszym dniu koncertu występował polski pianista, Adam Kapuściński²⁰². Ponadto jest też program recitalu fortepianowego tego artysty w szkole ormiańskiej w Isfahanie z 28 października 1944 r.²⁰³

Niemal równolegle do znaczących polskich imprez kulturalno-oświatowych w Teheranie polscy uchodźcy przebywający OUP mieli także możliwość uczestniczenia w życiu kulturalnym na terenie obozów. Służyły temu świetlice obozowe utworzone przez Referat Kulturalno-Oświatowy Wydziału Społecznego Delegatury MPİOS. Organizowano tam akademie rocznicowe, uroczystości państwowe i kościelne, wieczory dyskusyjne, pogadanki, wygłaszano odczyty, odbywały się też koncerty, widowiska teatralne²⁰⁴. Jedną z takich imprez był inauguracyjny spektakl teatru Scena Polska pt. *Jasełka*. Odbył się on 29 grudnia 1942 r. w świetlicy OUP nr 1. APISK przechowuje po nim skromne zaproszenie²⁰⁵.

Tymczasem po zakończeniu II sierpniowej fazy ewakuacyjnej już we wrześniu 1942 r. nastąpiło ożywienie działalności oświatowej wśród dorosłych, która była jedną z ważnych dziedzin opieki nad uchodźstwem cywilnym. Pod auspicjami Delegatury MPİOS w OUP rozpoczęto stałe kursy dla analfabetów i półanalfabetów. Od stycznia 1943 r. prowadzono kursy dla dorosłych w zakresie szkoły powszechnej, a dodatkowo w OUP nr 3 odbywał się kurs gimnazjalny. Zajęcia prowadzili głównie nauczyciele-uchodźcy. Ponadto cały czas aż do chwili likwidacji obozów uchodźczych jesienią 1945 r. były w nich kursy języków obcych: angielskiego, francuskiego, sporadycznie niemieckiego.

Najbardziej popularną formą oświaty stały się odczyty wygłaszane przez naukowców, literatów, prawników, księży, nauczycieli. W celu skoordynowania akcji odczytowej w październiku 1942 r. na terenie OUP nr 3 powołano Uniwersytet Ludowy. Nieco później takie uniwersytety powstały też na terenie obozu nr 1 i 2. Poza licznymi wykładami, głównie dotyczącymi polityki i gospodarki, odbywały się tam prelekcje z zakresu historii Polski i powszechnej, geografii, literatury, prawa, medycyny i innych dziedzin wiedzy²⁰⁶. Natomiast wspomniany w pierwszej części książki powołany przez TSİr Polsko-Irański Uniwersytet Ludowy od końca 1942 r. prowadził także na terenie obozów kursy o tematyce polonoznawczej i iranoznawczej. Potwierdza ją to zachowane archiwalia TSİr. Są wśród nich m.in. podania mieszkańców OUP o przyjęcie

202 APISK, sygn. 4/90.

203 Tamże, sygn. 4/93.

204 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 226.

205 APISK, sygn. 4/14, s. 3.

206 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 226–227.

na kurs iranoznawczy²⁰⁷ czy informacje o odczytach na terenie obozów zawarte w protokołach zebrań Rady Naukowej TSIR²⁰⁸. Łącznie do marca 1944 r. na zaproszenie Delegatury MPiOS członkowie i współpracownicy TSIR wygłosili w obozach cywilnych ponad 100 odczytów na tematy ogólne i iranoznawcze²⁰⁹.

Również z inicjatywy Delegatury MPiOS, a później Delegatury MWRiOP, prowadzono w OUP liczne kursy przysposobienia zawodowego oraz kursy dokształcające dla dorosłych. W ich organizacji uczestniczyły niemal wszystkie stowarzyszenia, związki – zgodnie ze swoim zawodowym charakterem, które działały wówczas na terenie Teheranu. Na przykład dr Adam Bardecki, członek TSIR, prowadził w lutym 1943 r. na terenie OUP nr 2 cykl wykładów z psychologii dziecka w ramach kursu dla kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych²¹⁰. Natomiast 27 kwietnia 1943 r. w budynku szkoły polskiej, pod patronatem Dowództwa Rejonu Etapowego w Teheranie, zainaugurowano kurs przysposobienia obywatelskiego. Był on prowadzony zarówno dla uchodźców przebywających w obozach (dowożono ich samochodem), jak i mieszkających poza nimi²¹¹. Zaś w czerwcu 1943 r. na terenie OUP nr 1 i 3 uruchomiono trzymiesięczny kurs dla przodowników wiejskich. Jego organizatorem było Koło Rolników w Iranie działające od końca kwietnia 1943 r. oraz ściśle z nim związany Komitet Polityczny SL²¹². Wykłady na tym kursie dotyczące kwestii prawnych prowadził dr Wiktor Turek, przewodniczący sekcji prawno-politycznej TSIR²¹³.

Warto w tym miejscu wspomnieć także o kursach organizowanych przez Delegaturę MWRiOP. Jednym z nich był półroczny kurs administracyjno-prawny trwający od 15 października 1943 r. do 1 czerwca 1944 r. Prowadzony przy udziale Koła Prawników Polskich w Iranie przygotowywał on kandydatów na stanowiska urzędnicze w wolnej Polsce (w administracji, sądownictwie, skarbowości czy samorządzie). Blankiet świadectwa ukończenia tego kursu zachował się w archiwaliach TSIR²¹⁴. Ponadto 1 października 1943 r. Delegatura MWRiOP otworzyła w Teheranie roczne Studium Handlowe. Jak wynika z zachowanego w zasobie APISK blankietu świadectwa, program studium obejmował przedmioty wykładowe

na pierwszym roku przedwojennej Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie²¹⁵. Niestety, ze względu na ewakuację słuchaczy studium zostało zamknięte po przeprowadzeniu egzaminów pierwszego semestru.

Ważną rolę w rozwoju oświaty dla dorosłych pełniło słowo drukowane. O rozwoju prasy polskiej czytelnik mógł zapoznać się we wcześniejszym podrozdziale. Natomiast znacznie gorzej przedstawiała się kwestia dostępu uchodźców do polskiej książki. Do jesieni 1943 r. istniejące w OUP biblioteki posiadały zaledwie po kilka publikacji. Dopiero po uruchomieniu w Palestynie oficyn wydawniczych cywilnych i wojskowych sytuacja uległa poprawie²¹⁶. Jednak w międzyczasie z pomocą przyszło Stowarzyszenie Polaków w Iranie „Polonia”. Organizacja ta, działająca od początków lat 30. XX w. w Teheranie, skupiająca około 100 polskich emigrantów²¹⁷, z chwilą przybycia rodaków z Rosji sowieckiej udostępniła im swój księgozbiór oraz lokal wraz z czasopismami i radiem. W ocalałym w archiwaliach TSIR sprawozdaniu tego stowarzyszenia czytamy:

Cały księgozbiór biblioteki składający się z około 1000 tomów jest w użyciu głodnych książki uchodźców z Rosji, a dnia każdego przez bibliotekę przesuwa się kilkadziesiąt osób. W miarę jak nadchodzą zamówione dzienniki i tygodniki polskie z Palestyny i Londynu, korzystają z nich wszyscy odwiedzający lokal „Polonii”. [...] W ciągu całego dnia członkowie „Polonii” i uchodźcy z Rosji mają możliwość korzystania z radia i słuchania polskiego żywego słowa²¹⁸.

Poza Teheranem działalność oświatową wśród dorosłych prowadzono także w obozie przejściowym w Ahwazie oraz w Isfahanie. W pierwszym z nich, gdzie uchodźcy oczekiwali na ewakuację do innych krajów, działały świetlice i czytelnie. Tam też oprócz prasy i książek odbywały się kursy języków obcych oraz odczyty. Natomiast wśród uchodźców w Isfahanie ponad 90% stanowiły dzieci i młodzież. Życie kulturalno-oświatowe i samokształceniowe organizowali przebywający tam nauczyciele. Powołane z ich inicjatywy 28 listopada 1943 r. ZNP w Isfahanie utworzyło sekcję, które zajmowały się pomocą materialną dla swoich członków, dokształcaniem nauczycieli poprzez odczyty i wycieczki „iranoznawcze”, a także prowadzeniem świetlicy nauczycielskiej²¹⁹.

Ta profesjonalna kadra nauczycielska z zapałem i oddaniem pracowała z polskimi dziećmi i młodzieżą w unikalnym obozie uchodźców w Isfahanie, o czym będzie mowa w dalszej części książki.

207 APISK, sygn. 4/15, Program prac Polsko-Irańskiego Uniwersytetu Ludowego i podania o przyjęcie na kurs iranoznawczy, 1942, m.in. k. 10–12; 16–18; 28–34.

208 Tamże, sygn. 4/3, Protokół zebrania Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 2 stycznia 1943 r., k. 10; Protokół posiedzenia Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 10 września 1945 r., k. 18.

209 Tamże, sygn. 4/53, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od 20 listopada 1942 r. do 20 marca 1944 r., k. 31.

210 Tamże, sygn. 4/7, Pismo Adama Bardeckiego do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 12 lutego 1943 r., k. 7.

211 Tamże, sygn. 4/35, Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Dowództwem Rejonu Etapowego w Teheranie, kwiecień–maj 1943 r. k. 1–4.

212 J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 231–233; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 451.

213 APISK, sygn. 4/12, Wykaz prac sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za rok 1943, b.d., k. 19.

214 Tamże, sygn. 4/69.

215 Tamże, sygn. 4/68.

216 J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 233–236.

217 Tamże, s. 87. J. Pietrzak jako datę założenia stowarzyszenia „Polonia” podaje rok 1926. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 447.

218 APISK, sygn. 4/47, Sprawozdanie z działalności Zarządu Stowarzyszenia Polaków w Iranie „Polonia” za okres od 11 grudnia 1940 r. do 15 września 1942 r., k. 4.

219 J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 236; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 450.

PROGRAMME	
1 ère partie	
1) «Mélodies Polonaises», arrangement de H. Wars	L'Orchestre
2) «Kujawiak », danse	B. Pruszyńska
3) «Là-bas, au loin, Gdynia!», chanson de Ref-Ren	S. Ruzsala
4) «Mazurka», ballade nationale	E. Niewiadomska
	G. Borucki
	L. Olszynski
5) «Berceuse», chanson de Ref-Ren	R. Borucki
6) «Dances Polonaises »	S. et J. Ney
7) «Mon Coeur», chanson grotesque de Kofarski	F. Fabian
	Ref-Ren
	S. Ruzsala
8) «Dances de Towicz»	J. Jakubówna
	B. Pruszyńska
9 «Contes de Cracovie», chanson de Krzaklewski et Ref-Ren	G. Borucki
10) «Quatre Couples », danse	J. Jakubówna
	S. Ney
	E. Niewiadomska
	B. Pruszyńska
	J. Ney
	L. Olszynski
	Ref-Ren
	M. Szajowicz
Entracte.	

2-ème partie,	
11) «Il pleut», slow-fox de H. Wars	L' Orchestre
12) «Les lumières d'une grande Ville», pantomime	R. Bogdanska
	F. Fabian
	et autres
13) «Bolero », texte de Schlegel	I. Rozynska
14. «La Répétition», sketch	L. Lawinski
	B. Kersen
15. «La Musique dans la rue», sketch musical	N. Olszka
	F. Ende
	F. Fabian
	Ref-Ren
	S. Ruzsala
16 Sophie Terné - chansons	
17. «Tango»	S. et J. Ney
18. «I like jodelling »	G. Borucki
19. «Rhythme et Syncopé», arrangement de H. Wars	Orchestre
20 «Quadrille»	Tout l' ensemble
Conférencier	B. Kersen

41. Program spektaklu pt. „Polski wieczór artystyczny” przygotowany przez Teatr Żołnierza w Teheranie, 2 maja 1942 r. APISK, sygn. 4/88.

KLUB ORMIANSKI ULICA NADERI
OD DNIA 6 PAŹDZIERNIKA 1942 R

WYSTAWA „ARMIA POLSKA W ZSRR”

W RAMACH WYSTAWY ODBĘDĄ SIĘ
KONCERTY „TEATRU ŻOŁNIERZA
POLSKIEGO” ORAZ POKAZY FILMÓW
POLSKICH

WYSTAWA OTWARTA OD GODZ. 9 DO 19⁰⁰
WSTĘP WOLNY

باشگاه ارمنه
خیابان نادری
چهاردهم مهر ۱۶ اکتبر ۱۹۴۲
نمایش ارتش لهستان در روسیه
کنسرت بوسیدله
سربازان لهستانی
نمایش فیلم لهستانی
شروع از ساعت ۹ صبح تا ۷ بعد از ظهر
ورود آزاد

CLUB ARMENIEN AVENUE NADERI
À PARTIR DU 6 OCTOBRE 1942

EXPOSITION „ARMÉE POLONAISE EN URSS”

AU COURS DE L'EXPOSITION CONCERTS
DU „THÉÂTRE DU SOLDAT POLONAIS”
ET DÉMONSTRATIONS DES FILMS
POLONAIS

L'EXPOSITION EST OUVERTE
DE 9h. DU MATIN À 7h. DU SOIR. ENTRÉE LIBRE.

42. Ulotka informacyjna o wystawie pt. „Armia polska w ZSRR” w klubie ormiańskim w Teheranie czynnej od 6 października 1942 r. APISK, sygn. 4/89.

Two concerts dedicated to the works of Frédéric Chopin

43. Program dwóch koncertów pianistycznych muzyki Fryderyka Chopina w Konserwatorium Muzycznym w Teheranie, 17 i 21 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/90.

Le 17 et 21 Décembre, 1942

commencement à 5 h. a. m.

Salle Darolfanoun

av. Nasser-Khosrow

Jeudi, le 17 décembre, 1942

Pianiste

Adam Kapuscinski

Programme

I.	II.
1. Deux nocturnes	1. Polonaise — do mineur
a. do mineur, op. 48	2. Deux Valses
b. mi mineur, op. 72	a. si mineur, op. 69 nr. 2
2. Ballade — la bémol majeur	b. do dièse mineur, op. 64, nr. 2
3. Deux préludes	3. Fantaisie — fa mineur
a. la bémol majeur	4. Trois mazourkas
b. ré bémol majeur.	a. fa dièse mineur
4. Scherzo — si mineur	b. la bémol majeur
	c. la mineur
	5. Polonaise — la bémol majeur

Lundi, le 21 décembre, 1942

Pianiste

Frédéric Portnoj

Programme

I.	II.
1. Polonaise — fantaisie, op. 63	1. Nocturne — si majeur, op. 62, nr. 2
2. Sonate — si bémol mineur	2. Scherzo — do dièse mineur
a. Grave, doppio movimento	3. Berceuse
b. scherzo	4. Deux études
c. marche funèbre	a. do dièse mineur, op. 10
d. finale	b. la mineur, op. 25
	5. Andante spianato et grande polonaise brillante

Conférencier : Wacław Radulski

PROGRAM

Part I.

Hall of Armenian School

Bach — Busoni — Toccata

Julia — Isfahan.

28 Oct. 1944

On Saturday at 7 p. m.

PIANO RECITAL BY

the Polish pianist

ADAM KAPUSCINSKI

PROGRAM

PART I.

1) Bach — Busoni — Toccata in D minor

2) Chopin

a) Ballade in G minor

b) 2 valse

c) Scherzo in B minor

PART II.

1) Kapuscinski — Berccuse

2) Scriabin

a) Nocturn (for the left hand)

b) Etude

3) Mendelsohn — Rondo capriccioso

4) Paganini — Liszt — Campanella

5) Bizet — Kapuscinski — Variations from « Carmen »

ՊՐՕԳՐԱՄ

Ա. ՄԱՍ

1) Բախ — Բուսոնի — Տոսկանոսի ելեմենտալ

2) Շոպեն

Ա. Բալադը սոլ մինորում

Բ. երկու վալսեր

Գ. Սկէլ Սի մինորում

Բ. ՄԱՍ

1) Կապուշինսկի — Բէռքուս

2) Սքրիաբին

Ա. Նոքտուրն

(ձախ ձեռքի համար)

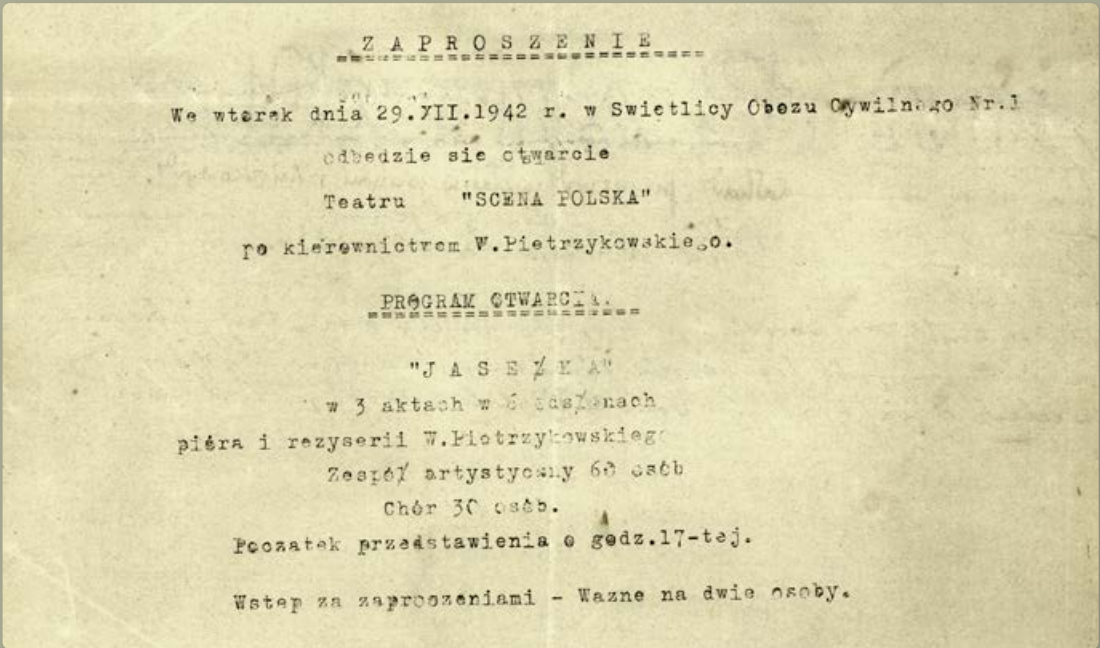
Բ. Էթյուդ

Մէնդէլսոն - Ռոնդօ Քապոյիսիօ

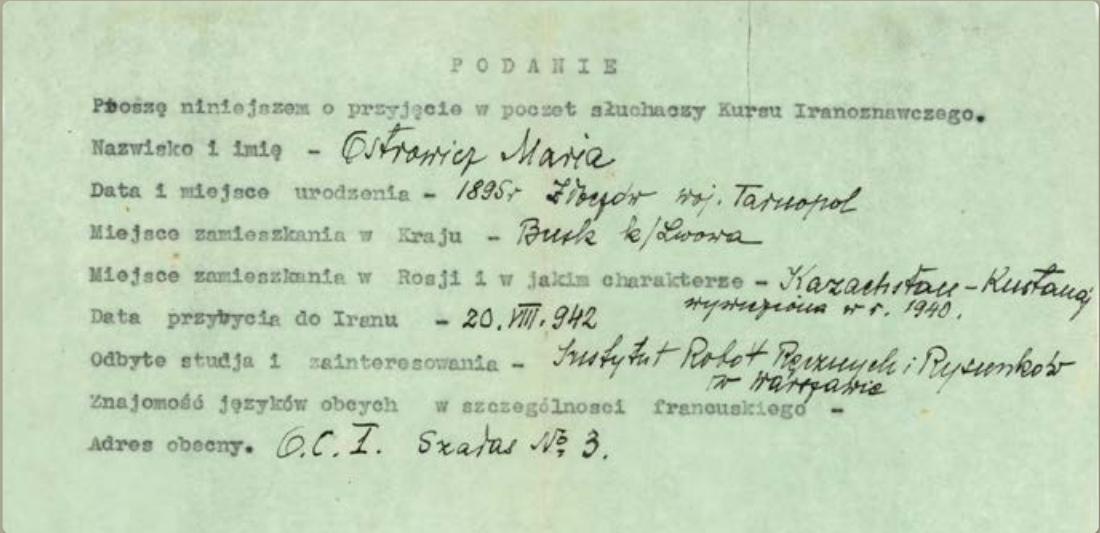
Պաղանին — Լիստ Զանգակներ

Բիզէ — Կապուշինսկի — Վարիասիօնէ « Քարմենից »

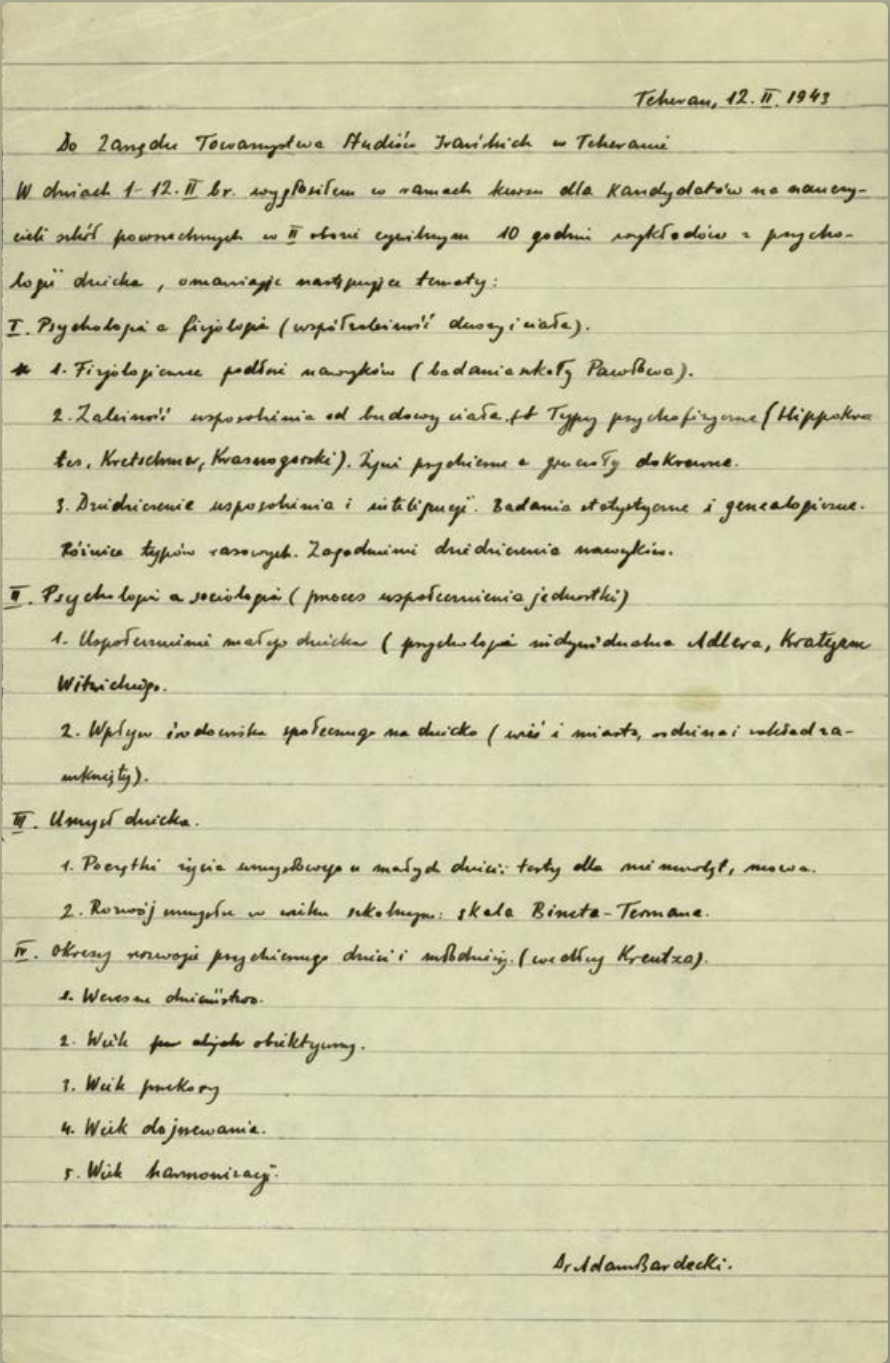
44. Program recitalu fortepianowego pianisty Adama Kapuścińskiego w szkole ormiańskiej w Isfahanie, 28 października 1944 r. APISK, sygn. 4/93.

45. Zaproszenie na inauguracyjny spektakl teatru Scena Polska pt. „Jasełka” w świetlicy Obozu Cywilnego nr 1 w Teheranie, 29 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/14, k. 2.

46. Podanie Marii Ostrowicz z Obozu Cywilnego nr 1, szalas nr 3 o przyjęcie na kurs iranoznawczy organizowany przez Polsko-Irański Uniwersytet Ludowy w Teheranie, b.d. APISK, sygn. 4/15, k. 7.

47. Pismo dr. Adama Bardeckiego do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, informujące o wykładach z psychologii dziecka prowadzonych przez niego w ramach kursu dla kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych w Obozie Cywilnym nr 2, Teheran, 12 lutego 1943 r. APISK, sygn. 4/7, k. 4.

DELEGATURA MINISTERSTWA WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO
W TEHERANIE

m/p.27.kwietnia 1943 roku.

W charakterze Komendanta Kursu Przysposobienia Obywatelskiego
mam zaszczyt prosie p.*Prof. St. Kościatkowski*
o laskawe zaszczytowanie Swoja obecnością INAUGURACJI KURSU we WTORNI
dnia 4-go maja r.b.o godz.16-ej w sali TSIR'u (Tow.Studjow Iranskie
Gmach Szkoły Polskiej,ul.Naderi).

Program Inauguracji:

1.Otwarcie Kursu - D-ca Rej.Etapowego,p.plk.R.Borycki
2."Budowa nowego Polaka" -wykl.per.Wl.L.Everta
3."Dyplomacja przeszlosci" " Rad.St.Strzewskiego

KOMENDANT KURSU

Iran/

D-TWA REJONU STAPOWE

W. K.

Wyższe Studium Handlowe w Teheranie

L. Kat. Gl: P.

ur. dn. w Województwo

Sluchacz Wyższego Studium Handlowego,
zorganizowanego przez Delegature Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia
Publicznego wedle programu nauk I szogo roku studiow Głównej Szkoły
Handlowej w Warszawie,
wysluchal
w semestrze roku szkolnego 1943/4 a mianowicie w czasie od
następujących wykładow:

L. p.	Wykladowni	Przedmiot nauki	Ilosc godzin tygodniowa	Powiadomienie frekwencji
1	Dr. St. Kosciakowski	historia handlu	1	
2	Dr. Winc. Samolewicz	nauka o handlu	4	
3	Zygm. Zukowski	arytmetyka handlowa	3	
4	Zygm. Zukowski	kolegowosc	4	
5	Dr. Jol. Zaleski	geografia handlowa	2	
6	Jan J. Gorski	towaroznawstwo	2	
7	Mec. Bron. Mine	ekonomia polityczna	2	
8	Dr. Winc. Samolewicz	encyklopedia prawa i prawo cywilne	3	
9	Mec. A. Lewita	jazyk angielski	3	

W Teheranie, dnia 1944 r.

Dyrektor Wyższego Studium Handlowego

48. Zaproszenie dla prof.
Stanisława Kościatkowskiego
od komendanta Kursu
Przysposobienia Obywatelskiego
na inaugurację kursu w sali
Towarzystwa Studiów Irańskich
w Teheranie, 4 maja 1943 r.,
Teheran, 27 kwietnia 1943 r.
APISK, sygn. 4/35, k. 1.

49. Blankiet świadectwa wysłuchania
wymienionych wykładów w Wyższym
Studium Handlowym w Teheranie, 1944 r.
APISK, sygn. 4/68.

DELEGATURA MINISTERSTWA WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO
W TEHERANIE

KURS ADMINISTRACYJNO-PRAWNY

L. Kat. Gl: P. Województwo

nr. w

Sluchacz Kursu Administracyjno - Prawnego Półrocznego zorganizowanego przez Delegature Mini-
sterstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego przy udziale Kola Prawników Polakich w
Iranie

po wysluchaniu

w roku szkolnym 1943/4, a mianowicie w czasie od 15 października 1943 r. do 1 czerwca 1944 r.
następujących wykładow:

L. p.	Wykladowni	Przedmiot nauki	Ilosc godzin tygodniowa	Podpisy wykladowniczoegzaminatorow
1.	Adwokat Jan Aleksandrowicz	Prawo Cywilne	3	
2.	Profesor Dr. Winc. Samolewicz	Prawo Handlowe	1	
3.	Adwokat Leon Forbert	Postepowanie Cywilne i Instroj Sadow	3	
4.	Adwokat Erazm Pawski	Nauka o Panstwie i Prawo Polityczne	2	
5.	Radca Sylwester Bartkiewicz	Prawo Administracyjne	4	
6.	Adwokat Bohdan Kawecki	Prawo Karne	2	
7.	Sedzia S. A. Jozef Kasper	Postepowanie Karne	2	
8.	Adwokat Dr. Adolf Tilles	Encyklopedia Prawa, Prawo Skarbowe i Zasady Ekonomii Polit.	4	

poddal sie egzaminowi pisinnemu w dniach 1944 r. i dopuszczony uchwala Komisji Egzaminacyjnej z dnia 1944 r. do egzamina ustnego, z wyzej wymienio-
nionych przedmiotow, sklozil go w dniu 1944 r. z wynikiem

Ponadto sluchacz p. sklozil colloquia z
"Organizacja Pracy" (wykladowni kpt. Waslaw Loga) i z Jazyka Angielskiego (wykladowni mgr. Anna Lewita). —

Obecni przy egzaminie: Kierownik Kursu :
Delegat Ministra W. R. i O. P. (-) Kazimierz Abramowicz
(-) Stanislaw Rzerzycha Sedzia
Delegat Ministra Sprawliwosci Przewodniczacy Komisji Egzaminacyjnej
(-) Stanislaw Matola

Teheran, dnia czerwca 1944 r.

50. Blankiet świadectwa ukończenia półrocznego kursu administracyjno-prawnego zorganizowanego przez Delegaturę
Ministerstwa Wyznan Religijnych i Oświecenia Publicznego w Teheranie, czerwiec 1944 r. APISK, sygn. 4/69.

Szkolnictwo

Znamiennym osiągnięciem polskiej emigracji wojennej były działania mające na celu zapewnienie opieki, wychowania i edukacji najmłodszym uchodźcom. Zadania te realizowała w pierwszej kolejności powołana na początku kwietnia 1942 r. Delegatura MPiOŚ w Teheranie. Pomimo że Iran nie był terenem stałego pobytu ludności polskiej wyprowadzonej przez gen. Andersa z ZSRR i ciągle następowały zmiany uchodźców w obozach, to jednak powstały tam 4 ośrodki szkolne. Dwa w punktach ewakuacyjnych w Ahwazie i Meshedzie – mające charakter przejściowy oraz w miarę stałe w obozach w Teheranie i Isfahanie. Ze względu na powtarzalność niektórych zjawisk, charakter działania i zachowane archiwalia skoncentrujemy się tutaj na ośrodku szkolnym w Isfahanie, który był także uważany za centrum polskiego systemu oświatowego w Iranie.

Kierowano tam głównie dzieci i młodzież osieroconą w ZSRR. Chciano w ten sposób zapewnić im szczególną opiekę i edukację. Panowały tu też lepsze warunki klimatyczne niż w Teheranie. W darowanych przez zgromadzenia zakonne (szwajcarskich ojców salezjanów, francuskie siostry szarytki) zabudowaniach powstały pierwsze szkoły i internaty. Później z powodu ciągle powiększającej się liczby dzieci, dzięki pomocy ormiańskiego biskupa Akhbara, delegatura wynajęła i wyposażyla kilka domów, przeznaczając je na kolejne zakłady pedagogiczne. Łącznie w październiku 1942 r. w Isfahanie było 13 zakładów, w których przebywało około 2300 dzieci. Polskim sierotom przyszły z pomocą także władze angielskie, szach Iranu oraz osoby prywatne. Tak z czasem powstał tu duży polski ośrodek dziecięcy, zwany „miastem polskich dzieci”, a przez delegaturę oznaczony jako OUP nr 4. Sama zaś Delegatura MPiOŚ ze względu na wielość zadań powołała tutaj swoją ekspozyturę²²⁰.

Szkoły w Isfahanie otwarto 10 kwietnia 1942 r., tj. tydzień po przybyciu pierwszej grupy dzieci. W lipcu działały już cztery szkoły powszechne oraz jedna klasa gimnazjalna, do których uczęszczało 827 uczniów. Po II sierpniowej fazie ewakuacyjnej działało 12 szkół powszechnych i jedno gimnazjum ogólnokształcące. Nauczanie w tych szkołach miało charakter przygotowawczy do właściwego rozpoczęcia roku szkolnego, który nastąpił w styczniu 1943 r. W czerwcu 1943 r. w szkołach uczyło się wówczas 1347 dzieci i młodzieży. Zaś 110 dzieci było objętych opieką w przedszkolu i żłobku. Nauczaniem i opieką zajmowało się wówczas 86 nauczycieli i 24 wychowawców. W późniejszym okresie liczba szkół powszechnych wzrosła do dziesięciu, uruchomiono także drugie przedszkole. Tymczasem trwająca od pierwszej połowy 1944 r. in-

220 J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 84, 99; M. Szelaż, *Polonia w Iranie* ..., s. 142.

tensyfikacja ewakuacji dzieci do Afryki i Indii oraz przeniesienie starszej młodzieży do szkół junackich w Palestynie spowodowała, iż liczba uczniów znacznie zmalała. Jednak największe zmiany liczebne wiązały się z ewakuacją dzieci isfahańskich do Nowej Zelandii we wrześniu 1944 r. Wtedy pozostało już tylko 680 dzieci i młodzieży. Była to ostatnia ewakuacja przed ostateczną likwidacją polskich ośrodków uchodźczych w Iranie. W związku z tym po zakończeniu I półrocza nauki w czerwcu 1945 r. szkoły nie podjęły już dalszej działalności.

Warto w tym miejscu wspomnieć o znacznym sukcesie szkolnictwa średniego w Isfahanie. Istniejące od maja 1943 r. pełne gimnazjum 4-klasowe z czasem uzyskało status pełnej szkoły średniej i działało jako gimnazjum ogólnokształcące i liceum humanistyczne. W szkole tej, kierowanej przez Marię Krzyżanowską, absolwentkę studiów geograficznych i przyrodniczych na UJK, w styczniu 1945 r. odbyły się pierwsze egzaminy tzw. małej matury gimnazjalnej. Zaś w dniach od 26 lutego do 1 marca miały miejsce egzaminy dojrzałości pod przewodnictwem dyrektora Gimnazjum i Liceum w Teheranie, Henryka Piekarskiego (przed wojną dyrektora gimnazjum w Lidzie)²²¹. W dniu 2 marca, w sali teatralnej przy kościele ormiańskim w Isfahanie, miało miejsce uroczyste pożegnanie pierwszych absolwentek Państwowego Liceum i Gimnazjum w Isfahanie. W zasobie APISK zachowało się zaproszenie na tę niezwykłą uroczystość dla delegata MWRiOP, Piotra Piałucha, przedwojennego powiatowego inspektora szkolnego w Braślawiu w województwie wileńskim, a od maja 1942 r. pierwszego przewodniczącego Komisji Szkolnej w Teheranie²²². Innym archiwalnym śladem funkcjonowania tej placówki jest m.in. wydana przez nią 20 kwietnia 1945 r. przepustka dla uczennicy Haliny Świątek, umożliwiająca jej czasowe przebywanie poza internatem²²³. Zaś samą naukę i także jej wartość pozaedukacyjną tak wspomina po latach Irena Beaupré-Stankiewicz, maturzystka liceum w Isfahanie:

Jaka była to nauka i co ona nam dała? Dała wiele, bo nie tylko świadectwo maturalne, które otwierało drzwi do dalszych studiów i stało się podstawą do osiągnięcia pożytecznych zawodów, ale przede wszystkim nauka ta naprawdę rozszerzyła nasze horyzonty, rozbudziła zainteresowania i wyrwała nas z apatii umysłowej, w jaką popadliśmy przez te lata w Rosji, gdzie jedyną treścią życia było przetrwanie, a pod koniec, gdy głód i choroby dobijały nas ostatecznie, było to już tylko przetrwanie na poziomie czysto fizycznym²²⁴.

221 J. Draus, *Oświata i ...*, s. 102; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 225–226, 451.

222 APISK, sygn. 4/78. J. Draus, *Oświata i nauka* ..., s. 54; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy* ..., s. 214; Indeks represjonowanych Ośrodek Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> [dostęp: 8 V 2022 r.].

223 APISK, sygn. 4/79.

224 Cyt. za J. Wróbel, *Uchodźcy polscy* ..., s. 77.

W Isfahanie poza szkolnictwem ogólnokształcącym od 1942 r. działały kursy przysposobienia zawodowego. Uczniowie starszych klas uczęszczali nadobowiązkowo na kursy stolarstwa, ślusarstwa. Później zorganizowano też m.in. kurs cyzelatorstwa czy samochodowy. Natomiast uczennice brały udział w kursach szycia, haftu, koronkarstwa, które w styczniu 1943 r. przekształciły się w 4-letnie Państwowe Żeńskie Gimnazjum Krawieckie. Funkcjonowało ono do końca czerwca 1945 r.²²⁵ Na podstawie ocalałego w archiwaliach TSIr blankietu świadectwa tego gimnazjum możemy zapoznać się z częściowym (jednorocznym) jego programem nauczania²²⁶.

Sytuacja polskiego szkolnictwa w Iranie, także w Isfahanie, zwłaszcza w początkowym okresie była trudna. Problemem był brak podręczników szkolnych, który znacznie komplikował prawidłowy cykl nauczania. Otrzymane wiosną 1943 r. książki szkolne z Jerozolimy nie zaspokajały znacznych potrzeb szkolnictwa. Godnym więc podziwu osiągnięciem kadry nauczycielskiej w Isfahanie i Adama Lorentowicza, inspektora szkolnego w Isfahanie (przed 1939 r. nauczyciela przedmiotów ścisłych w gimnazjum w Mysłowicach), było opracowanie i wydanie podręczników szkolnych do nauki języka polskiego. Powołany w tym celu komitet redakcyjny opracował siedem najbardziej niezbędnych podręczników. W kwietniu 1943 r. miejscowy Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury MPiOS rozpoczął ich wydawanie²²⁷. Część tych podręczników, a raczej kilkunastostronicowych broszur odbitych na powielaczu i połączonych zszywką, pisanych ręcznie lub na maszynie, ocalała w archiwaliach TSIr. Są nimi:

- *Elementarz dla klasy I. Zeszyt II*, oprac. Józef Strutyński na podstawie *Elementarza* Mariana Falskiego, Isfahan 1943²²⁸;
- *Polska. Czytanka dla klasy II. Zeszyt I*, Isfahan 1943²²⁹;
- *Czytanka dla klasy III*, oprac. Mieczysław Kotlicki, Maria Reutt, Cecylia Świeżawska, Isfahan 1943²³⁰;
- *Czytanka polska dla szkół powszechnych III stopnia. Klasa IV zeszyt I*, oprac. Mieczysław Kotlicki, Maria Reutt, Cecylia Świeżawska, Isfahan 1943²³¹;
- *Czytanka polska dla klasy V szkół powszechnych*, oprac. Mieczysław Kotlicki, Maria Reutt, Cecylia Świeżawska, Isfahan 1943²³².

225 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 103.

226 APISK, sygn. 4/73.

227 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 104; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 214, 226.

228 APISK, sygn. 4/61.

229 Tamże, sygn. 4/62.

230 Tamże, sygn. 4/63. J. Draus mylnie podaje nazwisko współautorki jako E. Świżewska, *Oświata i nauka ...*, s. 104. Na tylnej okładce czytanki jest nazwisko Cecylii Świeżawskiej. Również na pozostałych broszurach widnieje zapis: Cecylia Świeżawska – tamże, sygn. 4/64–4/65.

231 Tamże, sygn. 4/64.

232 Tamże, sygn. 4/65.

W związku ze zwiększeniem dostaw podręczników z Jerozolimy pod koniec 1943 r. ośrodek isfahański zakończył wydawanie własnych książek szkolnych.

Poza nauką dzieci i młodzież z Isfahanu miała możliwość uczestniczenia w życiu kulturalno-oświatowym na terenie zakładów. Tak jak w innych obozach cywilnych działały tutaj świetlice. Z czasem przy nich powstawały chóry dziecięce, zespoły recytatorskie i artystyczne działające pod kierunkiem nauczycieli. Z ciekawą inicjatywą wyszła też grupa gimnazjalistów, powołując w połowie 1943 r. gazetę uczniowską pt. „MY”²³³. W zasobie APISK zachowały się dwa numery tego pisma: nr 2 z 1943 r. i nr 4 z 1944 r. Redagowany przez uczniów periodyk zawierał informacje o życiu szkolnym, wycieczkach, a także teksty o historii Polski, świętowaniu państwowych rocznic czy pierwsze uczniowskie wiersze²³⁴. Ocalał też blankiet zaproszenia z 1945 r. do Państwowego Gimnazjum w Isfahanie na uroczystą akademię z okazji uchwalenia Konstytucji 3 maja²³⁵.

Warto tutaj wspomnieć o znaczącej roli wychowawczej dwóch organizacji działających w isfahańskich szkołach. Jedną z nich była Sodalicja Mariańska (będzie o niej mowa w następnej części książki), drugą zaś – Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP). Duże zainteresowanie dzieci i młodzieży harcerstwem sprawiło, że wkrótce po powołaniu Komendy w Iranie ZHP na Wschodzie, w styczniu 1943 r., powstał hufiec w Isfahanie. Kierował nim harcmistrz Stefan Juzwa, przed wojną nauczyciel w II Państwowym Gimnazjum w Tarnopolu²³⁶. Działały wówczas już 3 drużyny harcerskie. Jesienią 1943 r. było 690 harcerzy w 20 drużynach harcerskich i 16 gromad zuchowych liczących 377 zuchów. Później ze względu na ewakuację liczba ta stopniowo malała²³⁷. Isfahańskie dzieci z ogromnym zapałem wstępowały do harcerstwa, którego głównym przesłaniem była służba Bogu i Ojczyźnie, niesienie pomocy bliźnim i patriotyzm. Tam, w drużynach harcerskich, poprzez zdobywanie kolejnych stopni, sprawności, kształtowały się ich charaktery, posłuszeństwo zasadom etyki, a praca nad sobą wymuszała lepsze stopnie w szkole. Tam też spędzały wolne chwile, biorąc udział w grach i ćwiczeniach na świeżym powietrzu. Zaś podczas wędrówek czy przy ognisku śpiewały patriotyczne pieśni. W zasobie APISK zachowało się zaproszenie dla pracowników TSIr od Komendy Obozu Harcerskiego w Isfahanie na uroczyste otwarcie obozu. Miało się ono odbyć 15 lipca 1945 r.²³⁸ Możliwe, iż był to już ostatni obóz isfahańskiego ruchu harcerskiego. Dzieci powoli opuszczały ziemię irańską, udając się na dalszą tułaczkę, może z nadzieją, że: „Przy innym ogniu, w inną noc do zobaczenia znów”²³⁹.

233 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 105.

234 APISK, sygn. 4/43, *Czasopismo młodzieży szkolnej* pt. „My”, Isfahan 1943–1944, k. 8–70.

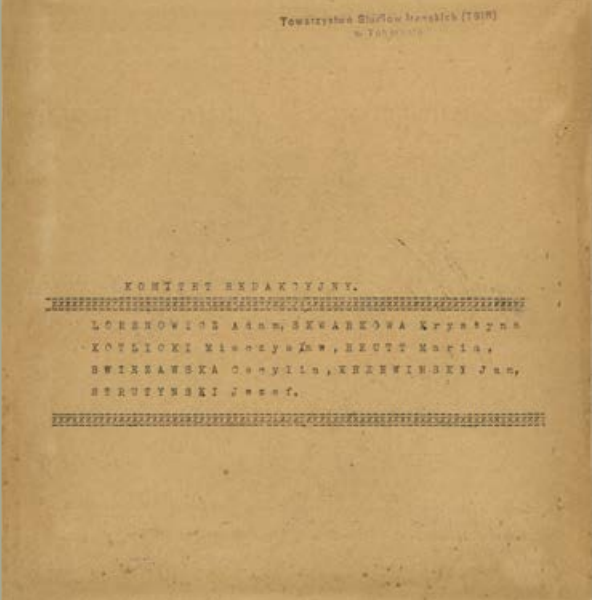
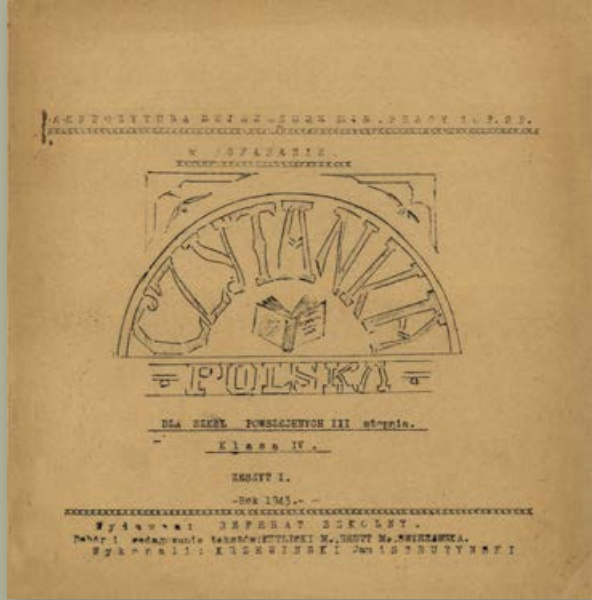
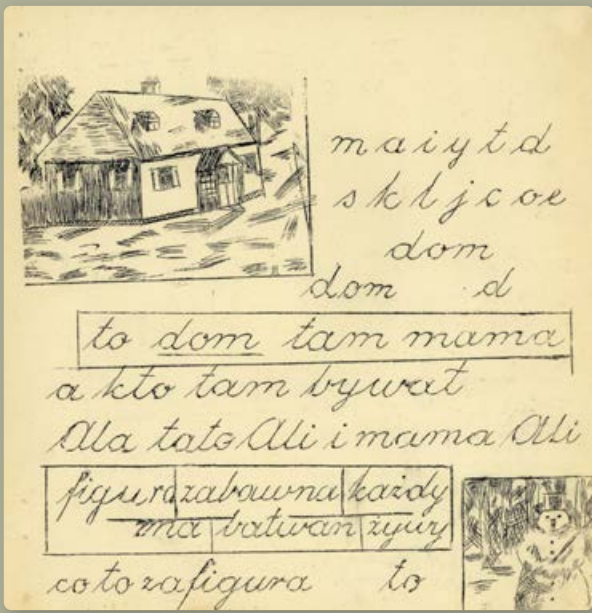
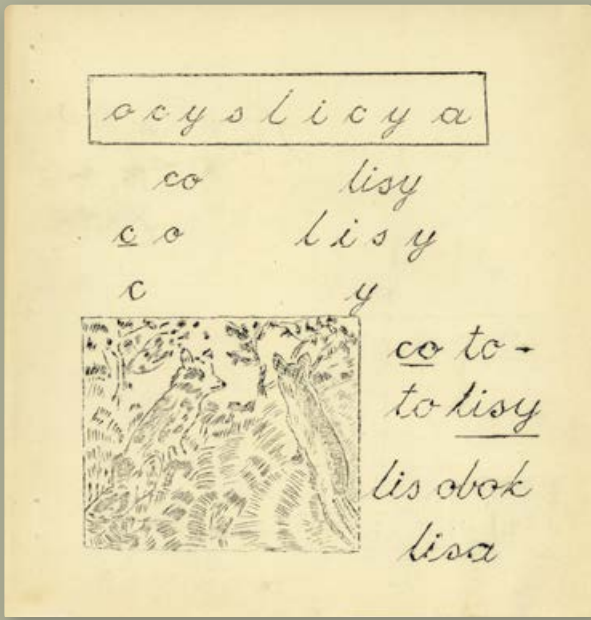
235 Tamże, sygn. 4/154.

236. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 485, 487–488.

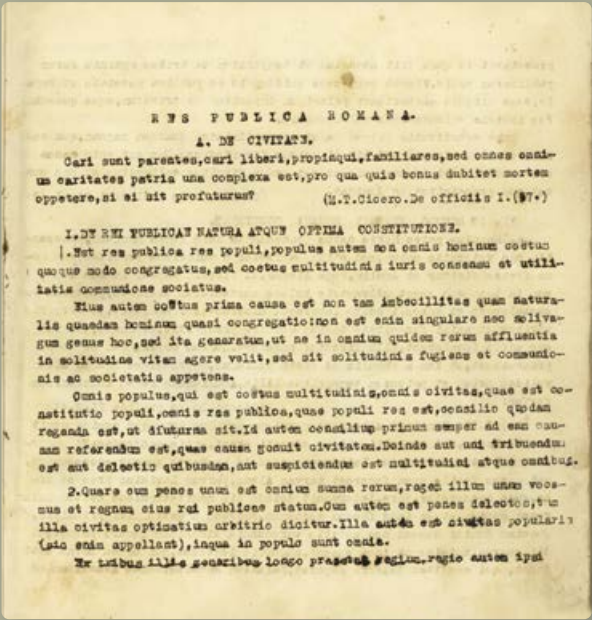
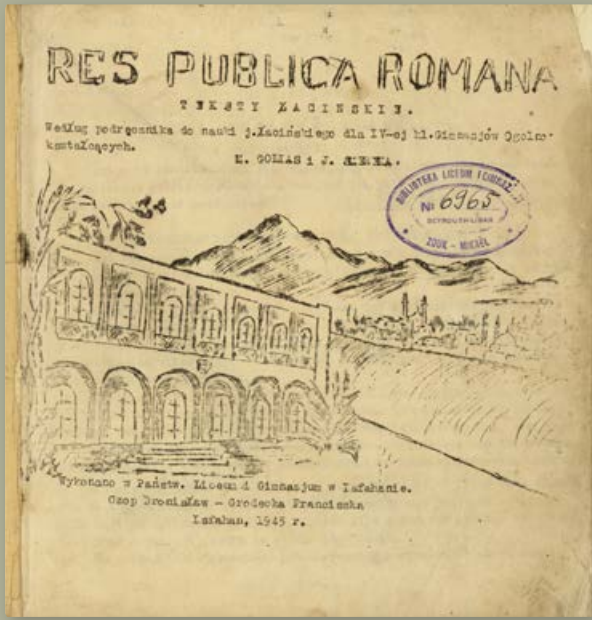
237 APISK, sygn. 4/50, *Historia harcerstwa w Iranie*, 1 listopad 1943 r., k. 3–5; J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s.106–107; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 486–489. Więcej na ten temat zob. L. Kliszewicz, *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1940–1948*, Londyn 1992.

238 APISK, sygn. 4/177.

239 Fragment tekstu harcerskiej piosenki pożegnalnej pt. *Ogniska już dogasa blask*.

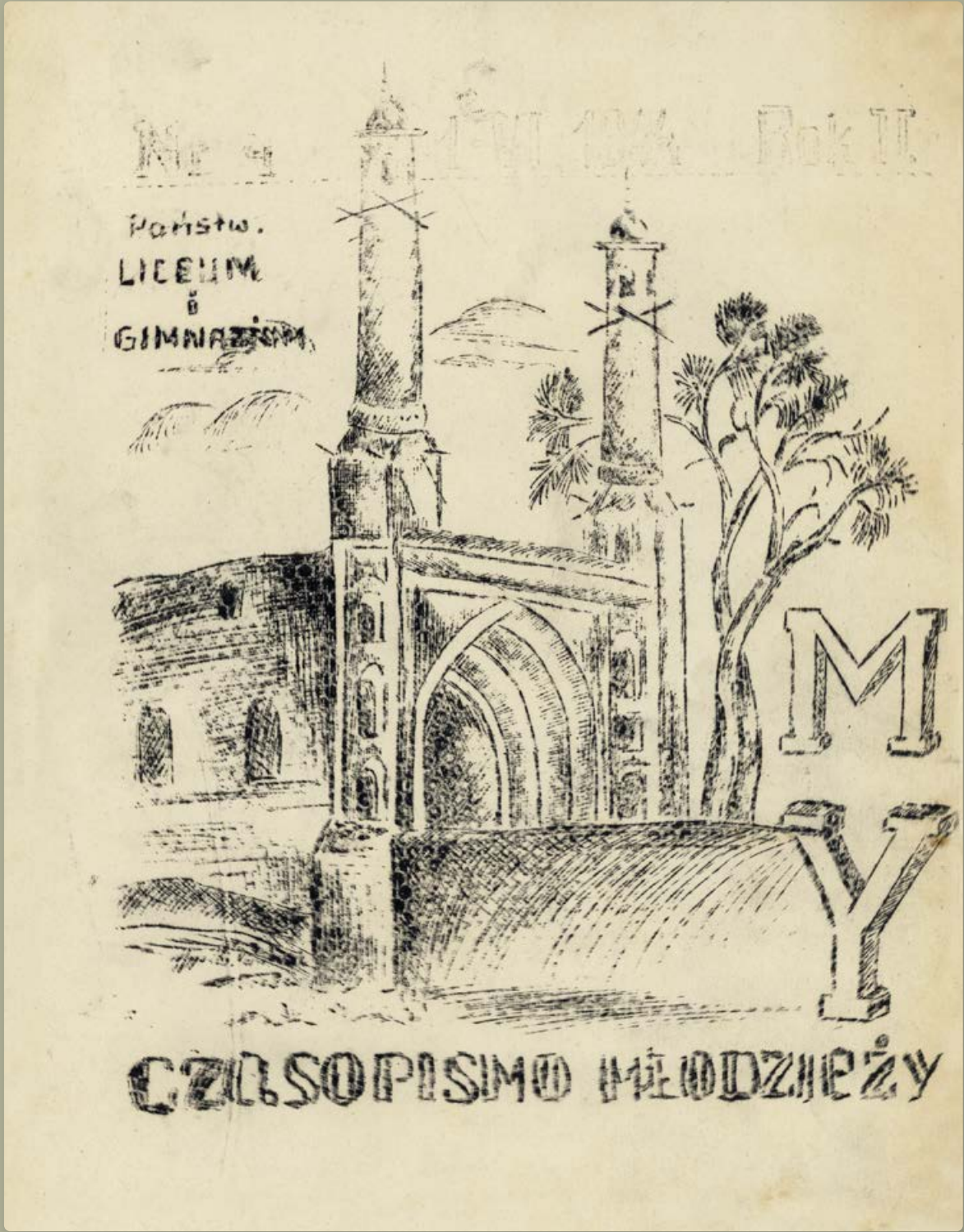

52. „Czytanka polska dla szkół powszechnych III stopnia”. Klasa IV zeszyt I, opracowana przez Mieczysława Kotlickiego, Marię Reutt, Cecylię Świeżawską, wydana przez Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie, 1943 r. APISK, sygn. 4/64.

51. „Elementarz dla klasy I”. Zeszyt II, opracowany przez Józefa Strutyńskiego na podstawie „Elementarza” Mariana Falskiego, wydany przez Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie, 1943 r. APISK, sygn. 4/61.

53. „Res Publica Romana”. Teksty łacińskie, opracowane przez Bronisława Czopę i Franciszkę Grodecką na podstawie podręcznika do nauki języka łacińskiego dla klasy IV gimnazjów ogólnokształcących Mariana Goliasa i Jana Smereki, wykonane w Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie, 1945 r. APISK, sygn. 4/80.

54. Strona tytułowa czasopisma młodzieży szkolnej pt. „MY”, Isfahan, 1 czerwca 1944 r., nr 4. APISK, sygn. 4/43, k. 75.

PAŃSTWOWE ŻENSKIE GIMNAZJUM KRAWIECKIE

w _____

Nr. kat. gl. _____ Rok szkolny 19 ____ / ____

SWIADECTWO GIMNAZJUM ZAWODOWEGO

(Imię i nazwisko) _____

urodzona dnia _____ roku 19 ____ w _____

województwa _____ wyznania _____ uczennica

klasy _____ otrzymała za _____ rok. szkoln. 19 ____ / ____

oceny następujące :

z zachowania się	_____
z religii	_____
z kroju	_____
z modelowania i szycia	_____
z materiałoznawstwa	_____
z nauki o ubiorach	_____
z organizacji przedsiębiorstw	_____
z rysunków z ćwiczeń plastycznych	_____
z wiadomości przyrodniczych	_____
z matematyki	_____
z geografii gospodarczej	_____
z nauki o Polsce współczesnej	_____
z języka polskiego	_____
z historii	_____
z języka angielskiego	_____
z ćwiczeń cielesnych	_____
z gospodarstwa domowego	_____
ze śpiewu	_____

55. Blankiet świadectwa Państwowego Żeńskiego Gimnazjum Krawieckiego w Isfahanie, b.d. APISK, sygn. 4/73.

56. Blankiet świadectwa dojrzałości
Delegatury Ministerstwa Wyznań
Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Teheranie oraz Państwowej Komisji
Egzaminacyjnej, b.d. APISK, sygn. 4/75.

Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
w Teheranie
Państwowa Komisja Egzaminacyjna

SWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI

Pan

urodzon dnia miesiąca
roku w
województwa
wyznania
zdawał w miesiącu roku
egzamin dojrzałości dla eksternistów
z programu liceum

wobec Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, powołanej przez Delegata Ministerstwa Wyznań
Religijnych i Oświecenia Publicznego w Teheranie pisemnie z dnia
Nr
i otrzymał następujące oceny ostateczne z przedmiotów egzaminacyjnych:

z religii
z języka polskiego
z języka łacinskiego
z języka angielskiego
z języka francuskiego
z języka niemieckiego
z historii wraz z zagadnie-
niami z życia współczesnego
z geografii
z matematyki
z fizyki
z chemii
z biologii
z propedeutyki filozofii

PAŃSTWOWA KOMISJA EGZAMINACYJNA

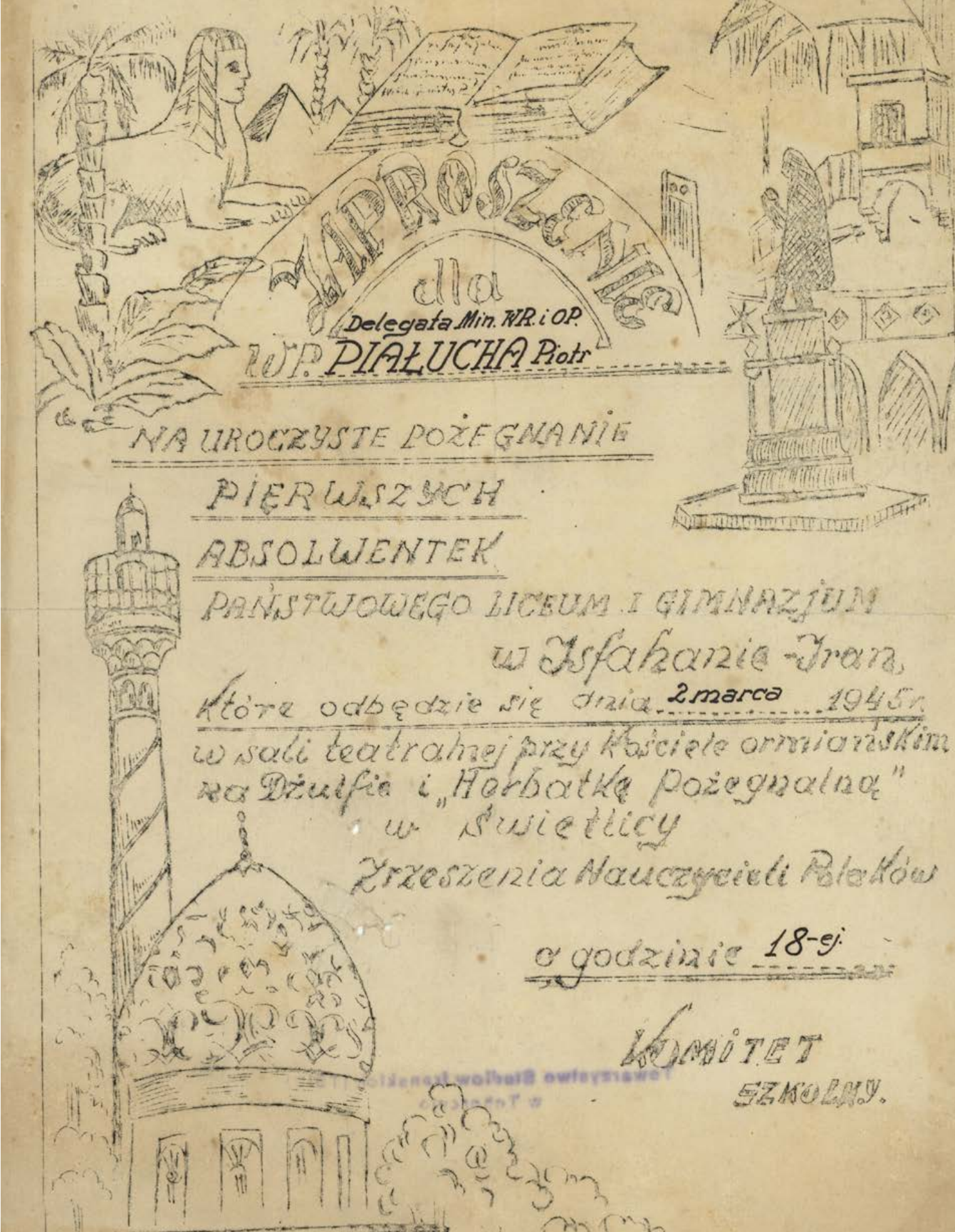
uznała Pan
za dojrzałego do studiów wyższych i wydaje
niniejsze świadectwo.

w Teheranie dnia 194 r.

Przewodniczący
Państwowej Komisji Egzaminacyjnej.

Członkowie
Państwowej Komisji Egzaminacyjnej.

57. Zaproszenie dla delegata
Ministerstwa Wyznań Religijnych
i Oświecenia Publicznego Piotra
Piałucha od Zrzeszenia Nauczycieli
Polaków w Isfahanie na uroczyste
pożegnanie pierwszych absolwentek
Państwowego Liceum i Gimnazjum
w Isfahanie w sali teatralnej przy
kościelnej ormiańskiej w isfahańskiej
dzielnicy Dżulfa, 2 marca 1945 r.
APISK, sygn. 4/78. →

58. Przepustka dla Haliny Świątek wydana przez Państwowe Liceum i Gimnazjum w Isfahanie, 20 kwietnia 1945 r. APISK, sygn. 4/79.

3

Państw. Liceum i Gimnazjum
w ISFAHANIE - IRAN

3/4

Świątkówna

PAŃSTW. LICEUM I GIMNAZJUM
w ISFAHANIE. IRAN.

L. dz. 456/45 R. szk. 1945/45 Kl. czwarta B

Data 20. IV. 1945 Rocznik 1926

PRZEPUSTKA. Nr 16/UB

Ucz. ŚWIĄTEK Halina

ma prawo przebywania poza Internatem pod opieką w czasie odpowiadającym na przepustce.

SEKRETARZ DYREKTOR

Państw. Lic. i Gimn. Państw. Lic. i Gimn.
w ISFAHANIE - IRAN w ISFAHANIE

Jozef STRUTYNSKI M. KRZYŻANOWSKA

naucz. gimnazjalny

59. Blankiet zaproszenia do Państwowego Gimnazjum w Isfahanie na uroczystą akademię z okazji uchwalenia Konstytucji 3 maja, Isfahan, 3 maja 1945 r. APISK, sygn. 4/154.

Towarzystwo Studiów Irańskich (TSIR)
w Teheranie

1945

Nr. 9.

KOMENDA OBOZU HARCERSKIEGO
w ISFAHANIE

na zaszczyt prosie

J. W. P. P. Pracowników J. S. J. r.
na. N. P. Dr. J. M. Machalskiego

na uroczyste otwarcie obozu, które odbędzie się dnia 15 lipca b. r. z następującym programem:

rano: raport
l. 12.00: defilada
zwiedzanie obozu
wieczorem: ognisko

Komenda Obozu.
B. Paulienica

60. Zaproszenie dla pracowników Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od Komendy Obozu Harcerskiego w Isfahanie na uroczyste otwarcie obozu, 15 lipca 1945 r. APISK, sygn. 4/177.

Religia

Jednym z bardzo istotnych elementów polskiego tułaczego losu było życie religijne. Sytuacja uchodźców polskich przybyłych ze Związku Sowieckiego do Iranu nie była łatwa i nie brakowało także problemów natury psychicznej, powodów do stresów, nerwic. Traumatyczne przeżycia z sowieckich łagrów, więzień, zsyłek często wracały, powodując strach i zwątpienie. Tylko nielicznym rodzinom udało się dotrzeć do Iranu w komplecie. Większość opłakiwała zmarłych i zaginionych, z trwogą myślano o losie pozostałych w ZSRR i w kraju okupowanym przez Niemców. Mężczyźni, którzy przeżyli łagier i zesłanie, odeszli wraz z wojskiem na front, gdzie wielu z nich miało zginąć. Religia dla większości polskich uchodźców, wychowanych w wierze katolickiej, odgrywała więc szczególną rolę. W niej szukali pociechy i oparcia, sensu życia i poczucia ludzkiej godności. Z nią starali się uchronić swój świat wartości i przenieść go na dalszą drogę życia.

Księża przez cały czas towarzyszyli polskiej emigracji wojskowej i cywilnej w jej wojennych peregrynacjach. Przybyli także do Iranu, głównie z Armią Andersa, aby poza *sacrum* nieść umęczonym i zagubionym tułaczom wsparcie psychiczne i poczucie bezpieczeństwa.

Organizatorem i pierwszym kierownikiem duszpasterstwa w obozach uchodźczych był ks. Władysław Słapa²⁴⁰. Opieką duszpasterską objęci zostali także uchodźcy przebywający w szpitalach²⁴¹. Z danych odnalezionych w archiwaliach TSİr, pochodzących z sierpnia 1942 r., wynika, iż Msze św. odprawiano wówczas na placach obozowych, w kaplicach, namiotach. Duszpasterstwo korzystało również z kościoła Misjonarzy w Teheranie²⁴². We wszystkich skupiskach Polaków pod przewodnictwem duszpasterzy uroczyscie obchodzono święta kościelne zgodnie z polskimi zwyczajami, które na obczyźnie stały się częścią tradycji narodowej. Księża prowadzili również regularną katechizację, przygotowywali dzieci do I Komunii św. Tak wspomina ten dzień jedna z uczestniczek teże uroczystości w Teheranie w 1942 r.:

240 Władysław Słapa (1907–1957) – polski ksiądz katolicki. Ukończył studia teologiczne na UJ. Od 1940 r. był kapłanem Brygady Strzelców Karpackich. Następnie organizował w Teheranie opiekę i duszpasterstwo dla ludności polskiej wyprowadzonej przez gen. Andersa z ZSRR. Później kierował duszpasterstwem w obozach uchodźczych w Afryce z siedzibą w Nairobi. Po zakończeniu wojny pracował wśród emigrantów polskich w Brazylii, USA i Kanadzie. Z.A. Judycki, *Polscy duchowni w świecie: słownik biograficzny*, t. 1, Kielce 2008, s. 360.

241 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 461.

242 APISK, sygn. 4/155, Broszura pt. „Mały informator po Iranie”, Teheran, sierpień 1942 r. – dodatek bezpłatny do numeru ósmego tygodnika „Zew”, k. 12.

Przy ołtarzu polowym odprawiały się codziennie msze św. Za tydzień miała być I Komunia Święta dzieci. Byłam przygotowana. Z białej nocnej koszuli – moja nauczycielka p. Janka Plutowa – uszyła sukienkę. Szeroka wstążka ujarzmiła bujną grzywkę. Dzieci skupione stały wpatrzone w ołtarz – pod niebem perskim. Była wielka cisza i radość. Nie było świec, nie było nic z zewnętrznego splendoru. Był głód Boga²⁴³.

Poza praktykami religijnymi duchowni starali się także przygotować młodzież do dorosłego życia w wymiarze społeczno-religijnym. Ważną tutaj rolę wychowawczą – głównie wśród młodzieży gimnazjalnej w obozie w Isfahanie – odegrała Sodalicja Marianańska (świeckie stowarzyszenie religijno-społeczne). Powstała ona 8 grudnia 1943 r. z inicjatywy jej duszpasterza, ks. Franciszka Tomasika SDB, i ks. Michała Wilniewczyca²⁴⁴. W ramach sodalicji działał m.in. teatr młodzieżowy, który 2 lutego 1945 r. wystawił w trzech aktach dramat religijny pt. „Fabiola”²⁴⁵. Odbity na powielaczu, trochę pobrudzony farbą drukarską formularz zaproszenia na ten spektakl w języku angielskim, francuskim i polskim odnaleziono w materiałach ulotnych TSİr²⁴⁶.

Niemal od początku pobytu uchodźców w Iranie pod opieką duszpasterzy działała Akcja Katolicka (ruch katolików świeckich). W lipcu 1942 r. liczyła ona już około 1200 członków. Kilka miesięcy później rozpoczęła wydawanie pisma o treści religijnej pt. „Nasz Przyjaciel”. Ogółem wydano 41 numerów. Ślad po tej prężnie działającej społecznej organizacji zachował się w zasobie APISK. Jest nim blankiet legitymacji członkowskiej Akcji Katolickiej w Teheranie²⁴⁷.

Kościół poza opieką duszpasterską i wspieraniem działań katolickich stowarzyszeń starał się o zachowanie wśród uchodźców tradycji i tożsamości narodowej także poprzez współudział w obchodzeniu świąt i rocznic państwowych.

243 Anonim, *Teheran 1942, sygn. AW/III/533* [w:] *Persja we wspomnieniach polskich uchodźców – Szlaki Tułaczy (szlakitulaczy.pl)* [dostęp: 14 III 2022 r.].

244 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 463. Franciszek Tomasik (1899–1961), polski salezjanin, kapelan, nauczyciel, doktor teologii. Wojna zastała go w Supraślu, gdzie pełnił funkcję dyrektora domu i sierocińca. Aresztowany przez Sowietów w kwietniu 1940 r. podczas próby przedostania się do Generalnej Guberni, więziony, a następnie zesłany do łagru nad Morzem Białym. Po tzw. amnestii dotarł do Armii Andersa i został jej kapłanem. W kwietniu 1942 r. przybył z nią do Iranu. Tutaj objął opiekę nad polskimi sierotami w obozie w Isfahanie. W 1945 r. wyjechał do Libanu, gdzie pracował w Zouku Mikael jako nauczyciel, a później dyrektor szkół. Po wojnie został na Bliskim Wschodzie. T. Krahel, Ks. Franciszek Tomasik – salezjanin z Supraśla, „W Służbie Miłosierdzia” 2006, nr 1, s. 14. Michał Wilniewczyc (1912–1997), polski ksiądz katolicki, kapelan, doktor teologii, działacz polonijny w Nowej Zelandii. Aresztowany w listopadzie 1939 r., więziony na Białorusi i skazany na siedem lat ciężkich robót. Po tzw. amnestii dołączył do Armii Andersa i służył w niej jako kapelan szpitala. Wraz z żołnierzami ewakuowany w 1942 r. do Iranu. Tutaj objął opiekę nad polskimi sierotami w obozie w Isfahanie. W listopadzie 1944 r. z częścią z nich (z grupą ponad 700 dzieci) przybył do Nowej Zelandii. W 1957 r. wrócił do Polski. Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> [dostęp: 16 III 2022 r.]. Więcej zob. A. Chibowski, *Kapłanińska Odyseja ks. Michała Wilniewczyca – Sybiraka, kapłana w Armii Gen. Andersa, opiekuna duchowego polskich sierot w Persji i Nowej Zelandii*, Ząbki 2012.

245 J. Draus, *Oświata i nauka ...*, s. 106.

246 APISK, sygn. 4/95.

247 Tamże, sygn. 4/103.

Przykładem tego jest ocalały w archiwaliach towarzystwa program uroczystości religijnych w Iranie w związku z obchodami Narodowego Święta Niepodległości 11 listopada w 1943 r.²⁴⁸ I znów wydawałoby się, że to zwyczajna kartka papieru, kolejna odbitka z programem, ale jest na niej jednak coś niezwykłego. Naszkicowany na papierze obraz Matki Bożej Częstochowskiej – Królowej Polski, pod nim prośba o Jej opiekę wyrażona fragmentem Inwokacji z *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza: „Tak nas powrócisz cudem na Ojczyzny łono”. Poniżej napisane lata niewoli: 1794–1918, dalej program, a na dole tekst polskiej pieśni religijnej „Boże, coś Polskę”. Pieśń ma zmienioną treść ostatniego wersu proszącą o przywrócenie wolności Ojczyźnie: „Ojczyznę wolną racz nam oddać Panie”. To nie tylko więc program, ale swego rodzaju manifestacja uczuć religijnych i patriotycznych. To tęsknota i wołanie o wolną Ojczyznę.

W Iranie duszpasterską opieką objęto również uchodźców wyznania prawosławnego. Jej organizatorem i pierwszym kierownikiem był ks. Michał Bożerianow, proboszcz prawosławny z Wilna²⁴⁹. On też redagował pismo pt. „Ziarnko Prawosławne” wydawane od stycznia 1943 r. przez Cywilne Duszpasterstwo Prawosławne w Teheranie, a następnie Duszpasterstwo Prawosławne Obozów Uchodźców Polskich w Teheranie. Po jego wyjeździe z Iranu latem 1943 r. posługę duszpasterską i wydawanie periodyku kontynuował ks. Wsiewołod Jeskow. Wraz z jego wyjazdem do wojska w sierpniu 1944 r. zakończono wydawanie pisma dla uchodźców wyznania prawosławnego²⁵⁰. W zespole akt TSIR zachowało się kilka numerów „Ziarnka Prawosławnego”²⁵¹. Ponadto jest „Imiennik” – folder do zapisu intencji modlitewnych za żywych i zmarłych²⁵² oraz kartka świąteczna na Boże Narodzenie²⁵³ wydana przez polskie duszpasterstwo prawosławne.

248 Tamże, sygn. 4/100.

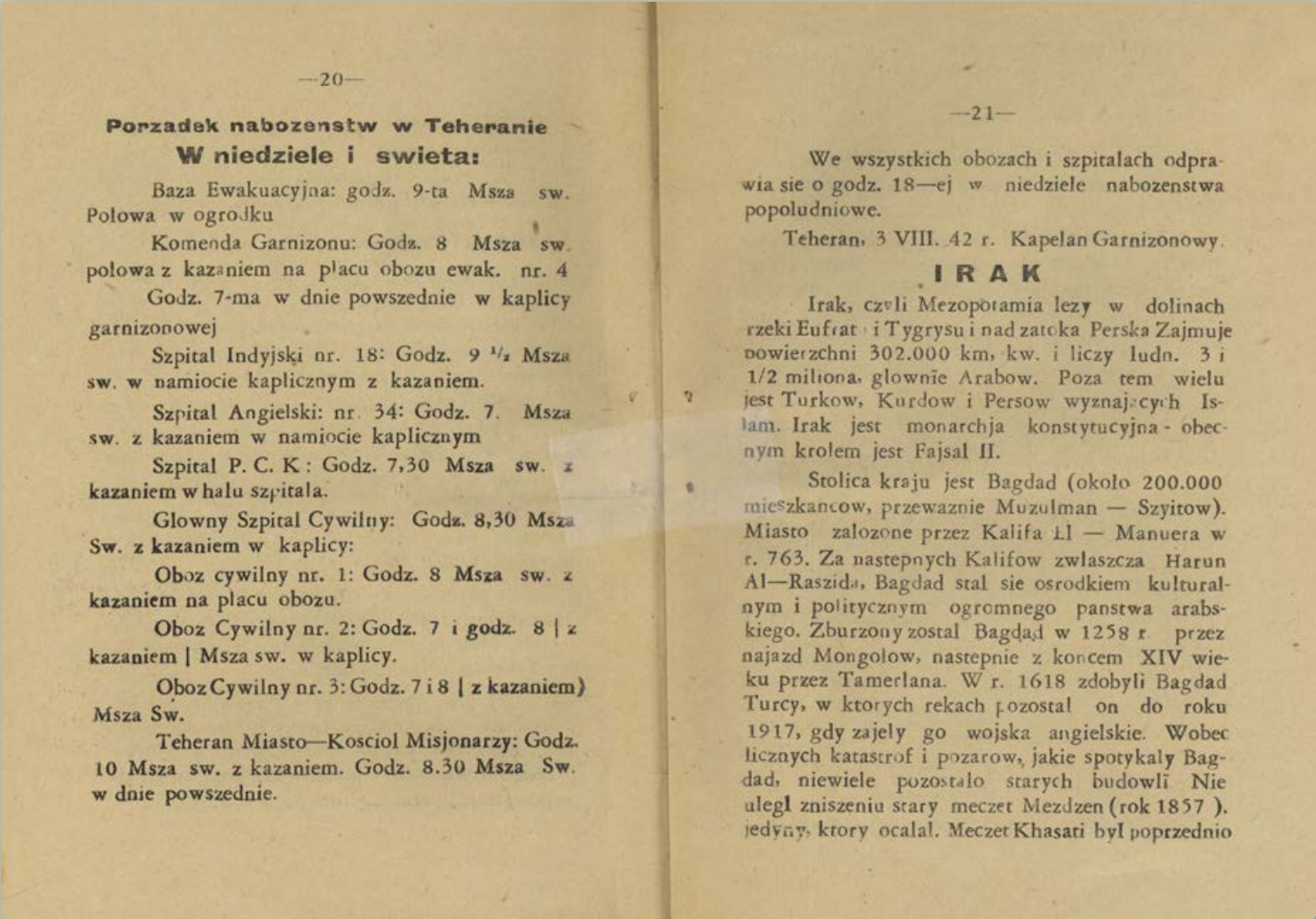
249 Michał Bożerianow (1911–1946), białoruski prawosławny duchowny. Wiosną 1940 r. został aresztowany i zesłany do azjatyckiej części Związku Sowieckiego. W 1942 r. wraz z Armią Andersa przybył do Iranu. Więcej zob. A. Mironowicz, *Działalność ks. Michała Bożerianowa na terenie Iranu i Afryki Wschodniej w latach 1941–1945*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2014, t. 42.

250 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy ...*, s. 463; P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie ...*, s. 66.

251 APISK, sygn. 7/3, „Ziarnko Prawosławne”, Teheran, styczeń–luty 1943, nr 1–2; luty–maj 1944, nr 2/3, 4/5.

252 Tamże, sygn. 4/98.

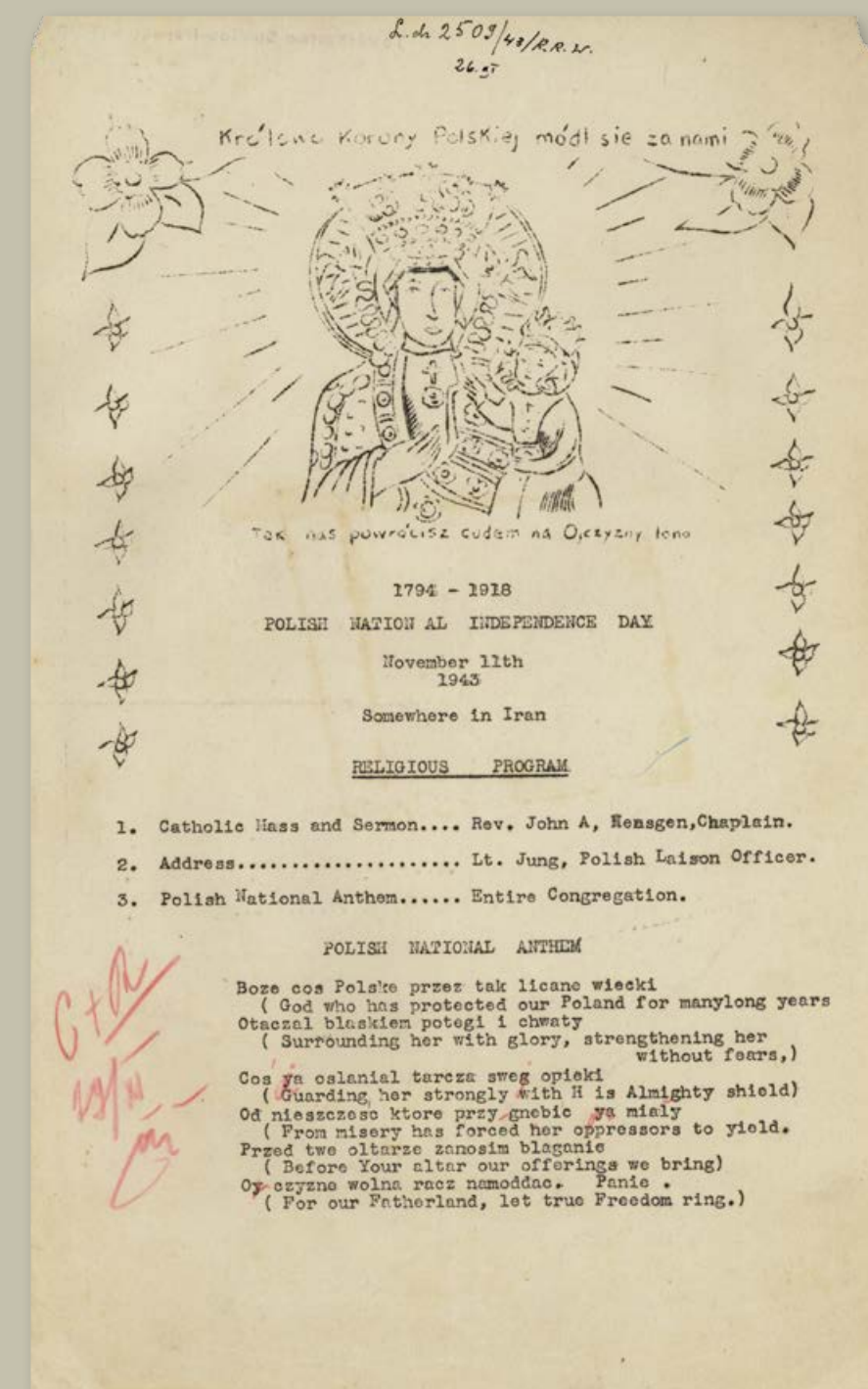
253 Tamże, sygn. 4/101.

61. Porządek nabożeństw w niedzielę i święta dla wyznawców kościoła rzymskokatolickiego w Teheranie zamieszczony w „Małym informatorze po Iranie”, dodatku do numeru ósmego tygodnika „Zew”, Teheran, sierpień 1942 r. APISK, sygn. 4/155, k.12.

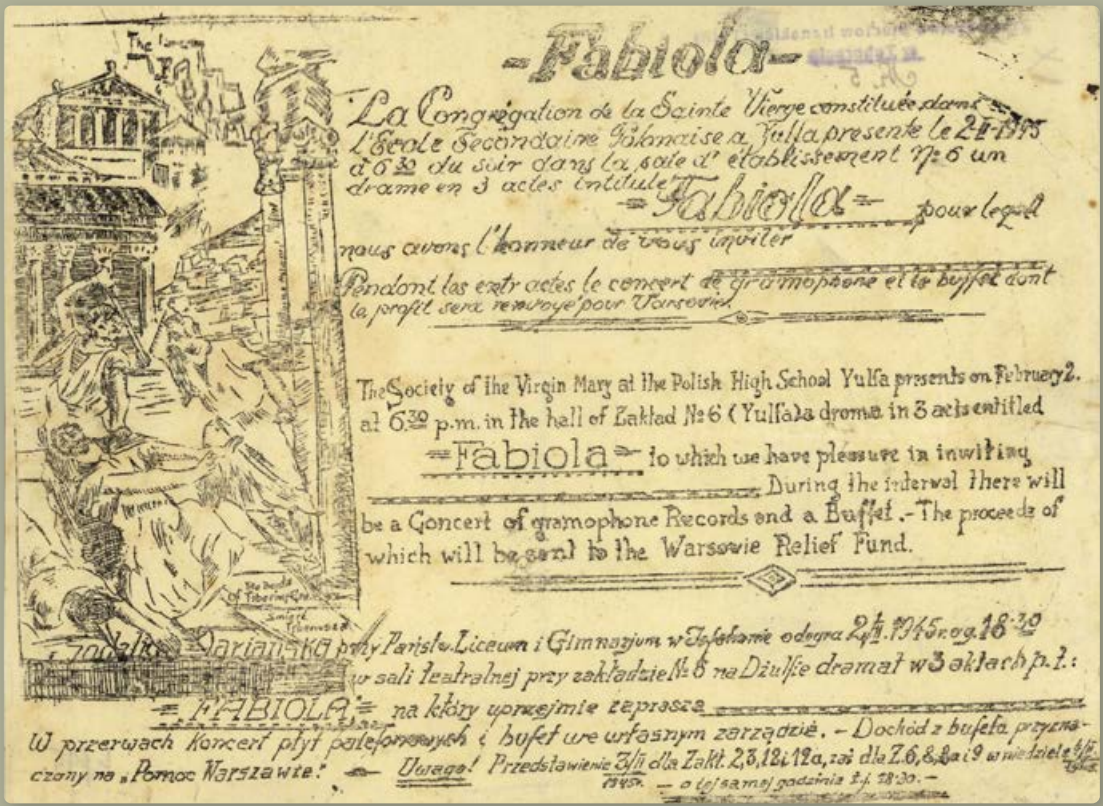
62. Kartka świąteczna na Wielkanoc, Teheran, kwiecień 1943 r. APISK, sygn. 4/99.

63. Program uroczystości religijnych w Iranie w związku z obchodami Narodowego Święta Niepodległości 11 listopada w 1943 r. APISK, sygn. 4/100.

64. Kartka pocztowa z widokiem tablicy pamiątkowej ufundowanej przez polskie dzieci w kościele ormiańskim w Isfahanie, 1943 r. APISK, sygn. 4/102.

65. Zaproszenie na spektakl pt. „Fabiola” w wykonaniu członków Sodalicji Mariańskiej działającej przy Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie w sali teatralnej przy zakładzie nr 6 w isfahańskiej dzielnicy Dżulfa, 2 lutego 1945 r. APISK, sygn. 4/95.

66. Blankiet legitymacji członkowskiej Akcji Katolickiej w Teheranie, b.d. APISK, sygn. 4/103.

66. Blankiet legitymacji członkowskiej Akcji
Katolickiej w Teheranie, b.d. APISK, sygn. 4/103.

67. „Imiennik” – folder do zapisu intencji modlitewnych za żywych i umarłych, wydany przez proboszcza prawosławnego polskich obozów cywilnych w Teheranie, 1942 r.
APISK, sygn. 4/98 →

*Jesli Cerkiew nie jest ci matka, —
— to i Pan Bóg nie będzie ci ojcem.*

Z Bogiem *do Ojczyzny!*

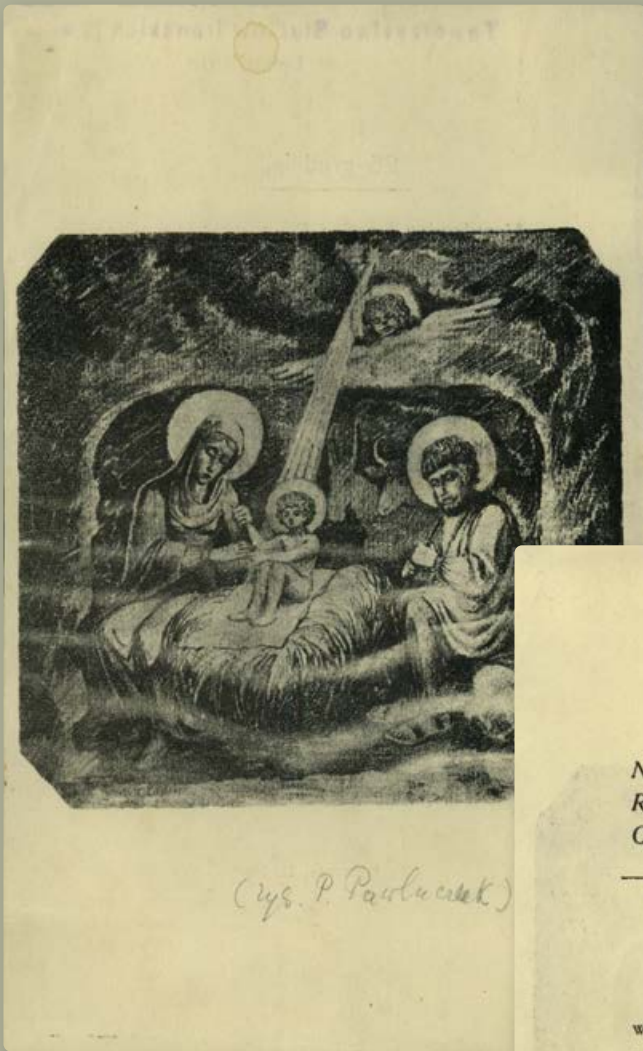
IMIENNIK.

—

WYDANIE II

TEHERAN

1942.

(rys. P. Pawluczuk)

68. Kartka świąteczna na Boże Narodzenie autorstwa P. Pawluczuka wydana przez Polskie Duszpasterstwo Prawosławne w Teheranie, 25 grudnia 1943 r. APISK, sygn. 4/101.

Towarzystwo Studiów Irańskich (TSIR)
w Teheranie

28
Nr. 46.

25 grudnia.

*Narodzenie Chrystusa Pana.
Rozdziestwo Christowo.
Christmas.*

Troparion. Glas 4.
(w jez. cerkiewno-słowiańskim.)

Rozdziestwo Twoje Christie Boże Nasz,
wozsija mirowi swiet razuma : w niem bo
zwiezdam sluzaszczii, zwiezdoju uczachusia,
Tiebie klaniatisia solncu prawdy, i Ciebie
wiedieti s wysoty wostoka :
Hospodzi, Slawa Tiebie.

Wydawnictwo Polskiego Duszpaster-
stwa Prawosławnego w Teheranie.

Published by the Polish Orthodox Pries-
thood in Tehran.

Teheran, 1943r.

— 10 —

KRONIKA CERKIEWNA

*** W dn. 3 maja, z okazji Święta Narodowego, w Obozie Nr. 2 w Kaplicy prawosławnej odbyło się nabożeństwo, celebrowane przez ks. kan. Wsiewołoda Jeskowa - szefa duszpasterstwa prawosławnego w Iranie. Na nabożeństwie byli przedstawiciele Rządu, Armii, członkowie sekretariatu stronnictwa ludowego oraz Władzy Obozu. Fotografia (wyżej) przedstawia grupę po nabożeństwie. Na zdjęciu od prawej siedzą : Przedstawiciel Delegatury M. P. i O. S. -Knauer, Zastępca Delegata M. P. i O. S. -Szewczyk, przedstawiciel Poselstwa R. P. — Rosmanski, ks. kan. W. Jeskow, przedstawiciel Armii - rotm. Oskierko, delegat Ministr. Spraw Wewn. - Gorszczyk, i ks. prawosł. Sobolewski. Stoja : Przedstawiciel Starostwa Obozu - Leczynski (drugi z lewej), referent Konsystorza Prawosł. w Pinsku - Leontowicz (w ciem. okularach).

69. Periodyk „Ziarnko Prawosławne” wydawany przez Duszpasterstwo Prawosławne Obozów Uchodźców Polskich w Teheranie, kwiecień-maj 1944 r., nr 4/5, s. 1, 10-11. APISK, sygn. 7/3.

— 11 —

KS BISKUP SAWA O STANOWISKU PRAWOSŁAWNYCH.

*** W czasie zebrania manifestacyjnego w W. Brytanii, w obronie wschodnich granic Polski, Ks. Biskup Sawa powiedział między innymi:

“ Z głębokim wzruszeniem biorę udział w tym zebraniu i prawdziwą radością witam w imieniu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego wszystkich zebranych tu członków Stowarzyszenia Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej.

Bez różnicy wyznaw, wszystkich nas łączy wielkie umiłowanie naszych pięknych ziem wschodnich i Naszej Wielkiej Ojczyzny Rzeczypospolitej.

Jako biskup Grodzieński i Nowogrodzki wiem, jak wszyscy ich obywatele przepojeni są głębokim przywiązaniem do Ziemi Ojczystej i Rzeczypospolitej. Z mego osobistego doświadczenia wiem, jak ze szczerych uczuć obywatelskich promieniuje głęboka wiara w wielkie ideały chrześcijaństwa i wolności. Ideały te zawsze głęboko zapadały w duszę polską. Stanowią one fundament prawa i kultury i stanowiąc błądą mocne podwaliny pod odbudowę Rzeczypospolitej. Niech Bóg dopomoże nam do powrotu do naszych zagrod i zezwoli nam na wzięcie udziału w dziele odbudowy naszej Ojczyzny w duchu wzajemnej Miłości i Braterstwa.” —

*** Wszystkie nabożeństwa Wielkanocne W Teheranie odbyły się w Kaplicy prawosławnej w obozie Nr. 2. Wielkanoc obchodzono w...

Rok II. KWIECIEŃ—MAJ 1944. Nr. 4/5 (17)

Wydaje Duszpasterstwo Prawosławne Obozów U. P. w Teheranie.

Za pośrednictwem Delegatury Ministerstwa W. R. i O. P. Duszpasterstwo Prawosławne otrzymało list Pasterski, który niżej podaje :

CHRYSTUS ZMARTWYCHWSTAŁ !

Z tymi słowami pozdrawiam Was, bracia w Chrystusie ! Żołnierze Wojsk polskich i Obywatele Rzeczypospolitej ! Oby Zmartwychwstały Chrystus w roku bieżącym przyniósł nam zwycięstwo i sprowadził na ziemię pokój. Tak silnie dziś krwawiąca nasza Ojczyzna, oby doznała dobrodziejstwa, płynącego z Wolności, Sprawiedliwości i Miłosierdzia.

Zasylając Wam pozdrowienia w Chrystusie i udzielając mego błogosławieństwa, pozostaje oddany

S A W A — Biskup (podpis Jego Ekscelencji)
Biskup Grodzieński i Nowogrodzki — p. o. Biskupa Wojsk Polskich.

Zakończenie

Omówione w publikacji przede wszystkim archiwalia Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie przechowywane w zasobie Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych są bardzo istotnym źródłem historycznym, które w zestawieniu z innymi przekazami z epoki potwierdzają i uzupełniają stan wiedzy o tamtych latach. Jednocześnie z analizowanych archiwaliów, z których część w formie obrazu znajduje się w publikacji, wyłania się ogrom pracy włożonej w opiekę nad ludnością cywilną przez rząd RP na uchodźstwie, czego rezultatem było zorganizowanie od podstaw niemal wszystkich dziedzin życia w obozach. Pomoc w tych działaniach wykazał rząd brytyjski, a także Irańczycy oraz wiele bezimiennych osób. Sami zaś uchodźcy, mając zapewnione zaplecze socjalno-bytowe, włączyli się w szereg działań społecznych lub sami je inicjowali.

Godnym podkreślenia zjawiskiem stało się zorganizowanie przez uchodźców dużej liczby organizacji i stowarzyszeń społecznych: oświatowych, naukowych, kulturalnych, zawodowych, kombatanckich i innych. Oblicza się, iż w Iranie było ich około 20. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje unikalne Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, jedna z najważniejszych polskich organizacji na Bliskim Wschodzie w okresie II wojny światowej. Wykłady, seminaria, publikacje naukowe, badania egzotycznych kultur złożyły się na niezwykle dorobek polskich uczonych działających w ramach towarzystwa.

Swoją wiedzę dzielili z innymi polskimi uchodźcami na otwartych wykładach w siedzibie instytutu lub w obozach uchodźczych. Uczestniczyli w irańskim życiu naukowym. Starali się także upowszechniać wiedzę o Polsce wśród Irańczyków, a Polakom przybliżyć jakże egzotyczny dla nich Iran.

Niektórzy z uchodźców angażowali się w życie polityczne, inni próbowali swoich sił w wydawnictwach prasowych. Zawodowi aktorzy i amatorzy niesli słowo polskie stęsknionym za nim tułaczom oraz namiastkę zwykłej rozrywki. W teherańskim konserwatorium rozbrzmiewała muzyka Chopina. W środowisku irańskim odbywały się wernisaże prac malarskich i rysunkowych polskich artystów. To wszystko przyczyniało się do propagowania szeroko rozumianej sztuki polskiej na obczyźnie. Również w świetlicach obozowych odbywały się koncerty, widowiska teatralne organizowane niekiedy przez samych mieszkańców. Polskich uchodźców łączyły także pielęgnowane i wspólnie przeżywane uroczystości o charakterze państwowym i religijnym.

Rozwijały się różne formy oświaty dla dorosłych. Organizowano kursy zawodowe, specjalistyczne czy dokształcające. Szczególnie dbano o zapewnienie warunków kształcenia i wychowania dzieci i młodzieży, uruchamiając szkoły powszechne, a także średnie. Ta wielka praca oświatowa była możliwa dzięki zapałowi i ofiarności wielu nauczycieli, wychowawców, instruktorów. Znaczną rolę wychowawczą w szkołach spełniały różne organizacje, w tym głównie ZHP i Sodalicja Mariańska. Wśród dzieci i młodzieży, jak i dorosłych uchodźców, Kościół rzymskokatolicki prowadził działalność duszpasterską. Współtworzył on i wspomagał organizacje katolików świeckich. W Iranie opieką religijną objęto również uchodźców wyznania prawosławnego.

Wszystkie te przedsięwzięcia pozwoliły zapewne polskim uchodźcom chociaż częściowo zapomnieć o koszmarze wędrówki z „niehumanitarnej ziemi” i czekać z nadzieją na lepsze jutro. W państwie szacha mieli bowiem przebywać krótko, tylko do momentu zorganizowania transportu do stałych osiedli, gdzie mieli oczekiwać zakończenia wojny. Jednak działania zmierzające do całkowitej relokacji polskich uchodźców, pomimo stopniowego ich ewakuowania głównie do Afryki, Indii, Nowej Zelandii a od połowy 1944 r. do Libanu, nie zostały sfinalizowane przed zakończeniem wojny. Ostatni spośród około 40 tysięcy polskich uchodźców przybyłych do Iranu zostali przewiezieni do Libanu w lutym 1946 r. Wielu z nich pozostało tutaj na zawsze – na polskich cmentarzach w różnych regionach Iranu, głównie w pobliżu obozów uchodźczych. Byli w zasadzie ofiarami Związku Sowieckiego, gdyż w olbrzymiej większości stracili zdrowie podczas pobytu w tym kraju.

Summary

Polish refugees in Iran in the years 1942-1945.

In the light of archival records of the
Pontifical Institute of Ecclesiastical Studies

This publication was published by the Pontifical Institute of Ecclesiastical Studies in connection with the 80th anniversary of the arrival of Polish refugees with the Anders Army in Iran. It consists essentially of two parts. The first contains information about the archives of the Society for Iranian Studies in Tehran held in the collection of the Archives of the Pontifical Institute of Ecclesiastical Studies. It also discusses how, in their light, its members' scholarly activity was made visible both through their own scholarly development: lectures, seminars, scholarly publications, and research into exotic cultures. Society members also shared their knowledge with other Polish refugees in open lectures at the institute's headquarters or in refugee camps. They participated in Iranian scientific life. They tried to disseminate knowledge about Poland among Iranians and to familiarise Poles with Iran, which was so exotic for them.

The second part, based mainly on various Polish or Polish-related leaflet materials collected by the Society, analyses some of the activities of other Polish institutions, institutions, associations or political parties in Iran in the years 1942-1945 in the following subjects: socio-political life, press, culture and education, schooling, religion. This is because, thanks to the enormous amount of work put into the care of the civilian population by the Polish Government in Exile, British authorities and the Iranians, it was possible to organise almost from scratch all areas of life inside and outside the camps. In turn, the refugees themselves, having been provided with social and living facilities, joined or initiated a number of social activities.

Some refugees became involved in political life, others tried their hand at newspaper publishing. Professional actors and amateurs carried the Polish word to those longing for it, as well as a substitute for ordinary entertainment. Chopin's music resounded in the Tehran Conservatory. The Iranian community hosted vernissages of paintings and drawings by Polish artists. All this contributed to the promotion of Polish art in its broadest sense in exile. Concerts and theatrical performances, sometimes organised by the residents themselves, were also held in the camp's common rooms.

Polish refugees were also united by celebrations of a national and religious nature, which were cherished and experienced together. Various forms of adult education developed. Vocational, specialist or further education courses were organised. Particular care was taken to provide conditions for the education and upbringing of children and the youth, with the opening of comprehensive schools, as well as secondary schools. This great educational work was made possible by the enthusiasm and dedication of many teachers, educators and instructors. A significant educational role in the schools was played by various organisations, mainly the ZHP and the Marian Sodality. Among children and the youth, as well as adult refugees, the Roman Catholic Church carried out pastoral activities. It co-founded and supported organisations of lay Catholics. In Iran, religious care was also extended to refugees of the Orthodox faith.

All these undertakings described in the publication, confirmed by the surviving archives, probably allowed Polish refugees to forget, at least partially, the nightmare of wandering from the „inhuman land” and to wait with hope for a better tomorrow.

The book is supplemented by an appendix containing a list of archival units in the archival group called: Society for Iranian Studies in Tehran [1925] 1942-1945 [1946] located in the Institute's archives (Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942-1945 [1946], Zespół nr 4), as well as auxiliary scientific apparatus.

Translation: Henryk Drożdziel SJ

ANEKS

Wykaz jednostek archiwalnych zespołu nr 4:
Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942–1945 [1946]

SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
1	Statut Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 6
2	Walne Zgromadzenie Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 1 lutego 1945 r. [porządek dzienny, lista obecności]	1945	akta luźne; stan dobry; rękopis; pol.; k. 2
3	Protokoły zebrań Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 23
4	Memoriały Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie [w sprawie pracowników naukowych towarzystwa, ochrony nauki polskiej i pracowników naukowych na emigracji]	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 18
5	Korespondencja Rady Naukowej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie [m.in. wykaz członków rady]	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 7
6	Protokoły zebrań Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1942–1945	akta luźne, księga; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 60
7	Korespondencja Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1942–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 13
8	Protokół zebrania sekcji ekonomicznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k.1
9	Sprawozdania i informacje na temat działalności sekcji lekarskiej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie [m.in. wykaz członków sekcji]	1942–1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; rękopis; pol.; k. 7
10	Informacja o działalności Polskiej Wytwórni Artystycznej w Teheranie	1943–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 7
11	Protokoły posiedzeń sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1942–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 91
12	Korespondencja sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1943–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis; rękopis, pol.; k. 113
13	Działalność naukowa sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie [głównie informacje, opracowanie]	1943–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 37

SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
14	Protokół posiedzenia sekcji przyrodniczo-geograficzno-etnologicznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie oraz sprawozdanie z działalności, 31 grudnia 1942 r. [w załączeniu zaproszenie na „Jasełka”]	1942	akta luźne; stan dobry; rękopis; pol.; k. 2
15	Programy prac Polsko-Irańskiego Uniwersytetu Ludowego Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie i podania o przyjęcie na kurs iranoznawczy	1942	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 37
16	Komunikaty o wykładach Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 69
17	Teksty wykładów i materiałów naukowych [m.in. o Iraku]	[1925] 1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; fr., pol., ros.; k. 182
18	Skrypty wykładów prof. Stanisława Kościałkowskiego wygłoszonych na kursie dokształcania nauczycieli w Teheranie [opracowane przez słuchaczy]	1945	poszyt; stan dobry; druk; pol.; k. 74
19	Życiorysy naukowców przebywających w Teheranie	1943	akta luźne; stan dobry; rękopis; pol.; k. 6
20	Materiały do zagadnień dotyczących plemion w Iranie [„teka kpt. dr. Wacława Logi” – m.in. mapy, plany, wykresy]	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; arab., pol.; k. 222
21	Materiały do wydarzeń politycznych i społecznych w Iranie [„teka kpt. dr. Wacława Logi”]	1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; ang., fr., pol.; k. 175
22	Materiały dotyczące rodziny gen. Izydora Borowskiego w Iranie [„teka kpt. dr. Wacława Logi”]	1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; ang., fr., pol.; k. 18
23	Teksty odczytów kpt. dr. Wacława Logi [„teka kpt. dr. Wacława Logi” – m.in. fotografie, mapy]	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; fr., pol.; k. 144
24	Materiały dotyczące wydawnictwa Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie pt. „Studia Irańskie” [głównie korespondencja]	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 41
25	Wykazy książek nabytych do biblioteki Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie i depozytów oraz wykaz odbiorców publikacji pt. „Lahestan” wydanej przez towarzystwo	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; ang., fr., niem., pol.; k. 56
26	Dziennik podawczy od 25 kwietnia do 13 grudnia 1945 r.	1945	poszyt; stan dobry; formularz; pol.; k. 12
27	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Archiwum i Muzeum Polowym nr 2	1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 12

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
28	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Biurem Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodu w Jerozolimie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 7
29	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Centrum Informacji na Bliskim Wschodzie w Jerozolimie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 8
30	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Delegaturą Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie	1944–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 3
31	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Delegaturą Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 118
32	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Delegaturą Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych w Teheranie	1943–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 4
33	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Dowództwem Armii Polskiej na Wschodzie	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 16
34	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Dowództwem Bazy Ewakuacyjnej i Komendą Garnizonu w Teheranie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 10
35	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Dowództwem Rejonu Etapowego w Iranie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 4
36	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Kołem Prawników Polskich w Iranie	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 7
37	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Konsulatem Generalnym w Bombaju, Bejrucie, Jerozolimie i Tel-Avivie	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 10
38	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Miejskim Komitetem Obywatelskim w Teheranie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 1
39	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Ministerstwem Edukacji Narodowej w Teheranie	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; fr.; k. 1
40	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych –Placówka w Teheranie	1943–1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 11
41	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Delegaturą Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Teheranie	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 37

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
42	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Muzeum i Biblioteką Polską w Rapperswil	1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 2
43	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie [m.in. dwa numery czasopisma szkolnego „MY”]	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 69
44	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Poselstwem Rzeczypospolitej Polskiej w Teheranie [m.in. wizytówki, zaproszenia]	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 198
45	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z redakcją pisma „W Drodze” oraz „Polak w Iranie”	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 16
46	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z rządem Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 27
47	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie ze Stowarzyszeniem Polaków w Iranie „Polonia” [m.in. sprawozdanie z działalności za lata 1940–1942]	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 16
48	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie ze Stronnictwem Ludowym w Iranie – odezwa stronnictwa do organizacji politycznych i społecznych w Teheranie	1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 2
49	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z Zarządem Stowarzyszenia Kobieta z Wyższym Wykształceniem Oddział w Teheranie	1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 1
50	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie ze Związkiem Harcerstwa Polskiego na Wschodzie Komenda Chorągwi w Iranie [m.in. historia ZHP w Iranie]	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 23
51	Korespondencja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie ze Związkiem Zawodowym Polskich Artystów Plastyków w Teheranie	1944	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 5
52	Projekt budżetu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie na 1944 r.	1943	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 2
53	Sprawozdania z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za lata 1942–1945	1943–1946	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 55
54	Sprawozdanie kasowe Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za okres od listopada 1942 r. do czerwca 1945 r.	1942–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis, rękopis; pol.; k. 7

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
55	Rachunki Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1943–1944	poszyt; stan dobry; maszynopis, rękopis; arab., pol.; k. 950
56	Księgi główne finansowe Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie [nr 1 i 2]	1942–1943	księga; stan dobry; rękopis; pol.; k. 88
57	Księga kasy i rachunków Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie na rok 1944 [pieczęć lakowa towarzystwa]	1944	księga; stan dobry; rękopis; pol.; k. 39
58	Protokoły kontroli działalności i gospodarki Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie za lata 1942–1944	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 3
59	Zaświadczenia, pokwitowania wydane przez Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	1943–1945	akta luźne; stan dobry; maszynopis; pol.; k. 15
60	Powstanie i likwidacja Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie [notatka prasowa, korespondencja]	1944–1946	akta luźne; stan dobry; druk, maszynopis; pol.; k. 28
61	„Elementarz dla klasy I”. Zeszyt II, opracowany przez Józefa Strutyńskiego na podstawie „Elementarza” Mariana Falskiego wydawca: Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie	1943	broszura; powielacz; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 15; 225 x 240
62	„Polska. Czytanka dla klasy II”. Zeszyt I wydany przez Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie	1943	broszura; powielacz; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 14; 225 x 260
63	„Czytanka dla klasy III” opracowana przez Mieczysława Kotlickiego, Marię Reutt, Cecylię Świeżawską, wydawca: Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie	1943	broszura; powielacz; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 11; 218 x 230
64	„Czytanka polska dla szkół powszechnych III stopnia”. Klasa IV zeszyt I, opracowana przez Mieczysława Kotlickiego, Marię Reutt, Cecylię Świeżawską, wydawca: Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie	1943	broszura; powielacz; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 16; 230 x 236
65	„Czytanka polska dla klasy V szkół powszechnych” opracowana przez Mieczysława Kotlickiego, Marię Reutt, Cecylię Świeżawską, wydawca: Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie	1943	broszura; powielacz; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 20; 220 x 236
66	Laurka z życzeniami imieninowymi dla dyrektora szkoły w Teheranie	1943	druk okolicznościowy; rękopis; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 3; 228 x 355

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
67	Blankiet zaświadczenia o złożeniu egzaminu kolokwialnego w Wyższym Studium Handlowym w Teheranie	1944	zaświadczenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 192 x 142
68	Blankiet świadectwa wysłuchania wymienionych wykładów w Wyższym Studium Handlowym w Teheranie	1944	świadectwo; druk; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 216 x 303
69	Blankiet świadectwa ukończenia półrocznego kursu administracyjno-prawnego zorganizowanego przez Delegaturę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświe- cenia Publicznego w Teheranie, czerwiec 1944 r.	1944	świadectwo; druk; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 222 x 355
70	Blankiet świadectwa szkolnego publicznej szkoły powszechnej III stopnia	brak daty	świadectwo; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 222 x 335
71	Blankiet świadectwa szkolnego państwowego gimnazjum ogólnokształcącego	brak daty	świadectwo; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 222 x 355
72	Blankiet świadectwa ukończenia gimnazjum ogólnokształcącego	brak daty	świadectwo; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 209 x 310
73	Blankiet świadectwa Państwowego Żeńskiego Gimnazjum Krawieckiego [w Isfahanie]	brak daty	świadectwo; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 222 x 334
74	Blankiet świadectwa szkolnego państwowego liceum	brak daty	świadectwo; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 205 x 330
75	Blankiet świadectwa dojrzałości Delegatury Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Teheranie oraz Państwowej Komisji Egzaminacyjnej	brak daty	świadectwo; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 215 x 302
76	Formularz wykazu i wyciągu z wykazu stanu służby i kwalifikacji nauczyciela	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 4; 220 x 360
77	Formularz Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie potwierdzający uczestnictwo ucznia w zajęciach szkolnych I i II półrocza	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 178 x 220
78	Zaproszenie dla delegata Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Piotra Piałucha od Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Isfahanie na uroczyste pożegnanie pierwszych absolwentek Państwowego Liceum i Gimnazjum w isfahańskiej dzielnicy Dżulfa, 2 marca 1945 r.	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 214 x 275

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
79	Przepustka dla Haliny Świątek wydana przez Państwowe Liceum i Gimnazjum w Isfahanie, 20 kwietnia 1945 r. [przepustka wpięta w zaświadczenie o przybyciu do Iranu w 1942 r.]	1942, 1945	przepustka; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 5; 80 x 102
80	„Res Publica Romana”. Teksty łacińskie, opracowane przez Bronisława Czopę i Franciszkę Grodecką na podstawie podręcznika do nauki języka łacińskiego dla klasy IV gimnazjów ogólnokształcących Mariana Goliasa i Jana Smereki, wykonane w Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie	1945	broszura; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; łac.; k. 23; 220 x 228
81	Zaproszenia dla dr. Franciszka Machalskiego od ministra pełnomocnego RP w Iranie [Karola Badera] na promocję książki „Lahestan”, 18 lutego [1945 r.]	1945	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; fr.; k. 1; 155 x 104
82	Formularz zaproszenia od ministra pełnomocnego RP w Iranie [Karola Badera] na promocję książki „Lahestan”, 18 lutego [1945 r.]	1945	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; fr.; k. 1; 155 x 104
83	Formularz zaproszenia na odczyt dr. Franciszka Machalskiego pt. „Rozmowa ptaków. Mistyczny poemat Attara” organizowany przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w klubie „Polonia” w Teheranie, 16 listopada 1945 r.	1945	zaproszenie; maszynopis; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 231 x 152
84	Zaproszenie Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie dla dyrektora Stanisława Piotrowicza na wykład prof. K. Bayani i dr. Adolfa Tillesa organizowany przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, 20 stycznia, b.r.	brak roku	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 205 x 138
85	Zaproszenie dla dyrektora Stanisława Piotrowicza na odczyt dr. Jerzego Lenczowskiego pt. „Mongolskie imperia” cz. I, organizowany przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w lokalu towarzystwa, 9 czerwca, b.r.	brak roku	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 205 x 136
86	Formularz Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie potwierdzający zapis na wykłady towarzystwa	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 100 x 155
87	Formularz zaproszenia Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 206 x 138
88	Program spektaklu pt. „Polski wieczór artystyczny” przygotowany przez Teatr Żołnierza w Teheranie, 2 maja 1942 r.	1942	program; druk; wielobarwny; papier; stan dobry; fr.; k. 2; 161 x 216
89	Ulotka informacyjna o wystawie pt. „Armia polska w ZSRR” w klubie ormiańskim w Teheranie czynnej od 6 października 1942 r.	1942	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; arab., fr., pol.; k. 1; 178 x 222

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
90	Program dwóch koncertów pianistycznych muzyki Fryderyka Chopina w Konserwatorium Muzycznym w Teheranie, 17 i 21 grudnia 1942 r. [17 grudnia gra polski pianista Adam Kapuściński]	1942	program; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; fr.; k. 2 (2 dublety); 175 x 224
91	Katalog wystawy Związku Zawodowego Artystów Plastyków w Teheranie [wstęp posła Karola Badery]	1943	folder; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; ang., fr., pol.; k. 23 (2 dublety); 125 x 180
92	Zaproszenie na akademię z okazji 50. rocznicy powstania Polskiej Partii Socjalistycznej organizowaną przez komitet tej partii w szkole polskiej w Teheranie, 7 lutego 1943 r.	1943	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 140 x 230
93	Program recitalu fortepianowego pianisty Adama Kapuścińskiego w szkole ormiańskiej w Isfahanie, 28 października 1944 r.	1944	program; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; ang., arab.; k. 2 (2 dublety); 90 x 150
94	Zaproszenie dla kobiet od amerykańskich żołnierzy na zabawę taneczną do klubu oficerskiego w Quarry Campie, 26 stycznia 1945 r.	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 203 x 265
95	Formularz zaproszenia na spektakl pt. „Fabiola” w wykonaniu członków Sodalicji Mariańskiej przy Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie w sali teatralnej przy zakładzie nr 6 w isfahańskiej dzielnicy Dżulfa, 2 lutego 1945 r.	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; ang., fr., pol.; k.1; 203 x 265
96	Zaproszenie dla mieszkańców obozu dla uchodźców od żołnierzy armii brytyjskiej na „Wielki Bal Świąteczny” organizowany w Ahwazie 26 grudnia 1945 r. [dzień wcześniej „Wielkie Zawody Ośle”]	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 202 x 195
97	Program występów dziecięcych pt. „Dzieci polskie dzieciom Iranu”	brak daty	program; druk, rysunek; wielobarwny; papier; stan dobry; arab., pol.; k. 4; 184 x 108
98	„Imiennik” – folder do zapisu intencji modlitewnych za żywych i umarłych, wydany przez proboszcza prawosławnego polskich obozów cywilnych w Teheranie, wydanie II	1942	broszura; druk; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 6; 72 x 100
99	Kartka świąteczna na Wielkanoc, Teheran, kwiecień 1943 r. [dar dyrektora Stanisława Piotrowicza]	1943	druk okolicznościowy; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 88 x 126
100	Program uroczystości religijnych w Iranie z okazji Narodowego Święta Niepodległości 11 listopada, Iran, 11 listopada 1943 r.	1943	program; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; ang.; k. 1; 205 x 330
101	Kartka świąteczna na Boże Narodzenie autorstwa P. Pawluczuka wydana przez Polskie Duszpasterstwo Prawosławne w Teheranie, 25 grudnia 1943 r.	1943	druk okolicznościowy; jednobarwny; papier; stan dobry; k. 1; pol.; 115 x 177

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
102	Kartka pocztowa z widokiem tablicy pamiątkowej ufundowanej przez dzieci polskie w kościele ormiańskim w Isfahanie w 1943 r.	1943	pocztówka; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 83 x 135
103	Blankiet legitymacji członkowskiej Akcji Katolickiej w Teheranie	brak daty	legitymacja; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 2 (1 dublet); 72 x 116
104	Ankieta Pontificium Consilium de Cultura dotycząca działalności katolickich ośrodków kultury	brak daty	ankieta; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; łac., niem.; k.1; 160 x 228
105	Minisłownik polski, angielski, perski	brak daty	broszura; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; ang., perski, pol.; k. 19; 130 x 190
106	Blankiet paszportu malarycznego Głównego Szpitala Cywilnego w Teheranie	1943	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 230 x 106
107	Blankiet skierowania na badanie i ewentualne dalsze leczenie Przychodni Lekarskiej Polskiego Czerwonego Krzyża Delegatura w Iranie [logo Polskiego Czerwonego Krzyża]	1943	formularz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 205 x 110
108	Formularz zobowiązania do przestrzegania przepisów służbowych dla kandydatki na siostrę pogotowia sanitarnego Polskiego Czerwonego Krzyża	1944	formularz; maszynopis; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 168 x 228
109	Blankiet wyniku badania preparatu krwi na pasożyty zimnicy Laboratorium Malarycznego Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie [logo Polskiego Czerwonego Krzyża]	brak daty	formularz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 210 x 145
110	Blankiet wyniku badania preparatu krwi na pasożyty zimnicy Laboratorium Malarycznego Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie [logo Polskiego Czerwonego Krzyża]	brak daty	formularz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 210 x 148
111	Blankiet wyniku badania preparatu krwi na pasożyty malarii Laboratorium Malarycznego Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie [logo Polskiego Czerwonego Krzyża]	brak daty	formularz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; ang.; k.1; 216 x 147
112	Blankiet zapotrzebowania na leki Szpitala Cywilnego Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 113 x 203
113	Blankiet analizy moczu Laboratorium Analityczno-Bakteriologicznego Szpitala Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 124 x 226

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
114	Blankiet analizy moczu Laboratorium Analityczno-Bakteriologicznego przy Głównym Szpitalu Cywilnym w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 113 x 220
115	Blankiet analizy płwociny Laboratorium Analityczno-Bakteriologicznego przy Głównym Szpitalu Cywilnym w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 100 x 203
116	Blankiet analizy kału Laboratorium Analityczno-Bakteriologicznego przy Głównym Szpitalu Cywilnym w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 113 x 158
117	Blankiet analizy kału Laboratorium Analityczno-Bakteriologicznego przy Głównym Szpitalu Cywilnym w Teheranie	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 101 x 203
118	Blankiet karty skierowania do szpitala	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 220 x 275
119	Blankiet Wydziału Ewidencji i Pracy Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie dotyczący zezwolenia na podjęcie pracy	1943	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 220 x 94
120	Zaproszenie od Związku Kobiet Zawodowo Pracujących na zebranie informacyjno-organizacyjne w sali Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 12 listopada 1943 r.	1943	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 221 x 98
121	Blankiet Referatu Pracy Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie dotyczący zobowiązania zawiadomienia o zmianie pracy	brak daty	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 224 x 95
122	Blankiet Referatu Pracy Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie dotyczący zawiadomienia wydziału bezpieczeństwa o wyrażeniu zgody na pracę, która wymaga zamieszkania w mieście	brak daty	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 228 x 110
123	Blankiet Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie dotyczący kwestionariusza zawodowego wraz z objaśnieniami	brak daty	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 215 x 272
124	Blankiet dotyczący zatrudnienia [poświadczenie dla Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie]	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; ang.; k. 1; 210 x 125
125	Blankiet dotyczący zatrudnienia [poświadczenie dla Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie]	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; fr.; k. 1 (1 dublet); 223 x 176

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
126	Ulotka reklamowa polskiego sklepu ze sprzedażą, kupnem oraz naprawą zegarków i biżuterii [przedstawicielstwo Paul Buhré]	brak daty	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 220 x 232
127	Ulotka reklamowa irańsko-polskiej mleczarni „IRANPOL”	brak daty	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; arab., pol.; k.1; 190 x 218
128	Blankiet przepustki okresowej wystawionej przez Komendę Obozu Cywilnego w Teheranie	1942	przepustka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; arab., pol.; k.1; 130 x 101
129	Blankiet przepustki wystawionej przez Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie	brak daty	przepustka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; ang., pol.; k. 1; 135 x 100
130	Zaświadczenie dla Marii Czechowicz wydane przez komendanta Obozu Cywilnego nr 1 w Teheranie potwierdzające, że jest zarejestrowana w Biurze Delegata Rządu Polskiego Opieki nad Ludnością Cywilną w Teheranie, 22 września 1942 r. [na odwrocie adnotacje o zasiłku z 1943 r.]	1942–1943	zaświadczenie; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 133 x 50
131	Ulotka informująca o konieczności przestrzegania zasad higieny na terenie obozu i poza nim	1942	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 176 x 224
132	Blankiet obozowej karty ewidencyjnej	brak daty	formularz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 162 x 135
133	Blankiet zaświadczenia o rejestracji w Biurze Delegata Rządu Polskiego Opieki nad Ludnością Cywilną w Teheranie wraz z blankietem obozowej karty ewidencyjnej	1942	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 200 x 132
134	Blankiet asygnaty wypłaty pieniędzy z kasy Referatu Rodzin Wojskowych [w Teheranie]	1943	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 201 x 165
135	Blankiet wypłaconych przekazów zleconych przez Szefa Biura Pomocy Rodzinom Wojskowym i Jeńcom Wojennym przy Dowództwie Armii Polskiej na Wschodzie	1943	formularz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 337 x 210
136	Blankiet wypłaconych przekazów zleconych przez Szefa Biura Rodzin Wojskowych w Londynie	1943	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 337 x 210
137	Blankiet zaświadczenia weryfikacyjnego wystawianego przez komisję weryfikacyjną rodzin wojskowych Referatu Rodzin Wojskowych w Teheranie	1944	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1 (1 dublet); 203 x 142

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
138	Formularz z zapytaniem do wymienionych jednostek, czy dana osoba pobiera świadczenia z Opieki Społecznej Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie	1944	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 230 x 365
139	Blankiet kwestionariusza dla wdów, dzieci, rodziców i innych osób – utrzymywanych przez Polskie Siły Zbrojne – krewnych żołnierzy zmarłych od dnia 1 września 1939 r.	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; ang., pol.; k. 9; 222 x 360
140	Formularz wykazu wypłaconych zaliczek	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 205 x 340
141	Formularz wypłaconych należności [żołd, dodatki]	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 2; 225 x 310
142	Okolicznościowy znaczek pocztowy na paczki dla jeńców polskich w obozach niemieckich wydany z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, Teheran, 3 maja 1943 r.	1943	znaczek; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 37 x 40
143	Ulotka reklamowa Biura Handlowego „Krakowia” w Teheranie w sprawie wysyłki paczek do Rosji [mała]	brak daty	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 160 x 112
144	Ulotka reklamowa Biura Handlowego „Krakowia” w Teheranie w sprawie wysyłki paczek do Rosji [duża]	brak daty	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 224 x 171
145	Cennik Biura Handlowego „Cracovie” w Teheranie dotyczący wysyłki paczek do Rosji, październik 1943 r.	1943	cennik; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 225 x 350
146	Cennik Biura Handlowego „Krakowia” w Teheranie dotyczący wysyłki paczek do Rosji	brak daty	cennik; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 219 x 278
147	Blankiet pisma Biura Handlowego „Cracovie” w Teheranie potwierdzającego przyjęcie zamówienia na wysyłkę paczki	brak daty	formularz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; 227 x 145
148	Ulotka reklamowa firmy „B. Monozon” w Teheranie dotycząca wysyłki paczek do Rosji	1943	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 179 x 133
149	Odezwa Rady Obywatelskiej Uchodźstwa Polskiego w Iranie w sprawie udzielenia pomocy mieszkańcom walczącej Warszawy, Teheran, 6 września 1944 r.	1944	odezwa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 220 x 280

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
150	Odezwa Rady Obywatelskiej Uchodźstwa Polskiego w Iranie w sprawie udzielenia dalszej pomocy mieszkańcom Warszawy i informacja o efektach dotychczasowej zbiórki, Teheran, 13 listopada 1944 r.	1944	odezwa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 218 x 278
151	Odezwa Komitetu Pomocy Polakom w Niemczech do Polaków w Iranie w sprawie pomocy rodakom w Niemczech	1945	odezwa; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1 (1 dublet); 202 x 293
152	Plakat z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja autorstwa artysty malarza Stefana Felsztyńskiego, Teheran, 3 maja 1942 r.	1942	plakat; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 173 x 301
153	Program uroczystości z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, Teheran, 3 maja 1943 r. [odręczna adnotacja dot. prof. Kościalkowskiego]	1943	program; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 205 x 113
154	Blankiet zaproszenia do Państwowego Gimnazjum w Isfahanie na uroczystą akademię z okazji uchwalenia Konstytucji 3 maja, Isfahan, 3 maja 1945 r.	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 215 x 278
155	Broszura „Mały informator po Iranie” wydana przez Samodzielny Referat Kulturalno-Oświatowy Dowództwa Bazy Ewakuacyjnej, dodatek bezpłatny do numeru ósmego tygodnika „Zew”, Teheran, sierpień 1942 r.	1942	broszura; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 19 (2 dublety); 118 x 168
156	Pismo Stronnictwa Narodowego „Słowo Polskie”, Teheran, 15 grudnia 1942 r., nr 1	1942	gazeta; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 5; 226 x 355
157	Zaświadczenie legitymacyjne Gizelli Rogowskiej wydane przez delegata Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz posła Rzeczypospolitej Polskiej potwierdzające przybycie do Iranu, Teheran, 24 grudnia 1942 r. [w załączeniu blankiet zaświadczenia]	1942	zaświadczenie; blankiet; druk; dwubarwny; tektura; stan dobry; pol.; k. 2; 78 x 101
158	Ulotka informacyjna, jak zachować się po przybyciu do Iranu	brak daty	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (1 dublet); 142 x 218
159	Mapa Bliskiego i Środkowego Wschodu wydana przez Samodzielny Referat Kulturalno-Oświatowy Dowództwa Bazy Ewakuacyjnej w Teheranie – dodatek bezpłatny do numeru ósmego tygodnika „Zew”, sierpień 1942 r.	1942	mapa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1 (2 dublety); 179 x 151
160	Zarządzenie Poselstwa Rzeczypospolitej Polskiej w Iranie o ewakuacji uchodźców polskich z Iranu, Teheran, 6 maja 1943 r.	1943	afisz; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1 (2 dublety); 345 x 413

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
161	Odezwa Komitetu Politycznego Stronnictwa Ludowego i Polskiej Partii Socjalistycznej do uchodźstwa polskiego w Iranie w związku ze śmiercią generała Władysława Sikorskiego, lipiec 1943 r.	1943	odezwa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 247 x 357
162	Informacja Poselstwa Polskiego w Teheranie o mszy żałobnej za śp. generała Władysława Sikorskiego w kościele pw. Matki Bożej Pocieszenia, Teheran, 12 lipca 1943 r.	1943	druk okolicznościowy; jednobarwny; papier; stan dobry; fr.; k. 1; 105 x 80
163	Zaproszenie Komitetów: Stronnictwa Ludowego i Polskiej Partii Socjalistycznej na żałobną akademię ku czci śp. generała Władysława Sikorskiego w szkole polskiej w Teheranie, 18 lipca 1943 r.	1943	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 238 x 162
164	Reprodukcje fotografii generała Władysława Sikorskiego z naniesionym czarnym kirem [dwie fotografie naklejone na papier, na jednej własnoręczny podpis Sikorskiego]	1943	fotografia; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 233 x 270
165	Odezwa Rady Obywatelskiej Uchodźstwa Polskiego w Iranie w związku z pierwszą rocznicą śmierci generała Władysława Sikorskiego, Teheran, 5 lipca 1944	1944	odezwa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 210 x 229
166	Pamiątkowa karta uchodźcy z Iranu w latach 1942–1943, wykonana przez autora o inicjałach J.T. w Teheranie, 1943 r.	1943	druk okolicznościowy; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 110 x 152
167	Ulotka dla uchodźców z informacją, jak należy zachowywać się podczas podróży	1943	ulotka; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 223 x 356
168	Kalendarz kieszonkowy na 1943 rok, Teheran [zawiera m.in. wykaz ważnych telefonów w Teheranie, reklamy polskich sklepów]	1943	kalendarz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 18 (1 dublet); 78 x 110
169	Kalendarz ścienny na 1943 rok według projektu polskiego malarza Bolesława Baake	1943	kalendarz; druk; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 251 x 361
170	Mapa Iranu w skali 1:5000000 – nadbitka ze „Studiów Irańskich” 1943, t. 1	1943	mapa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 2; 460 x 416
171	Mapa fizyczna przedwojennej Polski w skali 1:1000000 autorstwa Eugeniusza Romera i Teofila Szumańskiego, skopiowana i wydana przez Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie	1943	mapa; druk; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 2; 890 x 1290

POLSCY UCHODŹCY W IRANIE W LATACH 1942-1945			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
172	Blankiet wezwania do Komisji Badawczej Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeczypospolitej Polskiej w Iranie celem złożenia zeznań, Teheran	1944	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 220 x 292
173	Blankiet protokołu przesłuchania świadka przez Komisję Badawczą Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeczypospolitej Polskiej w Iranie, Teheran	1944	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 224 x 290
174	Odezwa Rady Obywatelskiej Uchodźstwa Polskiego w Iranie do jedności z rządem Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie w związku z powstaniem w Warszawie komunistycznego Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej, Teheran, 10 stycznia 1945 r.	1945	odezwa; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1 (2 dublety); 220 x 278
175	Zaproszenie dla kpt. Wacława Logi od Kasmai Hossein na koktajl do Ogniska Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie w celu pożegnania konsula [Stanisława] Rosmańskiego, 7 kwietnia 1945 r.	1945	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 150 x 93
176	Zaproszenie dla dr. Franciszka Machalskiego od Komendy Obozu Harcerskiego w Isfahanie na uroczyste otwarcie obozu,15 lipca 1945 r.	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 212 x 135
177	Zaproszenie dla pracowników Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od Komendy Obozu Harcerskiego w Isfahanie na uroczyste otwarcie obozu, 15 lipca 1945 r.	1945	zaproszenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 212 x 135
178	Obwieszczenie o powołaniu Zrzeszenia Polskich Demokratów w Iranie oraz zachęta do zapisania się do zrzeszenia, 29 sierpnia 1945 r.	1945	obwieszczenie; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 220 x 353
179	Pamiątkowa kartka pocztowa z pobytu Polaków w Iranie w latach 1942–1945 wydana przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie	1945	pocztówka; druk; wielobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 139 x 86
180	Życzenia attaché wojskowego przy Wojsku Polskim w Teheranie T. Rudnickiego z okazji „Nowrouz” 1324, Teheran 22 marca 1945 r. [Nowrouz – tradycyjne irańskie święto nowego roku obchodzone w dniu równonocy wiosennej]	1945	druk okolicznościowy; dwubarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 2; 102 x 116
181	Blankiet kwestionariusza dla osób wyjeżdżających z Iranu	brak daty	formularz; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 115 x 95

ANEKS			
SYGN.	TYTUŁ	DATY	OPIS ZEWNĘTRZNY
182	Zaproszenie na zebranie protestacyjne przeciwko eksterminacji ludności żydowskiej w Polsce organizowane przez Grupę „BUNDU” w lokalu Ogniska Polskiego Czerwonego Krzyża w Teheranie, 30 grudnia, b.r.	brak roku	zaproszenie; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k.1; 115 x 95
183	Informacja na temat mowy Adolfa Hitlera, którą wygłosił w przededniu ataku na Polskę, zamieszczona w kairskim tygodniku „Images”	brak daty	ulotka; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 3; 204 x 325
184	Tekst pt. „Szubienice” autorstwa Ignacego Matuszewskiego, dotyczący napaści Rosji Sowieckiej na Polskę 17 września 1939 r.	brak daty	ulotka; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 226 x 360
185	Druk ulotny zawierający wiersze, krótkie opowiadanie i zagadkę rysunkową dla dzieci, opracowane przez Michalinę Starzy, Eugenię Krukowską, Ludmiłę Karbowską	brak daty	ulotka; powielacz; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 2; 226 x 360
186	Plan miasta Teheranu z zaznaczonymi obozami nr 1, 2 i 4, wykonany przez inż. Berłowicza, wydany nakładem tygodnika „Zew” – dodatek do numeru trzeciego, lipiec 1942 r.	1942	plan; druk; jednobarwny; papier; stan dobry; pol.; k. 1; 237 x 221

Ogólna liczba pozycji: 186

Aktualizacja: maj 2022 r.

dr Lidia Potykanowicz-Suda

Mariola Szaleniec

Wykaz skrótów

APISK	Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych
APW	Armia Polska na Wschodzie
ASP	Akademia Sztuk Pięknych
b.r.	brak roku
2 KP	2. Korpus Polski
dh	druh
Gułag	Główny Zarząd Obozów Pracy (<i>Gławnoje Uprawlenije Łagieriej</i>)
j.a.	jednostka archiwalna
m.b.	metr bieżący
MPiOS	Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MWRiOP	Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MSW	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
NKWD	Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (<i>Narodnyj Komisariat Wnutriennich Dieł</i>)
OC	Obóz Cywilny
OUP	Obóz Uchodźców Polskich
PCK	Polski Czerwony Krzyż

PISK	Papieski Instytut Studiów Kościelnych
PPS	Polska Partia Socjalistyczna
PSK	Pomocnicza Służba Kobiet
PSZ	Polskie Siły Zbrojne
RP	Rzeczypospolita Polska
SDB	Towarzystwo Świętego Franciszka Salezego, salezjanie (<i>Societas Sancti Francisci Salesii; Salesiani di Don Bosco</i>)
SL	Stronnictwo Ludowe
SN	Stronnictwo Narodowe
TRJN	Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej
TSIr	Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie
USB	Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
UJ	Uniwersytet Jagielloński
UJK	Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie
WP	Wojsko Polskie
ZHP	Związek Harcerstwa Polskiego
ZNP	Zrzeszenie Nauczycieli Polaków
ZSRR	Związek Socjalistyczny Republik Radzieckich

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych

Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942–1945 [1946] – zespół nr 4.

Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924–1950 – zespół nr 7.

II. Źródła drukowane

Gołaszewska Melania, Kościalkowski Stanisław, *Polonica bibliograficzne irańskie z lat 1942–1943–1944*, „Studia Irańskie” 1945, t. 3.

Generał broni Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów, wstęp, wybór i oprac. Bogusław Polak, Warszawa 2009.

Polacy w Iranie 1942–1945, t. 1: *Antologia*, oprac. Andrzej Krzysztof Kunert, Warszawa 2002.

Układ Sikorski–Majski. Wybór dokumentów, red. Eugeniusz Duraczyński, Warszawa 1990.

Więźniowie Łagrów w rejonie Workuty. Część 1, red. Agnieszka Knyt, Warszawa 1999.

Więźniowie Łagrów Workuty. Część 2, red. Anna Dzieńkiewicz, Aleksander Gurjanow, Warszawa 2001.

Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991, oprac. i red. Andrzej Suchcitz, Ludwik Maik, Wojciech Rojek, Londyn 1997 [*Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991*, t. 7].

III. Prasa

„Biuletyn Zespołu Pracy nad Odbudową Polski” 1943–1945.

„Demawend” 1944.

„Dziennik Polski” 1943.

„Głos Uchodźcy Polskiego w Iranie” 1944.

„MY” 1943–1944.

„Orzeł Biały” 1942-1944.

„Polak w Iranie” 1942–1944.

„Przegląd Polski” 1943.

„Salus Reipublicae Suprema Lex” 1943.

„Słowo Polskie” 1942–1943.

„Zew” 1942.

„Ziarnko Prawosławne” 1943–1944.

IV. Pamiętniki, wspomnienia

Anders Władysław, *Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939–1945*, Warszawa 2007.

Filipczak-Puchalska Alicja, *Moje tułacze wspomnienia. Syberia – Iran – Afryka 1941–1946*, Szczecin 2002.

Isfahan – miasto polskich dzieci, red. Irena Beaupré-Stankiewicz, Danuta Waszczuk-Kamieniecka, Jadwiga Lewicka-Howells, Londyn 1987.

Józef Gawlina. *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939–1945*, wstęp i edycja Jerzy Myszor, Katowice 2019.

Kresowe dziewczęta deportowane na Sybir 1940–1941, oprac. Henryk Dąbkowski, Warszawa 2000.

Kociuba Wanda Barbara, *Pamiętnik z Syberii, Iranu i Libanu*, oprac. Wojciech Kujawa, Warszawa 2020.

Kończta Ludwika, *Pamiętnik. Wspomnienia z Rosji, Persji i Afryki 1941–1947*, Warszawa 1994.

Machalski Franciszek, *Wędrowki irańskie*, Warszawa 1960.

Machalski Franciszek, *Z ziemi perskiej do Polski. Wybór tekstów*, oprac. Kinga Paraskiewicz, Krzysztof Paraskiewicz, Kraków 2016.

My deportowani. Wspomnienia Polaków z więzień, łagrów i zsyłek w ZSRR, oprac. Bogdan Klukowski, Warszawa 1989.

Ordonówna Hanka (Weronika Hort), *Tułacze dzieci*, Dziekanów Leśny 2005.

Po dwu latach... Wspomnienia z Kazachstanu, „Orzeł Biały”, 11 I 1942, nr 2.

Stankiewicz Barbara, *Nasza wycieczka*, „MY”, 27 XI 1943, nr 2.

Swianiewicz Stanisław, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1983, z. 66.

Z Kresów Wschodnich RP na wygnanie: opowieści zesłańców 1940–1946, oprac. Henryk Łappo, Londyn 1996.

V. Słowniki biograficzne, encyklopedie

Cygan Wiktor Krzysztof, *Oficerowie Legionów Polskich 1914– 1917. Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa 2005.

Judycki Zbigniew Andrzej, *Polscy duchowni w świecie: słownik biograficzny*, t. 1, Kielce 2008.

Paryski Witold Henryk, Radwańska-Paryska Zofia, *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Poronin 2004.

Polski słownik biograficzny, t. 9, 12, 45, 46.

Słownik historyków polskich, red. Maria Prosińska-Jackl, Warszawa 1994.

Stawecki Piotr, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.

VI. Opracowania

Applebaum Anna, *Gulag*, Warszawa 2005.

Bielatowicz Jan, *Czasopiśmiennictwo polskie na Śr. Wschodzie*, „Orzeł Biały”,14 V 1944, nr 12.

Bloch Czesław, *Losy Polaków poza granicami kraju w latach II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990, t. 35, nr 1–2.

Boćkowski Daniel, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.

Brzeziński Tadeusz, *Problemy medyczne ewakuacji polskiej ludności cywilnej z ZSRR do Iranu*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2007, t. 11.

Brzoza Czesław, *Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918–1945)*, Kraków 2003.

Bugaj Tadeusz, *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1986.

Chibowski Andrzej, *Kapłańska Odyseja ks. Michała Wilniewczyca – Sybiraka, kapelana w Armii Gen. Andersa, opiekuna duchowego polskich sierot w Persji i Nowej Zelandii*, Ząbki 2012.

Chmielewski Witold Jan, *Działalność Funduszu Kultury Narodowej na Obczyźnie w latach 1939–1947*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 3–4.

Ciesielski Stanisław, Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2000.

Czarna księga komunizmu: zbrodnie, terror, prześladowania, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999.

Draus Jan, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993.

Draus Jan, *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie w latach 1942–1945*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1986, t. XIII, z. 2.

Dudryk-Darlewski Antoni, *Geografia Iranu*, „Studia Irańskie” 1943, t. 1.

Dunajówna Maria, *Polskie wydawnictwa w Iranie w okresie ostatniej wojny*, „Bibliotekarz” 1947, nr 9–10.

Duraczyński Eugeniusz, *Układ Sikorski–Majski*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 1.

Górszczyk Mikołaj Jerzy, *Szkice emigracyjne. Rumunia Iran. Palestyna. Egipt*, Warszawa 1948.

Kalbarczyk Sławomir, *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej: zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001.

Kantecki Antoni, *Szkolnictwo polskie w Iranie w latach II wojny światowej*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2003, nr 10.

Kliszewicz Leonidas, *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1940–1948*, Londyn 1992.

Kornat Marek, Wiktor Sukienicki (1901–1983) – prawnik, sowietolog, historyk, „Zeszyty Historyczne” 2001, z. 137.

Krahel Tadeusz, Ks. Franciszek Tomasik – salezjanin z Supraśla, „W Służbie Miłosierdzia” 2006, nr 1.

Kraśński Edward, *Z dziejów teatrów żołnierskich od Buzułuku do Londynu 1941–1948*, „Pamiętnik Teatralny” 1998, t. 47, z. 1–2.

Lelińska Agnieszka, *Uchodźcy polscy w Iranie w latach 1942–1945*, „Przegląd Polonijny” 1993, t. 19, z. 1.

Machalski Franciszek, *Działalność Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945) i Instytutu Polskiego w Bejrucie (1945–1947)*, „Życie Nauki” 1948, t. VII, nr 33–34.

Markert Wojciech, *Generał broni Władysław Anders 1892–1970*, Warszawa 2012.

Mieszkowska Anna, *Czołówki Rewiowe Armii Polskiej na Wschodzie 1941–1947*, „Pamiętnik Teatralny” 1998, t. 47, z. 1–2.

Mironowicz Antoni, *Działalność ks. Michała Bożerianowa na terenie Iranu i Afryki Wschodniej w latach 1941–1945*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2014, t. 42.

Ney-Krwawicz Marek, „*Polak w Iranie*” o młodych i najmłodszych uchodźcach polskich z ZSRR w Iranie w latach 1942–1944, „Dzieje Najnowsze” 2014, nr 1.

Pastuszka Stefan Józef, *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, Kielce–Warszawa 2009.

Piekarski Stanisław, *Mars i Melpomena. Polskie teatry żołnierskie na obczyźnie 1939–1948*, Warszawa 2000.

Pietrzak Jacek, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach II wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź 2012.

Pietrzak Jacek, *Przedstawiciele elit społecznych II RP wśród uchodźstwa wojennego w Iranie (1942–1945)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2021, t. 148, z. 2.

Pietrzak Jacek, *Zespół Pracy nad Odbudową Polski (1942–1945). Z dziejów polskiego uchodźstwa wojennego w Iranie*, „Imponderabilia. Biuletyn Piłsudczykowski” 2011, nr 3.

Potykanowicz-Suda Lidia, *Polscy uchodźcy w Libanie w latach 1944–1949 w świetle archiwaliów Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych* [w:] *Z historii obecności Polaków w Libanie*, red. Robert Danieluk, Lidia Potykanowicz-Suda, Rzym 2021.

Radzik Tadeusz, *Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego Zagranicą w latach 1941–1991*, Lublin 1992.

Roman Wanda Krystyna, *Archiwa Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, „Archiwa–Kancelarie–Zbiory” 2016, nr 7 (9).

Rutkowski Tadeusz Paweł, *Stanisław Kot 1885–1975. Między nauką a polityką*, Warszawa 2012.

Sienkiewicz Jan Wiktor, *Artyści Andersa*, Warszawa–Toruń 2016.

Smoliński Józef, *Polskie władze państwowe i wojskowe na uchodźstwie*, Warszawa 1999.

Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od dnia 20 listopada 1942 r. do 20 kwietnia 1944 r., „Studia Irańskie” 1944, t. 2.

Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924–1950. Inwentarz, oprac. Lidia Potykanowicz-Suda, Mariola Szaleniec, Rzym 2015.

Stanisław Kościalkowski pamięci przywrócony, red. Małgorzata Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016.

Stanisław Swianiewicz (1899–1997) ekonomista, sowietolog, historyk idei, red. Benon Gaziński, Olsztyn 2011.

Supruniuk Mirosław Adam, *Nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie w latach 1942–1949. Część I Persja*, „Opuscula Musealia” 2014, t. 22.

Sylwetki kobiet-żołnierzy, red. Krystyna Kabzińska, Toruń 2003.

Szulc Paweł, *Czasopiśmiennictwo polskie w Iranie w latach 1942–1945*, „Dzieje Najnowsze” 2018, t. 50, nr 2.

Taylor Lynne, *Polskie sieroty z Tengeru: od Syberii przez Afrykę do Kanady 1941–1949*, Poznań 2010.

Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942–1945 [1946]. Inwentarz, oprac. Lidia Potykanowicz-Suda, Mariola Szaleniec, Rzym 2015.

Urzyńska Dorota, *Powstanie polskich struktur politycznych w Iranie w czasie II wojny światowej (Na przykładzie Polskiej Partii Socjalistycznej)*, „Przegląd Wschodni” 2002, z. 1.

Walaszczyk Krzysztof, *Poselstwo RP w Teheranie 1939–1945*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, nr 4.

Walaszczyk Krzysztof, *Środkowy Wschód w latach II wojny światowej. Relacje i działania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Iranie, Iraku i Afganistanie*, Toruń 2012.

Wójcikowa Stefania, *Nekrologia – zmarli w 1983 r.*, „Rocznik Warszawski” 1988, t. 20.

Wróbel Elżbieta, Wróbel Janusz, *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Chicago 1992.

Wróbel Janusz, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003.

Wystawa Polska w Teheranie, „Dziennik Polski” 1943, nr 1047.

Zajączkowski Włodzimierz, *Polska działalność orientalistyczna na Wschodzie w latach 1942–1946*, „Przegląd Orientalistyczny” 1948, z. 1.

Żaroń Piotr, *Armia Andersa*, Toruń 1996.

Żaroń Piotr, *Generał Władysław Sikorski. Żołnierz, mąż stanu, naczelny wódz 1939-1943*, Toruń 2002.

Żuk Mahmud Taha, *Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie (1942–1945). Franciszek Machalski (1904–1979)*, „Rocznik Muzułmański” 2009, nr 7.

VII. Netografia

Anonim, *Teheran 1942*, sygn. AW/II/533 [w:] *Persja we wspomnieniach polskich uchodźców – Szlaki Tułaczy (szlakitulaczy.pl)*.

Dudryk Darlewski Antoni, (unknown–1958) – *Find a Grave Memorial*.

Indeks represjonowanych Ośrodka Karta / IPN, <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html>.

[Inwentarze] <http://pisk.jezuici.pl>.

Kartoteka Osobowa Emigracji Polskiej, www.kat.umk.pl/koep/.

Kitowska-Łysiak Małgorzata, *Roman Schneider – Życie i twórczość | Artysta | Culture.pl*. [Konarski Feliks], <https://dlibra.kul.pl/publication/2131>.

Krasnowolska Anna, *Machalski Franciszek (1904–1979)* [w:] *Encyclopaedia Iranica* www.iranicaonline.org/articles/machalski-franciszek.

Lista obozów Gulag, https://pl.abcdef.wiki/wiki/List_of_Gulag_camps.

Lista: Polacy w Teheranie 1942–43 (Polska Walcząca), <https://kresy-siberia.org/lista-polacy-w-teheranie/>.

Lista zmarłych w Iranie w latach 1942–1944, Archiwum Irańskie 1942–1945 – Kresy Siberia (kresy-siberia.org).

Muzeum Polskie w Rapperswilu, <https://polejmuseum.ch/pl>.

Nakład niewyczerpany: O Bolesławie Baake (nakladniewyczerpany.blogspot.com).

Obarska Marcelina, Kazimierz Kukowski <https://culture.pl/pl/tworca/kazimierz-krukowski>.

[Peczora] <https://gulag.online/places/pechora?locale=pl>.

Szeląg Magdalena, *Polonia w Iranie – skutek ewakuacji Armii Andersa z ZSRR*, s. 138 Szeląg-PIG.pdf (instytutandersa.org.pl).

[Wars Henryk], http://www.bibliotekapiosenki.pl/Wars_Henryk.

Wołoch Helena, *Moje wspomnienia*, Iran, Exodus Polaków z Rosji w roku 1942 | ANTOLAK: KRESY (antolak-kresy.blogspot.com).

[Workuta] <http://gulag.info.pl/historia-workuta>.

Spis ilustracji

1. Mapa Iranu w skali 1:5000000 – nadbitka ze „Studiów Irańskich” 1943, t. 1. APISK, sygn. 4/170.
2. Pozwolenie na wyjazd do Iranu dla Stanisława Kościałkowskiego wystawione przez Biuro Opieki nad Rodzinami Wojskowymi, Kitab, 15 sierpnia 1942 r. APISK, sygn. 7/6.
3. Kopia protokołu zebrania organizacyjnego profesorów i docentów polskich szkół akademickich przebywających w Teheranie, na którym powołano Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, 19 października 1942 r. APISK, sygn. 4/3, k. 1.
4. Kopia Statutu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 25 października 1942 r. APIS, sygn. 4/1, k. 2–3.
5. Pismo dr. Stanisława Zaremby, docenta UJ, do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie informujące o wygłoszeniu referatu na Uniwersytecie Teherańskim pt. „Sur les intégrales premières des équations différentielles”, 13 grudnia 1942 r., Teheran, 14 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/7, k. 2.
6. Protokół pierwszego posiedzenia sekcji przyrodniczo-geograficzno-etnologicznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 31 grudnia 1942 r. APISK sygn. 4/14, k. 1.
7. Kopia pisma Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do Starostwa Obozu Uchodźców Polskich nr 2 w Teheranie z prośbą o udzielenie Irenie Zawadzkiej stałych przepustek w celu prowadzenia dalszych prac naukowych, Teheran, 4 maja 1943 r. APISK, sygn. 4/59, k. 4.
8. Kopia pisma Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie do dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie, generała dywizji Władysława Andersa, informujące o przesłaniu egzemplarza „Studiów Irańskich” – pierwszej książki wydanej przez towarzystwo, Teheran, 18 maja 1943 r. APISK, sygn. 4/33, k. 6.
9. Pismo ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Zygmunta Kaczyńskiego, do prof. Stanisława Kościałkowskiego z podziękowaniem za otrzymaną pracę poświęconą stosunkom polsko-irańskim pt. „L’Iran et la Pologne à travers les siècles”, Londyn, 10 listopada 1943 r. APISK, sygn. 4/46, k. 14.
10. Pismo Zarządu Koła Prawników Polskich w Iranie do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie z podziękowaniem dla dr. Józefa Aubera i dr. Wiktora Turka za ofiarowanie odbitek prac prawniczych zamieszczonych w czasopismach irańskich, Teheran, 21 grudnia 1943 r. APISK, sygn. 4/36, k. 1.
11. Zaproszenie Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie dla dyrektora Stanisława Piotrowicza na wykład profesora Uniwersytetu Teherańskiego K. Bayani oraz dr. Adolfa Tillea w siedzibie towarzystwa, 20 stycznia, b.r. APISK, sygn. 4/84.

12. Zaświadczenie dla mgr Marii Magierówny wydane przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie – w porozumieniu z Zarządem Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem w Teheranie – potwierdzające, że na zlecenie zarządu towarzystwa napisała pracę pt. „Nauczanie w Iranie ze szczególnym uwzględnieniem programów matematyki i fizyki szkół średnich”, Teheran, 9 maja 1944 r. APISK, sygn. 4/59, k. 12.
13. Materiały do zagadnień dotyczących plemion w Iranie opracowywane przez kpt. dr. Wacława Logę, Teheran 1942–1945. APISK, sygn. 4/20, k. 212.
14. Księga kasy i rachunków Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie na rok 1944. APISK, sygn. 4/57, k. 1.
15. Pismo kierownika Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, dr. Franciszka Machalskiego, do Stowarzyszenia Polaków w Iranie „Polonia”, informujące o przesłaniu książek w darze dla biblioteki stowarzyszenia, Teheran, 30 października 1945 r. APISK, sygn. 4/47, k. 13.
16. Pismo przewodniczącego sekcji prawno-politycznej Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, dr. Adolfa Tillesa, do prof. Stanisława Kościałkowskiego, prezesa towarzystwa, informujące o rozwiązaniu sekcji, Teheran, 29 marca 1945 r. APISK, sygn. 4/12, k. 109.
17. Blankiet obozowej karty ewidencyjnej, b.d. APISK, sygn. 4/132.
18. Zaświadczenie dla Marii Czechowicz wydane przez komendanta Obozu Cywilnego nr 1 w Teheranie, potwierdzające, że jest zarejestrowana w Biurze Delegata Rządu Polskiego Opieki nad Ludnością Cywilną w Teheranie, 22 września 1942 r. APISK, sygn. 4/130.
19. Ulotka informująca o konieczności przestrzegania zasad higieny na terenie obozu i poza nim, 1942 r. APISK, sygn. 4/131.
20. Blankiet przepustki okresowej wystawianej przez Komendę Obozu Cywilnego w Teheranie, 1942 r. APISK, sygn. 4/128.
21. Zaświadczenie legitymacyjne Gizelli Rogowskiej wydane przez delegata Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz posła Rzeczypospolitej Polskiej potwierdzające przybycie do Iranu, Teheran, 24 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/157.
22. Zaświadczenie legitymacyjne Stanisława Kościałkowskiego wydane przez Prefekturę Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Iranu dotyczące pozwolenia na pobyt w Iranie do 15 czerwca 1943 r., Teheran, 19 stycznia 1943 r. APISK, sygn. 7/6.
23. Blankiet skierowania na badanie i ewentualne dalsze leczenie Przychodni Lekarskiej Polskiego Czerwonego Krzyża Delegatura w Iranie, 1943 r. APISK, sygn. 4/107.
24. Ulotka reklamowa polskiego sklepu ze sprzedażą, kupnem oraz naprawą zegarków i biżuterii – przedstawicielstwo Paul Buhré, b.d. APISK, sygn. 4/126.
25. Ulotka reklamowa irańsko-polskiej mleczarni „IRANPOL”, b.d. APISK, sygn. 4/127.
26. Ulotka reklamowa Biura Handlowego „Krakowia” w Teheranie w sprawie wysyłki paczek do Rosji, b.d. APISK, sygn. 4/143.

27. Plakat z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja autorstwa artysty malarza Stefana Felsztyńskiego, Teheran, 3 maja 1942 r. APISK, sygn. 4/152.
28. Okolicznościowy znaczek pocztowy na paczki dla jeńców polskich w obozach niemieckich wydany z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, Teheran, 3 maja 1943 r. APISK, sygn. 4/142.
29. Zaproszenie na akademię z okazji 50. rocznicy powstania Polskiej Partii Socjalistycznej, organizowaną przez komitet tej partii w szkole polskiej w Teheranie, 7 lutego 1943 r. APISK, sygn. 4/92.
30. Reprodukacja fotografii generała Władysława Sikorskiego z własnoręcznym podpisem oraz naniesionym czarnym kirem, lipiec 1943 r. APISK, sygn. 4/164.
31. Zaproszenie Komitetów: Stronnictwa Ludowego i Polskiej Partii Socjalistycznej na żałobną akademię ku czci śp. generała Władysława Sikorskiego w szkole polskiej w Teheranie, 18 lipca 1943 r. APISK, sygn. 4/163.
32. Odezwa Rady Obywatelskiej Uchodźstwa Polskiego w Iranie w sprawie udzielenia dalszej pomocy mieszkańcom Warszawy i informacja o efektach dotychczasowej zbiórki, Teheran, 13 listopada 1944 r. APISK, sygn. 4/150.
33. Pamiątkowa karta uchodźcy z Iranu w latach 1942–1943, wykonana przez autora o inicjałach J.T. w Teheranie, 1943 r. APISK, sygn. 4/166.
34. Pamiątkowa kartka pocztowa z pobytu Polaków w Iranie w latach 1942–1945 wydana przez Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie, 1945 r. APISK, sygn. 4/179.
35. Broszura „Mały informator po Iranie” wydana przez Samodzielny Referat Kulturalno-Oświatowy Dowództwa Bazy Ewakuacyjnej, dodatek bezpłatny do numeru ósmego tygodnika „Zew”, Teheran, sierpień 1942 r. APISK, sygn. 4/155.
36. Pierwszy numer miesięcznika „Przegląd Polski” wydanego przez Zespół Pracy nad Odbudową Polski, Teheran, 1 stycznia 1943 r., nr 1. APISK, sygn. 7/3.
37. Periodyk „Słowo Polskie” – organ prasowy Stronnictwa Narodowego wydany po konfiskacie oryginału przez władze sowieckie. U góry napis „Nakład po konfiskacie”, w tekście zaznaczone przez redakcję ingerencje cenzury jako „skonfiskowano”, Teheran, 1 lutego 1943 r., nr 3, s. 1 i 5. APISK, sygn. 7/3.
38. Jednodniówka „Salus Reipublicae Suprema Lex” zredagowana przez Ruch Młodych na Środkowym Wschodzie, Bagdad, maj 1943 r., nr 1. APISK, sygn. 7/3.
39. Dwutygodnik „Demawend”. Pisemko Młodzieży Polskiej w Iranie wydawane przez Zrzeszenie Nauczycieli Polaków w Iranie, Teheran, kwiecień–maj 1944, nr 1–3. APISK, sygn. 7/3.
40. Periodyk „Głos Uchodźcy Polskiego w Iranie” wydawany przez Komitet Uchodźstwa Polskiego w Iranie, Teheran, 20 listopada 1944 r., nr 4. APISK, sygn. 7/3.
41. Program spektaklu pt. „Polski wieczór artystyczny” przygotowany przez Teatr Żołnierza w Teheranie, 2 maja 1942 r. APISK, sygn. 4/88.

42. Ulotka informacyjna o wystawie pt. „Armia polska w ZSRR” w klubie ormiańskim w Teheranie czynnej od 6 października 1942 r. APISK, sygn. 4/89.
43. Program dwóch koncertów pianistycznych muzyki Fryderyka Chopina w Konserwatorium Muzycznym w Teheranie, 17 i 21 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/90.
44. Program recitalu fortepianowego pianisty Adama Kapuścińskiego w szkole ormiańskiej w Isfahanie, 28 października 1944 r. APISK, sygn. 4/93.
45. Zaproszenie na inauguracyjny spektakl teatru Scena Polska pt. „Jasełka” w świetlicy Obozu Cywilnego nr 1 w Teheranie, 29 grudnia 1942 r. APISK, sygn. 4/14, k. 2.
46. Podanie Marii Ostrowicz z Obozu Cywilnego nr 1, szafas nr 3 o przyjęcie na kurs iranoznawczy organizowany przez Polsko-Irański Uniwersytet Ludowy w Teheranie, b.d. APISK, sygn. 4/15, k. 7.
47. Pismo dr. Adama Bardeckiego do Zarządu Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, informujące o wykładach z psychologii dziecka prowadzonych przez niego w ramach kursu dla kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych w Obozie Cywilnym nr 2, Teheran, 12 lutego 1943 r. APISK, sygn. 4/7, k. 4.
48. Zaproszenie dla prof. Stanisława Kościółkowskiego od komendanta Kursu Przysposobienia Obywatelskiego na inaugurację kursu w sali Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie, 4 maja 1943 r., Teheran, 27 kwietnia 1943 r. APISK, sygn. 4/35, k. 1.
49. Blankiet świadectwa wysłuchania wymienionych wykładów w Wyższym Studium Handlowym w Teheranie, 1944 r. APISK, sygn. 4/68.
50. Blankiet świadectwa ukończenia półrocznego kursu administracyjno-prawnego zorganizowanego przez Delegaturę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Teheranie, czerwiec 1944 r. APISK, sygn. 4/69.
51. „Elementarz dla klasy I”. Zeszyt II, opracowany przez Józefa Strutyńskiego na podstawie „Elementarza” Mariana Falskiego, wydany przez Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie, 1943 r. APISK, sygn. 4/61.
52. „Czytanka polska dla szkół powszechnych III stopnia”. Klasa IV zeszyt I, opracowana przez Mieczysława Kotlickiego, Marię Reutt, Cecylię Świeżawską, wydawca: Referat Szkolny Ekspozytury Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Isfahanie, 1943 r. APISK, sygn. 4/64.
53. „Res Publica Romana”. Teksty łacińskie opracowane przez Bronisława Czopę i Franciszkę Grodecką na podstawie podręcznika do nauki języka łacińskiego dla klasy IV gimnazjów ogólnokształcących Mariana Goliasa i Jana Smereki, wykonane w Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie, 1945 r. APISK, sygn. 4/80.
54. Strona tytułowa czasopisma młodzieży szkolnej pt. „MY”, Isfahan, 1 czerwca 1944 r., nr 4. APISK, sygn. 4/43, k. 75.

55. Blankiet świadectwa Państwowego Żeńskiego Gimnazjum Krawieckiego w Isfahanie, b.d. APISK, sygn. 4/73.
56. Blankiet świadectwa dojrzałości Delegatury Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Teheranie oraz Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, b.d. APISK, sygn. 4/75.
57. Zaproszenie dla delegata Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Piotra Piałucha od Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Isfahanie na uroczyste pożegnanie pierwszych absolwentek Państwowego Liceum i Gimnazjum w Isfahanie w sali teatralnej przy kościele ormiańskim w isfahańskiej dzielnicy Dżulfa, 2 marca 1945 r. APISK, sygn. 4/78.
58. Przepustka dla Haliny Świątek wydana przez Państwowe Liceum i Gimnazjum w Isfahanie, 20 kwietnia 1945 r. APISK, sygn. 4/79.
59. Blankiet zaproszenia do Państwowego Gimnazjum w Isfahanie na uroczystą akademię z okazji uchwalenia Konstytucji 3 maja, Isfahan, 3 maja 1945 r. APISK, sygn. 4/154.
60. Zaproszenie dla pracowników Towarzystwa Studiów Irańskich w Teheranie od Komendy Obozu Harcerskiego w Isfahanie na uroczyste otwarcie obozu, 15 lipca 1945 r. APISK, sygn. 4/177.
61. Porządek nabożeństw w niedzielę i święta dla wyznawców kościoła rzymskokatolickiego w Teheranie zamieszczony w „Małym informatorze po Iranie”, dodatku do numeru ósmego tygodnika „Zew”, Teheran, sierpień 1942 r. APISK, sygn. 4/155, k.12.
62. Kartka świąteczna na Wielkanoc, Teheran, kwiecień 1943 r. APISK, sygn. 4/99.
63. Program uroczystości religijnych w Iranie w związku z obchodami Narodowego Święta Niepodległości 11 listopada w 1943 r. APISK, sygn. 4/100.
64. Kartka pocztowa z widokiem tablicy pamiątkowej ufundowanej przez polskie dzieci w kościele ormiańskim w Isfahanie, 1943 r. APISK, sygn. 4/102.
65. Zaproszenie na spektakl pt. „Fabiola” w wykonaniu członków Sodalicji Mariańskiej działającej przy Państwowym Liceum i Gimnazjum w Isfahanie w sali teatralnej przy zakładzie nr 6 w isfahańskiej dzielnicy Dżulfa, 2 lutego 1945 r. APISK, sygn. 4/95.
66. Blankiet legitymacji członkowskiej Akcji Katolickiej w Teheranie, b.d. APISK, sygn. 4/103.
67. „Imiennik” – folder do zapisu intencji modlitewnych za żywych i umarłych, wydany przez proboszcza prawosławnego polskich obozów cywilnych w Teheranie, 1942 r. APISK, sygn. 4/98.
68. Kartka świąteczna na Boże Narodzenie autorstwa P. Pawluczuka wydana przez Polskie Duszpasterstwo Prawosławne w Teheranie, 25 grudnia 1943 r. APISK, sygn. 4/101.
69. Periodyk „Ziarno Prawosławne” wydawany przez Duszpasterstwo Prawosławne Obozów Polskich w Teheranie, kwiecień–maj 1944 r., nr 4/5, s. 1, 10-11. APISK, sygn. 7/3.

Indeks osób

Indeks nie uwzględnia bibliografii.

A
Adamus Jan 31
Akhbar 88
Anders Władysław 11, 12, 13, 21, 31, 63, 88, 100, 114, 139
Auber Józef 24, 26, 139

B
Baake Bolesław 64, 129
Bader Karol 16, 28, 122-123
Bakinowski Stefan 10
Bardecki Adam 78, 85, 142
Bayani K. 39, 122, 139
Berłowicz 131
Beaupré-Stankiewicz Irena 89
Bogdanowicz Renata 75
Borowski Izydor 24-25, 117
Bożerianow Michał 102
Broël-Plater Władysław 30
Broś Stefan 64
Brzeski Józef 24
Buhré Paul 55, 126, 140

C
Charkiewicz Walerian 31
Chopin Fryderyk 77, 82, 112, 114, 123, 142
Cywiński Stanisław 10
Czarnowski Czesław 19
Czop Bronisław 93, 122, 142

D
Deregowska Szczęsława 24
Dmowski Roman 64
Doliński Eugeniusz 20-21
Dudryk-Darlewski Antoni 22, 27

E
Ende Filip 75
Ettinger Jakub 22

F
Fajans Roman 75

Falski Marian 90, 92, 120, 142
Felsztyński Stefan 48, 57, 128, 140
Fokciński Hieronim 17

G
Gawlina Józef 47
Gerstman Maria 23
Goblot Henryk 29
Golias Marian 93, 122, 142
Gołaszewska Melania 23, 27
Grodecka Franciszka 93, 122, 142

H
Haluch Franciszek 16, 49
Hausner Roman 63
Hitler Adolf 131
Hossein Kasmai 25, 130
Humen Ahmed 25
Hupert Wiktor 22, 29

J
Jagodzińska-Niekrasz Stefania 29
Jaszczołt Władysław 25
Jeskow Wsiewołod 102
Juzwa Stefan 91

K
Kapuściński Adam 77, 83, 123, 142
Karbowska Ludmiła 131
Kawusi Reza 25
Kersen Bolesław 76
Klemensiewicz Zygmunt 19-20
Koczy Leon 31
Konarski Feliks 74-75
Kopernik Mikołaj 26
Kościałkowski Stanisław 10, 13, 15, 17- 23, 25-27, 29, 31, 37, 41, 45, 54, 64, 86, 117, 128, 139-140, 142
Kotlicki Mieczysław 90, 93, 120, 142
Kot Stanisław 11
Krukowska Eugenia 131
Krukowski Kazimierz 74-75
Krzysztoporski Zygmunt 19
Krzyżanowska Maria 89

L
Lachowiecki Jan 11
Lenczowski Jerzy 122
Litauer-Schneider Mery 47
Loga Waclaw 20, 23-27, 117, 130
Lorentowicz Adam 90

Ł
Łukaszewicz-Ratomska Halina 23

M
Machalski Franciszek 17, 20, 22, 23, 26-31, 41, 122, 130, 140
Majski Iwan 10-11, 13, 18, 75
Malska Jadwiga 23
Matuszewski Ignacy 131
Mickiewicz Adam 102
Minc Bronisław 21, 26-27, 29
Miranowicz Teodor 26
Morelowski Jan 23

N
Nafisi Said 25, 27, 29
Ney Jerzy 75
Ney Sława 75
Niwińska Maria 9
Nourrai Hossein Szahid 25

O
Oleńska Nina 75

P
Pahlawi Reza Mohammad 76
Pahlawi Reza Szah 76
Piałucha Piotr 89, 97, 121, 143
Piekarski Henryk 89
Piotrowicz Stanisław 39, 122, 123, 139
Plut Janina 101
Pruszyńska Bronisława 75

R
Racziewicz Władysław 11, 63
Rdułtowski Konstanty 64
Reutt Maria 90, 93, 120, 142
Rogowska Gizella 53, 128, 140
Rogowski Jan 21
Romański Andrzej 23
Romer Eugeniusz 129

Rosmański Stanisław 130
Ruszała Stanisław 75

S
Schneider Roman 26, 47, 76
Sikorski Władysław 10, 11, 13, 18, 21, 59, 75, 129, 141
Słapa Władysław 100
Smereka Jan 93, 122, 142
Sobieski Jan III 26
Starzeński Adam 27
Starzy Michalina 131
Strutyński Józef 90, 92, 120, 142
Styburski Wiktor 16
Sukiennicki Wiktor 18-20, 25, 27, 29
Swianiewicz Stanisław 19, 64
Szaleniec Mariola 17, 131
Szujecki Andrzej 44
Szumański Teofil 129
Szymański Antoni 75

Ś
Świątek Halina 89, 98, 122, 143
Świeżawska Cecylia 90, 93, 120, 142

T
Telmany Adam 20, 29
Tilles Adolf 24, 39, 41, 122, 139-140
Tomasik Franciszek 101
Traunfeller Jadwiga 22
Trojanowska Maria 74
Turek Wiktor 20, 24, 26, 29, 38, 78, 139

W
Wars Henryk 75
Warszawski Henryk 75
Wilniewczyc Michał 101
Wołoch Helena 13, 133

Z
Zając Józef 16
Zaremba Stanisław 19, 21, 26, 139
Zawadzka Irena 23, 36, 139

Spis treści

Przedmowy honorowe 5

Wstęp 9

Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie..... 16

Życie społeczno-polityczne 44

Prasa 62

Kultura i oświata..... 74

Szkolnictwo 88

Religia 100

Zakończenie 112

Summary. Polish refugees in Iran in the years 1942-1945. 114

Aneks. Wykaz jednostek archiwalnych zespołu nr 4:
Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie [1925] 1942–1945 [1946]..... 116

Wykaz skrótów..... 132

Bibliografia 134

Spis ilustracji 139

Indeks osób 144

Redakcja
Lidia Potykanowicz-Suda

Korekta
Marta Guzowska

Skany
Pracownicy Instytutu Pamięci Narodowej

Projekt graficzny
Grzegorz Filip

NIHIL OBSTAT
Przełożony Prowincji Wielkopolsko Mazowieckiej
Towarzystwa Jezusowego
Zbigniew Leczkowski SJ
Warszawa, dnia 17.08.2022
L.dz. 2022/04/NO/P

Na okładce

Druk i oprawa
Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

© Copyright by Papieski Instytut Studiów Kościelnych, Rzym 2022

ISBN 978-83-965188-3-5

Papieski Instytut Studiów Kościelnych
Pontificio Istituto di Studi Ecclesiastici
Piazza B. Cairoli 117
00186 Roma, Italia
tel.: +39 06 688 037 50
e-mail: romapise@gmail.com
strona: <http://pisk.jezuici.pl/>

Punkt Konsultacyjny
ul. Rakowiecka 61
02-532 Warszawa
tel.: +48 22 542 88 86
e-mail: pisk@jezuici.pl